Вестник БГУ
БМУ жарчысы

№2 (60)
2022

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА
К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ

Главный редактор
А.И. МУСАЕВ
доктор филологических наук, профессор

Заместитель главного редактора
Г.М. МУРЗАХМЕДОВА
доктор филологических наук, профессор
ISSN 1694-8122 (печатная версия)
ISSN 1694-8130 (электронная версия)
DOI: 10.35254/bhu

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ

ТОГУЗАКОВ О.А. - доктор философских наук, профессор
АБДРАХМАНОВ Т.А. - доктор исторических наук, профессор
БОТОКАНОВА Г.Т. - доктор философских наук, доцент
ГУСЕЙНОВА И.А. - доктор филологических наук, профессор (Россия)
БЕЙСЕБАЕВ Р.С. - доктор исторических наук, доцент
ЧЖАН НА - доктор филологических наук, профессор (КНР)
НАДЖИЕВА Ф.С. - доктор филологических наук, профессор (Азербайджан)
КОБЛАНДИН К.И. - доктор исторических наук, профессор (Казахстан)

ЧЛЕНЫ НАУЧНО-РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

МАХМУДОВ Э.А. - кандидат экономических наук, доцент (Узбекистан)
ИСКЕНДЕРОВА С.И. - доктор филологических наук, профессор
СЫДЫКОВ А.Н. - доктор филологических наук, профессор
САВИН В.Е. - доктор экономических наук, профессор
АСАКЕЕВА Д.Ж. - доктор филологических наук, доцент
ДЫЛДАЕВ М.М. - доктор географических наук, доцент
МУСАЕВА Н.К. - кандидат психологических наук, доцент
КОЗУЕВ Д.И. - кандидат филологических наук, доцент
КАДЫРКУЛОВА Ф.Д. - кандидат филологических наук, профессор
ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - кандидат географических наук, доцент
АСАНОВА А.А. - кандидат филологических наук, доцент
СЫРГАБАЕВ С.Б. - кандидат социологических наук, доцент
СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - кандидат политических наук, доцент
САДЫРАЛИЕВА Г.Э. - кандидат филологических наук, доцент

Научный журнал основан
в 2003 г.
Выходит 4 раза в год

Журнал зарегистрирован в
Министерстве Юстиции КР
2 марта 2001 г.
Свидетельство
о регистрации
№ 504

Бишкекский
государственный
университет
им. К.Карасаева

Журнал входит
в систему РИНЦ с 2017 г.

Журнал входит в систему
DOI с 2019 г.

Адрес редакции:
722044. Кыргызстан, г. Бишкек, проспект Ч. Айтматова, 27. БГУ им. К. Карасаева
Тел.: (+996) 312 21-87-11, 21-89-61
Электронная почта: vestnik_bgu@mail.ru; vestnik@bhu.kg

БМУ жарчысы
Вестник БГУ

№2 (60)
2022

К.КАРАСАЕВ атындагы БИШКЕК МАМЛЕКЕТТИК УНИВЕРСИТЕТИНИН ИЛИМИЙ ЖУРНАЛЫ
НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ БИШКЕКСКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА им. К.КАРАСАЕВА

Илимий журнал
2003-жылы негизделген
Жылына 4 жолу жарык көрөт

Журнал КРнын
Адилет министрлигинен
2001-жылы 2-мартта
каттоодон өткөн.
Каттоо күбөлүгү
№ 504

К.Карасаев атындагы
Бишкек мамлекеттик
университети

Журнал 2017-жылдан
РИНЦтын түзүмүнө кирди

Журнал 2019-жылдан
DOI түзүмүнө кирди

Башкы редактор
А.И. МУСАЕВ
филология илимдеринин доктору, профессор

Башкы редактордун орун басары
Г.М. МУРЗАХМЕДОВА
филология илимдеринин доктору, профессор

ISSN 1694-8122 (басып чыгаруу)
ISSN 1694-8130 (электрондук версия)
DOI: 10.35254/bhu

РЕДАКЦИЯЛЫК КЕҢЕШ

ТОГУЗАКОВ О.А. - философия илимдеринин доктору, профессор
АБДРАХМАНОВ Т.А. - тарых илимдеринин доктору, профессор
БОТОКАНОВА Г.Т. - философия илимдеринин доктору, доцент
ГУСЕЙНОВА И.А. - филология илимдеринин доктору, профессор (Россия)
БЕЙСЕБАЕВ Р.С. - тарых илимдеринин доктору, доцент
ЧЖАН НА - филология илимдеринин доктору, профессор (КНР)
НАДЖИЕВА Ф.С. - филология илимдеринин доктору, профессор (Азербайджан)
КОБЛАНДИН К.И. - тарых илимдеринин доктору, профессор (Казахстан)

ИЛИМИЙ-РЕДАКЦИЯЛЫК КОЛЛЕГИЯНЫН МҮЧӨЛӨРҮ

МАХМУДОВ Э.А. - экономика илимдеринин кандидаты, доцент (Узбекистан)
ИСКЕНДЕРОВА С.И. - филология илимдеринин доктору, профессор
СЫДЫКОВ А.Н. - филология илимдеринин доктору, профессор
САВИН В.Е. - экономикалык илимдеринин доктору, профессор
АСАКЕЕВА Д.Ж. - филология илимдеринин доктору, доцент
ДЫЛДАЕВ М.М. - география илимдеринин доктору, доцент
МУСАЕВА Н.К. - психология илимдеринин кандидаты, доцент
КОЗУЕВ Д.И. - филология илимдеринин кандидаты, доцент
КАДЫРКУЛОВА Ф.Д. - филология илимдеринин кандидаты, профессор
ЧОГУЛДУРОВ М.Д. - география илимдеринин кандидаты, доцент
АСАНОВА А.А. - филология илимдеринин кандидаты, профессор
СЫРГАБАЕВ С.Б. - социология илимдеринин кандидаты, доцент
СЕЙИТБАЕВ Б.Т. - саясий илимдеринин кандидаты, доцент
САДЫРАЛИЕВА Г.Э. - филология илимдеринин кандидаты, доцент

Редакциянын дареги:
722044. Кыргызстан, Бишкек шаары, Ч. Айтматов проспектиси, 27, К.Карасаев атындагы БМУ
Тел.: (+996) 312 21-87-11, 21-89-61.
Электрондук почта: vestnik_bgu@mail.ru; vestnik@bhu.kg

I. ОБЩЕСТВЕННО - ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

УДК: 37.018.43
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.3

Асаналиева А.Д.,
БГУ имени К. Карасаева,
аспирант

РЕАЛИЗАЦИЯ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОГО ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ ИСТОРИИ РУССКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ XX ВЕКА В ВУЗЕ В УСЛОВИЯХ ЭЛЕКТРОННОГО ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

В статье рассматриваются основные проблемы, с которыми система высшего образования столкнулась в период вынужденного перехода на дистанционное обучение, ключевые отличия обучения на дистанционной модели от классической системы обучения, приводятся критерии обучения на дистанционной основе, повышающие успешность обучения русской литературе, анализируется роль преподавателя, его умение гибко реагировать на возникающие вызовы, анализируется роль образовательных платформ при переходе на дистанционное обучение в высшей школе. Эпидемия коронавирусной инфекции привела к серьезным структурным изменениями в области организации высшего образования, к переосмыслению роли преподавателя, вынужденная модернизация процесса организации обучения для студентов высшей под требования конкретной ситуации заставляет по-иному посмотреть на функционирование цифровой образовательной среды в ВУЗах.

Ключевые слова: *дистанционное обучение, образовательные платформы, Яндекс.Школа, ЯКласс, Учи.ру, Skysmart, Online Test Pad, MSTeams, Webex, Moodle.*

ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЫНДА XX КЫЛЫМДАГЫ ОРУС АДАБИЯТЫНЫН ТАРЫХЫН ОКУТУУНУН ОКУУ ПРОЦЕССИН ЭЛЕКТРОНДУК ОКУУНУН ШАРТЫНДА ИШКЕ АШЫРУУ

Кыскача мазмуну

Макалада дистанттык окутууга аргасыз өтүүдө жогорку билим берүү системасы туш болгон негизги көйгөйлөр, дистанттык окутуу менен классикалык окутуу системасынын ортосундагы негизги айырмачылыктар талкууланат, орус адабиятын окутуунун ийгилигин жогорулатуучу дистанттык окутуунун критерийлери каралган, орус адабиятын окутуунун ийгилигин жогорулатуучу дистанттык окутуунун критерийлери каралган. Мугалим, анын пайда болгон чакырыктарга ийкемдүү жооп бере алуу жөндөмдүүлүгү, жогорку окуу жайларында дистанттык окутууга өтүүдө билим берүү платформаларынын ролун талдайт. Коронавирустук инфекциянын эпидемиясы жогорку окуу жайларын уюштурууда олуттуу структуралык өзгөрүүлөргө алып келди, мугалимдин ролун кайра карап чыгууга, жогорку окуу жайлардын студенттерине билим берүүнү уюштуруу процессин конкреттүү кырдаалдын талаптарына мажбурлап модернизациялоону шарттады.

Түйүндүү сөздөр: *аралыктан окутуу, билим берүү платформалары, Яндекс.Школа, ЯКласс, Учи.ру, Skysmart, Online Test Pad, MSTeams, Webex, Moodle.*

IMPLEMENTION OF THE EDUCATIONAL PROCESS OF TEACHING THE HISTORY OF RUSSIAN LITERATURE OF THE XX CENTURY AT THE UNIVERSITY IN THE CONDITIONS OF ELECTRONIC LEARNING

Abstract

The article discusses the main problems that the higher education system faced during the forced transition to distance learning, the key differences between distance learning and the classical learning system, provides distance learning criteria that increase the success of teaching Russian literature, analyzes the role of the teacher, his ability to respond flexibly to emerging challenges, analyzes the role of educational platforms in the transition to distance learning in higher education. The epidemic of coronavirus infection has led to serious structural changes in the organization of higher education, to a

rethinking of the role of a teacher, the forced modernization of the process of organizing education for students of higher education to the requirements of a specific situation makes us look at the functioning of the digital educational environment in universities in a different way.

Key words: *Yandex.School, YaKlass, Uchi.ru, Skysmart, Online Test Pad, MTeams, Webex, Moodle.*

Современная система образования переживает период глобальных изменений как в содержательном, так и в методическом и технологическом плане. Особенно актуализировалась данная проблема в 2020 году в связи с пандемией COVID-19. Образовательные учреждения всего мира столкнулись с необходимостью поиска новых путей организации образовательного процесса. Наиболее поверженной данным изменениям оказалась система высшего образования.

Дистанционный формат обучения сделал необходимым внедрение технологических новинок в работу вузов, которые показали свою несостоятельность и неготовность к резкому отказу от традиционных систем преподавания в пользу дистанта. Особое значение в развитии дистанционного обучения приобрела цифровая образовательная среда, которая рассматривалась как важное условие развития образовательной системы в мире и стране. Основными потребителями дистанционного обучения долгое время считались немногочисленные категории учащихся: инвалиды, учащиеся из других городов или стран, а также все те, кто по объективным причинам не в состоянии присутствовать на реальных занятиях. Весной 2020 года оказалось, что сразу огромное количество учеников должно продолжать обучение в привычном объеме и режиме с учетом сложившихся реалий, т. е. с применением дистанционных технологий обучения. Переход образовательной системы в информационное пространство и интернет имело под собой как положительные, так и отрицательные стороны и аспекты [2].

В этих условиях скорость и уровень модернизации процесса организации обучения для студентов высшей под требования конкретной ситуации заставляет по-иному посмотреть на функционирование цифровой образовательной среды в ВУЗах. Эксперты указывают, что при организации обучения в формате дистанционного образования существуют ключевые отличия, которые вызывают определенные проблемы, к решению которых ВУЗам необходимо быть готовым.

1. Гибкость. Внедрение новых технологий для удаленного обучения позволяет привлекать большее число лиц, заинтересованных в получении высшего образования, но по определенных причинам не имеющих возможностей для присутствия в аудиториях оффлайн. Следовательно, образовательные учреждения высшего образования приобретают новую аудиторию, при этом наблюдается повышение уровня конкуренции на рынке образовательных услуг. В результате повышается качество преподавания и преподавательского состава.

2. Модульность. Обучение дистанционно привлекает в первую очередь широкими возможностями: возможностями выбора и самостоятельного проектирования образовательного маршрута. Так на уроках русской литературы могут активно применяться следующие образовательные методы и приемы работы: онлайн-занятия, вебинары, мастер-классы и пр. Таким образом для каждого учащегося формируется собственная образовательная программа с учетом особенностей его уровня знаний. Именно самостоятельность выступает одновременно и средством, и результатом работы обучающегося. С одной стороны, она необходима для дистанционного обучения, с другой – формируется в ходе полноценных занятий с преподавателем. Применение модульной системы обучения – важная составляющая достижения качества знаний, умений и навыков учащихся.

3. Специализированные формы контроля. Применение традиционных форм контроля знаний учащихся при организации дистанционного обучения не представляется возможным. На смену оффлайн срезам, тестам и экзаменам приходят такие формы контроля эффективности функционирования образовательной системы, как дистанционные экзамены, проектные работы, экстернат, многообразие тестов и пр. Преимуществом онлайн форм контроля становится их потенциал в оценке степени сформированности компетенций студентов.

4. Использование цифровых технологий. Для организации дистанционного обучения необходимы специализированные техники и методы обучения. Без применения средств цифрового образования достичь целей такой формы обучения вряд ли возможно. Поэтому так важно обеспечить эффективный процесс создания и развития цифровой образовательной среды, которая базируется на определенных методах и формах работы. Прежде всего современные образовательные технологии должны гарантировать взаимодействие педагога и учащегося опосредованно, но с высокой результативностью.

Использование в процессе организации дистанционного обучения современных и инновационных методов проведения занятий позволяет не только повышать обучения, но и реализовывать те возможности, которые были недоступны в рамках традиционной системы обучения. Немалой заслугой становятся современные информационные технологии, средства удаленного обучения, компьютерные программы. В результате формируется самостоятельное и достаточно обширное образовательное пространство. В рамках данного исследования была доказана возможность использования образовательного потенциала компьютерных технологий для реализации обучения истории русской литературы.

5. Изменение статуса педагога. Компетентность преподавателя, его информационная грамотность в условиях нового времени становятся одним из важнейших критериев успешности образовательного процесса. Дистанционное обучение – это не только про знания, но и про информационную грамотность, умение развиваться, приобретать новый опыт. Теперь задача педагога – выбирать такие методики обучения, которые соотносятся с достижениями современной науки в области дистанционных технологий. Педагог также должен обладать навыками создания ситуации межкультурного диалога, формирования индивидуального подхода к учащимся и пр. Удержать внимание аудитории в интернете гораздо сложнее, чем в аудитории, что также является сложностью.

Оценивая и анализируя сущность образования, которое сложилось в стране и мире в связи с пандемией 2020 года, нельзя в полной степени говорить о дистанционном образовании и соответствующих технологиях. Фактически образовательный процесс не предлагал специальное программное и техническое обеспечение для реализации поставленных образовательных задач, но ускоренный процесс преобразования традиционного образования для обеспечения реализации задач нового времени, в том числе за счет включения электронного образования.

Работа с учениками в интернет не может рассматриваться как элемент системы цифровой среды. Фактически для признания образования дистанционным требуется разработка специального программного обеспечения, которое бы отличалось критериями простоты и наглядности (например, MSTeams, Webex). Такие площадки позволяют осуществлять процесс подготовки специалистов силами дистанционного образования. На практике использование авторского и лицензионного программного обеспечения в стране осложнено, что приводит к применению открытых программ и интернет-площадок для формирования и проведения курсов и занятий.

Дистанционное обучение связано с личностными убеждениями, ценностями и смыслами, которые должен проявлять студент. Но только полноценная и всесторонняя поддержка со стороны вуза и государства помогут добиться успехов в данном виде деятельности в цифровой среде.

Противоречивый характер дистанционного обучения проявляется в возможностях решения многочисленных проблем технического характера, которые устраняются при отказе от традиционной системы оффлайн обучения. Например, нет необходимости аренды помещения для занятий, содержания корпусов вуза. Вместе с тем такая форма обучения подходит только студентам с высоким уровнем мотивации, количество которых в настоящее время невысоко в масштабах общей численности российских студентов. Изучение русской литературы станет одним из наиболее спорных, поскольку знаниевая составляющая в нем четко соотносится с коммуникативной, которая также должна формироваться на занятиях.

При обучении истории русской литературе использование электронных технологий позволяет расширить спектр средств и инструментов организации образовательного процесса для решения учебных задач. Так, эффективность применения электронных образовательных платформ рассматривается в работах А.А. Андреева, А.А. Ахаяна, Д.А. Давыдова, В.И. Овсянникова, D. Keegan, а исследования Л.Л. Вохмина, Э.Г. Азимова, И.А. Лешутина, посвящены конкретным проблемам использования цифровых технологий в процессе обучения русской литературе [3, с. 282].

Изучение русского языка и литературы возможно на базе следующих образовательных платформ: Яндекс. Школа, ЯКласс, Учи.ру, Skysmart, Online Test Pad.

Однако российские вузы все активнее начинают обращаться к функционалу и возможностям платформы Moodle. Система ориентирована на разработку динамических интернет-страниц, а также модифицирована с учетом коммуникации между педагогом и студентом. Программа Moodle по-своему универсальна: она в равной степени может применяться как в рамках дистанционного обучения, так и при внедрении элементов компьютерного обучения в традиционную систему преподавания. Как отмечает А.В. Корень, Moodle реализует философию «педагогики социального конструкционизма» через использование модулей, имеющих определённый набор для каждого курса. Сочетание между собой элементов курса реализует с одной стороны принцип вариативности в образовании, а с другой позволяет формировать индивидуальный образовательный маршрут студента с учетом целевого блока, поставленного преподавателем [5, с. 108]. Например, используя широкий спектр ресурсов системы Moodle, можно разработать ряд электронных учебно-методических комплексов по русской литературе, включающий образовательный контент, блок для контроля знаний, гиперссылки на веб-сайты и интернет-ресурсы, рекомендуемую литературу.

Образовательные платформы становятся эффективным средством решения задач учебно-воспитательного процесса. Их функционал максимально закрывает потребности студентов и преподавателей, позволяя внедрять электронные методические комплексы, упражнения и задачи на формирование коммуникативной компетентности, внедрять элементы организации занятий на основе идей личностно-ориентированного образования. Дистанционная форма позволяет студентам и учащимся получать знания в области русской литературы на достаточно высоком уровне, однако для этого требуются условия регулярности занятий и наличие обратной связи от преподавателя. Такое соотношение условий позволит расширить систему литературоведческих знаний обучающихся. Одной из проблем дистанционного обучения литературе становится недостаток живого общения, что приводит к снижению коммуникативной компетентности студентов. Сегодня разрабатываются оправдательные платформы, на базе которых устраняется данная проблема и создается эффективное коммуникативное пространство.

В контексте дистанционного обучения актуализируется проблема восприятия личности студента – она ставится во главу угла как цель и результат обучения. Как утверждает Е.С. Полат, при дистанте в треугольнике «преподаватель – учебник – студент», образованном учебным процессом в традиционном формате, происходит трансформация связей: «студент – учебник – преподаватель» [1, с. 11]. Образовательные платформы позволяют с наименьшими затратами решать проблемы трансформации взаимодействия преподавателя и студента, и уменьшают временные преподавателем время на разработку учебного курса на порядок. Так, ЭУМК образовательных платформ, содержат современные технологии E-learning, обеспечивающие реализацию индивидуальных учебных траекторий под непрерывным руководством преподавателя и повышающие успешность процесса обучения русской литературе. Кроме того, образовательные платформы позволяют преподавателю использовать уже разработанную балльно-рейтинговую систему контроля.

Таким образом, одним из способов решения проблемы функционирования учебной деятельности высшей школы в условиях цифровой образовательной среды является, по нашему мнению, осуществление образовательного процесса обучения истории русской литературе с помощью образовательных платформ.

Литература

1. Новые Педагогические и информационные технологии в системе образования / Под ред. Е.С. Полат. 2008.

2. Ахренов В.Н, Ахренова Н.А., Белоус Е.Ю. Дистанционное обучение-2020 и проблемы киберсоциализации участников образовательного процесса // Вестник МГОУ. Серия: Педагогика. 2020. № 3.

3. Добрыдина Т.И., Масленникова О.Г., Надеждина Е.Ю. Перспективы использования виртуальной образовательной платформы Moodle в обучении иностранным языкам // Вестник КемГУ. 2014. № 3 (59).

4. Краснова Г. А., Нухулы А., Тесленко В. А. Электронное образование в мире и России: состояние, тенденции и перспективы // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия «Информация образования». 2017. Т. 14. No 3.

5. Рыбина Е.В. Личностно-ориентированное обучение // Вестник БГУ. №1 (55) 2021.

6. Исследование МГППУ: трудности, с которыми сталкивались студенты и преподаватели во время обучения в дистанционном формате: [Электронный ресурс]: Сайт Московского государственного психолого-педагогического университета: URL: https://mgppu.ru/news/8022 (дата обращения:31.03.2022)

7. Скворцов А.А. Педагогические условия дистанционного обучения студента в наукоемкой образовательной среде: дис. канд. пед. наук. - Тамбов, 2015.

УДК: 801. 6 (575.2) (04)
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.6

Жумаева Г. З.,
И. Арабаев атындагы КМУ,
Мамлекеттик тил жана маданият институту

«КОРКУТ АТА КИТЕБИНИН» ФИЛОСОФИЯЛЫК ЖАНА ДИДАКТИКАЛЫК МААНИЛЕРИ

Кыскача мазмуну

Бул чакан макалада байыркы орток түрк дүйнөтаанымынан кабар берген "Коркут ата китеби" мисалга тартылат. Башка түрк элдериндей эле кыргыз эли да Коркут ата тууралуу легендага айланган өмүр-таржымалы менен тааныш экендиги каралат. Оозеки чыгармачылыкта гана эмес, жазма адабиятта да кездеше тургандыгы мисалдар менен келтирилди. Негизинен "Коркут ата китебиндеги" дидактикалык, философиялык, мифологиялык, диний көз караштагы дүйнөтаанымдык маселелерге басым коюлду. Тактап айтканда, "Коркут ата китебиндеги" дүйнөтаанымдык маселелер кыргыз фольклорунда жана жазма адабиятында кандай үндөштүктө чагылдырылгандыгы адабий талдоого алынды. "Коркут ата китебине" байланыштуу түрколог окумуштуулардын илимий пикирлери, көз караштары макаланын максатына ылайык мисалга тартылып, орток түрк адабий, маданий мурас экендиги ырасталды.

Түйүндүү сөздөр: *акын, ыр, дастан, дүйнөтааным, философия, фольклор, мифология, дидактика, өлүм, өмүр.*

ФИЛОСОФСКО-ДИДАКТИЧЕСКИЕ СМЫСЛЫ КНИГИ «КОРКУТ АТА»

Аннотация

Данная статья повествует о древнем общетюркском мировоззрении, обращаясь как к примеру «Книге Коркут Ата». Как и другим тюркским народам, кыргызам известна легендарная биография Коркут Аты. Примеры приводятся не только в устных произведениях, но и в письменной литературе. Основное внимание в книге «Коркут Ата» уделяется дидактическим, философским, мифологическим и религиозным вопросам.

В частности, был проведен литературоведческий анализ гармонии мировоззренческих вопросов в кыргызском фольклоре и письменной литературе в «Книге Коркут Ата». Научные мнения и взгляды тюркологов на книгу «Коркут Ата» были использованы в качестве примера в соответствии с целью статьи и подтверждено, что она является общетюркским литературным и культурным наследием.

Ключевые слова: *поэт, песня, эпос, мировоззрение, философия, фольклор, мифология, дидактика, смерть, жизнь.*

PHILOSOPHICAL AND DIDACTIC MEANINGS OF THE BOOK «KORKUT ATA»

Abstract

This article tells about the ancient general Turkic worldview, referring to the "Book of Korkut Ata" as an example. Like

other Turkic peoples, the Kyrgyz know the legendary biography of Korkut Ata. Examples are given not only in oral works, but also in written literature. The focus of the book «Korkut Ata» is on didactic, philosophical, mythological and religious issues.

In particular, a literary analysis of the harmony of worldview issues in Kyrgyz folklore and written literature was carried out in the «Book of Korkut Ata». Scientific opinions and views of Turkologists on the book «Korkut Ata» were used as an example in accordance with the purpose of the article and it was confirmed that it is a pan-Turkic literary and cultural heritage.

Key words: *poet, song, epic, worldview, philosophy, folklore, mythology, didactics, death, life.*

Коркут ата түрк дүйнөсүндө легендарлуу олуя-бакшы, акын, күүчү катары белгилүү. Ошондой эле Коркут ата тууралуу маалыматтар менен кыргыз эл да эбактан тааныш экендигин казак элинин этнограф окумуштуусу, кыргыз фольклорун жыйноочуларынын агачкы сап башында турган Чокон Валихановдун: "...Самобегство от смерти, не допускаемое исламом, составляет один из постоянных легенд шаманских народов. У киргизских шаманов есть легенда о Хоркуте, первом шамане, который научил их играть кобызе и петь сарын" [4.144.],-деп ырыстап өтөт. Мындан Коркут ата тууралуу аңыз-аңгемелердин тарыхый тамыры тереңге кетип, түрк дүйнөсүндө ислам динининтамыр алышына чейин эле жашап келгендигинен кабар алсак болот. Бирок кыргыз дүйнөтаанымында дүйнө кыдырып кеткен Коркут атанын көркөм образы тууралуу кыргыз фольклорунда же эл акындар чыгармачылыгында жокко эсе, айрым гана акындардын чыгармачылыгында учкай камтылып өтпөсө. Мисалы, кыргыз элинини чыгаан акыны Арстанбек Буйлаш уулунун санат ырларында:

"Бул дүйнө шум жалган,
Алладан буйрук келгенде,
Андан качып ким калган?
Коркут ата даанышман,
Кутулам деп өлүмдөн,
Төрт тарапты кыдыргын,
Сырдын боюн сыдырган.
Андан айла болбогон,
Акыры ажал сомдогон" [1.15],-

деп, өмүргө тойбой кеткен Коркут атаны эске салат. Ал эми кыргыз эл жазуучу-акыны Аалы Токомбаевдин "Кандуу жылдар" романындагы "Куу баш" бөлүмүндөгү Жунуш карыянын адам өмүрүнө карата философиялык ой жүгүртүп, бул жашоонун убактылуу экендигине токтолуп, алдуу-алсыз да, бай-кедей да, падыша-кул да өлүм алдында бирдей экендигине кайрылып, акыры ар бир адам колундагы "куу башка" айланарын сыпаттап:

"Акылман, ары баатыр, ары чечен,
Бул куу баш Алмамбеттин башы бекен?
Болбосо комуз кармап тентип кеткен,
Коркуттун ошондогу башы бекен?" [8.23.],-

деп, Коркут атанын элдик легендага айланган узак сапарынан кабар берет. Демек, "Коркут ата китебинде" камтылган өлүм жана өмүр темасы кыргыз дүйнөтаамындагы туруктуу сакталган мотивдердин бири десек болот. Өзгөчө кыргыз фольклорундагы басымдуу эпизоддордун бири экендигин "Коркут ата китебиндеги" бир аңгемесинин ("Доко Кожо уулу Эр Домрул тууралуу баян") мисалында адабий талдоого алдык.

Өмүрдүн кыскалыгы аз келгенсип, күттүрбөй келген өлүм коркунучу адамдардын аң-сезиминде жашап, кайсыл күнү жана канча жашында ажал периштеси – Азрейил менен жолугаарың белгисиз болуп, түпөйүл ойго салат. Дал ушундай жагдайга байланыштуу "ажалдан качуу", "ажалды адаштыруу" "ажал менен келишим түзүү" сыяктуу мотивдер дүйнөлүк адабиятта туруктуу кезиккен түбөлүктүү темалардын бири. Бул тема "Коркут ата китебинде" да кездешип, "Доко Кожо уулу Эр Домрул тууралуу баянында" көркөм чагылдырылат. Чыгармада огуз элиндеги эл башкаруучу баатырларынын бири – Эр Домрул сай үстүнө көпүрө салдырып, ары-бери өткөндөрдөн акча алып, текеберлиги күчөп турган учур болот. Эрдигим, күчүм, даңазам Румга, Шамга чейин жетип турганда, ким мени менен күч сынаша алат деген ойдо болот. Күндөрдүн биринде тигил өйүздөгү өлгөн жигиттин жанын кайрыш үчүн ажал периштеси – Азрейилди кармашка чакырып: "... адамдарга өмүр да, өлүм да берген менмин го",-деп ачууланат. Анын бул сөзү Кудайга жакпай, Эр Домрулдун жанын алып келүү үчүн Азрейилге кайрылып: "... Алдагы акмак Эр Домрулдун көзүнө көрүнгүн, өңүн саргайтып, үнүн кырылдатып, жанын алгын",-деп буйрук берет. Бул учурда Эр Домрул эч капарсыз тойлоп отурганда, жан алгыч Азрейил пада болот. Буга таң калган Эр Домрул:

"Не айбаттуу кожосуң?
Эшикчи сени көрбөдү,
Жасоолдор сени туйбады.
Көздөрүм көрбөс болду,
Колдорум тутпас болду.
Эй! Сакалдары агыш чал!
Көздөрү чуңкур чал!
Не айбаттуу кожосуң?",-

деп, Азрейилди кармашка чакырат. Азрейил төмөндөгүдөй жооп кайтарат:

"Эй, Домрул акмак!
Көзүм чуңкур экендигин неге билбейсиң?
Көзү сулуу кыз-келиндердин жанын алам!
Сакалдарымдын агарганын неге билбейсиң?
Ак-кара дебей, жигиттердин жанын алам![5.71.]"

Азрейилдин дал ушул сөзүндө ички психологиялык абалы чечмеленип, ал дагы адамдардын өмүрүн аяй тургандыгын, сулууну сулуу эле дебей, жашты жаш эле дебей, жакшыны жакшы эле дебей, жандарын алгандыгы үчүн көзү чуңкур (сокур), санаадан өңү сары сур болуп, сакалынын агаргандыгын подтексте айтып жаткандай. Кудай алдында ал да алсыз, буйрук аткаруучу гана экендигин моюндайт.

Жогорудагыдай адам менен ажалдын маеги чагылдырылган мифологиялык мотив дүйнөлүк адабияттын мазмунунан да жолуктурабыз. Мисалы, орто кылымдагы европа адабиятында социалдык тенденцияларга карата юмордук штрихтер менен берген, белгисиз поляк авторунун "Магистрдин ажал менен сүйлөшүүсүн" белгилөөгө болот. Чыгармада илимдин бийиктигине жеткен акылман, окумуштуу – магистр: "... Дүйнөдөн барын көрдүм, барын билдим. Бир гана ажалды көргөн жокмун",- деп өкүнүп, Кудайдан көз ирмемге ажал менен жолуктуруусун өтө суранат. Кудай тилегин берген эпизод:

“Встать сколен он не успел,
Как увидел перед собою.
Существо невесть какое:
Чуть прикрыто пеленой,
С длинной, острою косой.
Тоще, бледно, жёлтолице,
Кров из глаз росой струится ,
Сгнил его почти весь нос.
И без кожи, без волос
Череп в сумарке блестить”[2.351.],-

деп чагылдырылып, автор ажалдын коркунучтуу образын тартып, керек учурда ажал периштеси –Азрейил адамдар маектешүүгө, адилеттүүлүктү талашууга жөндөмдүү экендигин көрсөтөт. Ушундай эле грек мифологиясында да өлүмдүн кудайы –Танаттын колунда кылычы бар, кара жабуу жамынган, далысында чоң кара канаты бар, түнөргөн көзү бар» [6.323.],- деп берилсе, мындай ажалды сүрөттөө маселеси кыргыз адабиятында салтуу сакталгандыгы бар. Мисалы, А.Осмоновдун «Отуз жаш» ырында өлүмдүн бул жашоодогу «жалгыз чындык» экендигин чагылдырган:

«Токточу өмүр, токточу өмүр, токтой тур,
Көзүң сокур, өңүң кансыз, сары сур.
Тил албассың, жоголо бер, кете бер,
Сенден күчтүү, сенден өжөр бул учур.
Он беш жолу кайра туулуп жаңыдан,
Он беш жолу жашарбасам карап тур!» [7.48.]-

деп, ажал менен эрегише айтышып, өлбөс өмүрүн ыр саптарына сыйдырып кете тургандыгына басым коёт. Дегеле, ажал периштеси – Азрейил Чыгыш, Батыш, Орто Азия элдеринин адабий чыгармаларында жалпысынан бирде чагылдырылып, көзү сокур, өңү сары сур, кара жабу жамынган, колунда кылыч же чалгы сымал куралы бар деп сыпатталат. Мындай сырткы окшоштуктардын болгону менен «Коркут ата китебиндеги» Эр Домрулдун Азреилден: «…жанымды алба»,- деп жалбарган сөзүнө нааразы болуп, ал да адамдар сыяктуу Кудай алдында алсыздыгын белгилеп, Жалгыз Кудайдан гана сурануу керектигин эскертет. Акырында Эр Домрул Кудайдын кудуретине баш ийип, кечирим сурайт. Бирок «жан» ордуна «жан» табуу маселеси жаралып, Эр Домрулдун айласы кетет. Картайган ата-энеси жандарын берүүгө моюн сунбай, акырында аялы макул болот. Аялынын мындай эрдиги үчүн, күйөөсүнө карата сый-урматына зор ыраазы болгон Эр Домрул Кудайды даңазалап:

«Улуктардын улугусуң!
Сен бийиксиң, кудуреттүүсүң!
Ач көрсөм, тойгузайын сен үчүн!
Жылаңач көрсөм, кийгизейин сен үчүн!
Алсаң экөөбүздүн жаныбызды бир алгын!
Койсоң экөөбүздүн жаныбызды бир койгун!
Марттыгы улук Теңир!» [5.77.]-

деп, Алланын кең пейилдигине ишенет. Эр Домрулдун бул сөзү Кудайга жагып, картайган ата-энесинин жанын алып, аялы экөөнү аман калтырып жүз кырк жыл өмүр берген болот. Мындай мифологиялык сюжет дүйнө элдеринин фольклорунда да кездешет. Мисалы, Еврепиддин «Алкестида» трагедиясында да кайталангандыгын көрөбүз. Чыгарманын негизги каарманы Адмет Эр Домрул сыяктуу өзүнүн ордуна жан тапса, өлүмдөн аман кала турган болот. Адметтин картайган ата-энеси да жандарын бербей, сүйүктүү аялы Алкестида жанын берүүгө макул болот. Ал үй-бүлөнүн, бакыт очогунун кудайына карылып: «…О, великая богиня! Последний раз преклоняя здесь перед тобой колени. Я молю тебе защити моих детей-сирот, вед я должна сегодня сойти в царство мрачного Аида. О, не дай ты умерет, как умираю я, без временно» [3.48.],-деп акыркы суранычын билдирет. Алкестиданын күйүтүн тарткан Адметтин арманы Гераклга жетет. Геракл өлүм падышасы – Танатты кармашка чакырып, Алкестиданы куткарып алат. Окуянын аягында Адмет да Эр Домрул сыяктуу аялы, бала-бакырасы менен бактылуу өмүр сүрүшөт. Эки чыгармада тең кездешкен мындай окшош көчмө сюжеттердин жаралышында өз учурунда түрк элдери менен гректер, византийликтердин тыгыз маданий байланышта болгондугун да ырастайт.

Адам баласы бул жашоого жаралгандан баштап, өмүр-өлүм темасы боюнча акыл-ой калчашып, мифологиялык түшүнүктөрдү, образдарды жаратышып, канткенде адам баласы өлбөс болот? -деген сурооо жооп издеп келишет. Кыялый өлбөстүктүн суусу - мүрөк суусун айтышып, көркөм чыгармаларда салттуу мотивдерге айлантышкан. «Коркут ата китебинин» негизги өзгөчөлүгүнүн бири – эл оозеки чыгармаларынын бай материалдары менен тереңден тамырлашкандыгында. Аталган баяндагы мифологиялык каармандардын тигил же бул элдин фольклорунда жана адабиятында улам жаңы варианттарда чагылдырылып, кылымдан кылымга көчүп, муундан муунга өтүп, жашап келиши мыйзам-ченемдүү жагдай. «Коркут ата китебинде» берилген өмүр-өлүм темасы түрдүү элдердин фольклорунда кездешкендей эле кыргыз фольклорунда салттуу кездешет. Мисалы, «мүрөк суусу» тууралуу «Манас» эпосунда, «жан» тууралуу «Эр Төштүк» эпосунда көркөм чагылдырылат. Бул чакан макаланын жыйынтыгында «Коркут ата китебиндеги» «Доко Кожо уулу Эр Домрул баянында» «Адамдардын оозунда болсо, Кудайдын кулагында болот» деген макалдын маанисиче чечемеленип, Алла Таала канчалык каардуу болсо, ошончолук боорукер, кечиримдүү экендигин жана адамдардын сөзүн уга турган кең пейил улук экендиги тастыкталат. Ошондой эле адамдар Алла Тааладан кечирим сурай билүүнү, жакшы тилектерди тилей билүүнүн үлгүсүн көрсөтүп, адамдардын дүйнөтаанымын философиялык, дидактикалык ой-туюмдар менен байытып тургандыгы менен баалуу.

Адабияттар

1. Арстанбек. –Б., 1994.
2. Зарубежная литературы средних веков. –М., 1975.
3. Короглы Х.К. Огузский героический эпос. –М., 1976.
4. Короглы Х.К. Взаимосвязи эпоса народов Средней Азии, Ирана и Азербайджана. –М., 1983.
5. Коркут ата китеби. –Б., 2004.
6. Кун Н.А. Легенды и мифы древней Греции. –Ф., 1984.
7. Осмонов А. Көл толкуну. – Ф., 1972.
8. Токомбаев А. Кандуу жылдар. –Б., 1993.
9. Жумаева Г. З. Кул Кожо Ахмед Яссавинин ырларындагы дидактикалык ой-толгоолор / Жумаева Г. З. / БМУ Жарчысы №1 (59) 2022, 48 б.

ПЕДАГОГИКА

УДК: 37.017.92
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.9

Айтиева М. А.,
ОшМЮИ

Айтиева Г. А.,
ОшМПУ

БАЛА ТАРБИЯЛООДО БЕШИК ЫРЛАРЫНЫН ТААСИРИ

Кыскача мазмуну

Кыргыздардын ар бирине эң кымбат, эң бир ыйык болгон байыркы бешик ырлары аркылуу берилген адеп-ахлак тарбиясынын орду чоң. Бешиктин баланы өстүрүүдөгү орду өтө ыңгайлуу, түзүлүшү жерден жогору болуп, ар кандай аба-ырайына карабай бала үчүн жылуу жумшак жатканга оңтойлуу, эң негизгиси арка омурткасы түз болуп өскөнгө шарт түзүлөт. Бешик ырлары дүйнөнүн көпчүлүк элдеринде кездешчү, анын ичинде кыргыз оозеки поэзиясындагы лирикалык жанр болуп саналат. Бешик ыры баланы уктатуу, сооротуу, алаксытуу, тарбиялоо максатында айтылат. Ошону менен бирге анда наристенин бактылуу, таалайлуу, элдин кызматына жараган жакшы адам болушу жөнүндөгү ой-тилек, максат да билдирилет. Ошондой эле бөбөктүн келечегине жакшылык каалоону билдиргендиги, ага акыл-насаат айткандыгы менен да айырмаланат.

Түйүндүү сөздөр: *бешик, ыр, тарбия, бөбөк, ата-эне, акыл-насаат, адеп-ахлак, эне сүтү, ой-тилек.*

ВЛИЯНИЕ КОЛЫБЕЛЬНЫХ ПЕСЕН НА ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ

Аннотация

Нравственные ценности, передающееся через колыбельные песни имеют огромное значение в воспитании детей. Главное в конструкции колыбели то, что ее удобно складывать и перевозить в условиях кочевья: на лошади, верблюде или телеге, учитывая при этом, что ее форма обеспечивает безопасность ребенка. Колыбель, будучи на определенной высоте, легко качается и при этом ребенку будет удобно и комфортно в любую погоду. Колыбельные песни встречаются во многих народах мира. Колыбельная песня поется для того чтобы уложить, успокоить, отвлечь и воспитать ребенка, также в нем сочетаются пожелания, призыв стать лучшим человеком, который будет заботиться о своем народе.

Ключевые слова: *колыбельная, песня, воспитание, младенец, родители, нравоучения, традиции, материнское молоко, пожелания.*

THE IMPACT OF LULLABIES ON BRINGING UP A CHILD

Abstract

Ancient lullabies which are the most valuable and sacred for each Kyrgyz person have a great role on bringing up a child morally. The cradle is very comfortable in growing a child. It is below the ground on its shape and warm in any weather, mainly it helps a child's back spine to be formed straight. Lullabies are sung by all people in the world, among them by Kyrgyz, too, being considered as lyrical songs. They are helpful to put a child to sleep, to calm, to distract and to educate. Besides it, while singing a lullaby people wishes a child to be happy and to have a bright future. Thus, lullabies differ from other songs with their wishing all goodness for a child and bringing up him with wise words.

Key words: *a lullaby, a song, up-bringing, a baby, parents, wise words, morality, folklore, wish.*

Байыртадан эле кыргыздар баласын «бактым, базарым, отумду өчүрбөй, тукум уулоочу мурасым» дешип, туу катары тутушкан. Абалтан кыргыздар «балалуу үй базар» деп кудайдан көп балалуу болууну тилешкен. Анын ар бир ата-эне «бала боор эт менен тең бүткөн» - деп, жыйган-тергенин, адам затындагы эң бир асыл касиеттерди, бир сөз менен айтканда өзүндө, жер жүзүндө болгон бардык жакшы нерсени балдарына арнаган. Болокчоктогу өбөгү, жөлөгү, арка бели боло турган баласын арчадан, эчки талдан, кайыңдан кооздолуп жасалган бешикке салышкан. Арчага чымын-чиркей жолобогон, адамды тазалап туруучу касиети бар экенин илим да айтат. [2]

Бешиктин баланы өстүрүүдөгү орду өтө ыңгайлуу түзүлүшү жерден жогору болуп, ар кандай аба-ырайга карабай бала үчүн жылуу-жумшак жатканга оңтойлуу, эң негизгиси арка омурткасы түз болуп өскөнгө шарт түзгөн. Кайсыл мезгил болбосун бала үчүн бирдей тем-

ператураны сактаганы менен өзгөчөлүккө ээ десек болот. Көчүп-конуп жүргөн элибиз баланы бөлөп, алдына өңөрүп алып кайсыл тарапка болсо да жүрүүгө оң болгон. Канча убакыт жол жүрбөсүн баланын ден-соолугуна зыян тийбегендей шартты бешик түзгөн. Ошондуктан бели катканча же басып калганча бешикке бөлөп, баланын ден-соолугуна өзгөчө кам көрүшкөн. Баланын омуртка сөөгүнүн түз болушу анын өсүп жетилишине шарт түзөрүн билишкен. Эгерде баланын бел омурткасына кичине зыян кетип, түз болбосо өсүүсүнө терс таасирин тийгизээрин биздин ата-бабаларыбыз илгертен эле өздөштүрүп, бешикти ойлоп таап, бала өстүргөн бабаларыбыздын кыргыз турмушундагы өзгөчө сыры-касиети бар коомдон орун алган ыйык буюм –бешик экенин билүүбүз зарыл. [3]

Биздин ата-бабаларыбыз аалам сырларын өздөштүргөн акылман калк экенин калтырган мурастарын өздөштүрүү менен биз өзүбүздү кайра толуктоого жана таң калып таасирленүүгө арзыйт. Наристе талпына баштаганда, ал ыйлаганда сооротуш үчүн, же уктаарда бешикти терметкенде:

«Алдей бөпөм ыйлаба,

Менин жаным кыйнаба.

Атаң тойго кетиптир,

Ак кесе толо эт келет»,- деген мээримдүү мүнөздөгү, созолонгон ыргактарга бай, жүрөктүн түпкүрүнөн сызылып чыккан мукамдуу обондордо бешик ырларын ырдашкан.

Бешик ырларында күндөлүк жашоодогу турмуш, ата-эненин тойлордо, ар кандай иштерде жүргөнү, жашап жаткан заманы келечеги жана башка темалар баяндалган. Алар:»Бешик ыры», «Алдей, алдей», «Сал билек» деген аттарда ырдалган. Ата-эненин ички тунук сезими, коомдук турмушка болгон көз карашы камтылган терең мазмундуу ырлардын ар бири наристе үчүн тарбиялык мааниси өтө зор болгон.

Бешик ырлары – дүйнөнүн көпчүлүк элдеринде кездешет, анын ичинде кыргыз оозеки поэзиясындагы лирикалык жанр. Бешик ыры баланы уктатуу, сооротуу, алаксытуу, тарбиялоо максатында айтылат. Ошону менен бирге анда наристенин бакты-таалайлуу, элдин кызматына жараган жакшы адам болушу жөнүндөгү ой-тилек, максат да билдирилет. Ошондой эле бөбөктүн келечегине жакшылык каалоону билдиргендиги, ага акыл-насаат айткандыгы менен айырмаланат.

Бүгүнкү күндө баланын рухий дүйнөсү жана тарбиясы үстүндө иштегендер да бешик ырларынын маанисин белгилеп, балдарга энелери тарабынан бешик ырларынын ырдалуусу керек экендигин айтып жатышат.

Бешик ырлары эненин баласын уктатуу үчүн белгилүү бир обон созуп ырдаган элдик оозеки чыгармачылыктын бир түрүнө кирет. Эне баласына болгон сезимдерин, сагынычын, үмүтүн, тилектерин, сүйүнүчүн, кайгы–кубанычын бешик ырларында чагылдырат. Адам баласынын жашоосунда бешик ырларынын мааниси чоң. Бала туулган күндөн баштап эне тилин угуп жана үйрөнө баштайт. Алгач мугалими энеси болот. Энелер ымыркайга эне тилин бешик ырларынын жардамы аркылуу үйрөтүшөт. Балдар угуу, кабыл алуу жолу менен үйрөнүшөт.

Бешик ырлары баланын угуу маданиятынын түптөлүшүнө жардам берет деп айтсак болот. Бала музыкалык ырахатты бешик ырлары аркылуу эне тилинде жана эненин кучагында алат. Бешик ырлары барган сайын унутулуп баратат. Бул адамзаттын өнүгүшүндө абдан чоң феноменге ээ болгон бешик ырын бүгүн биздин энелерибиз ырдабай калды. Адистердин айтымында бешик ырын уккан баланын тили бат чыгып, дүйнөнү кабылдоосу дагы бат болуп, угуу сезими бат өнүгүп, жүрөгү жумшак болот.

Бешик ырын угуп отуруп, андан күч алып, уйкусу тынч, ал эми ара төрөлгөн бала бешик ырын укса бат торолуп, ден соолугу да жакшы болот. Бешик ырын энелер ырдай берсе, эненин мээрими төгүлүп, эненин сүтү да жакшы чыгат. Энелердин өзүнүн үнү менен эч кандай музыкалык инструменттин коштоосу жок, баласына арнаган бешик ырынын мааниси чоң. Эне менен баланын, ата менен баланын ортосундагы өз ара мамилелери канчалык жакын болсо, ошончолук баланын өнүгүүсү үчүн баа жеткис каражат экенин, бала тарбиялоодо чоң таасир берери анык.

Балдарга бешик ырын ырдап, жаңыча тартип, ирээти менен жашоого даярдашыбыз керек. Балдар 10-12 саат укташы зарыл. Балага жомок окуп, бешик ырын ырдаганда ал тартиптүү, ыймандуу болот. 1970-жылы Совет мезгили гүлдөп турган учурда бешикти колдонбой, бешикте термелген баланын мээси чайкалып калаары, ошондуктан коляскага өтүү жөнүндө Кыргызстан Компартиясынын атайын чечими чыккан. Ошондо кыргыздын таланттуу уулдарынын бири, жазуучу Мурза Гапаров бешиктин жакшы жактарын айтып, Компартиянын чечимине каршы чыккан пикирин «Комсомольская правда» гезитине жарыялаган эле.

Бешик ыры баланы эле сооротуп, уктатпастан, эненин өзүнө да оңой эмес эмоция тартуулаган. Эне баласына тилек-мүдөөсүн айтып ырдоо менен өзү да жеңилдеген, кыйналганы, арып-чарчаганы басылган, алыстагы ата-энесине, бир туугандарына болгон сагынычы, кусасы басаңдаган. Бешик ырлары – аялзатынын чыгармачылыгынын бир өңүтү. Салтуу коомдо аялдар өздөрүнүн көркөм чыгармачылык талантын эки гана жерде ача алышкан. Бешик ырларын ырдганда жана кошок кошкондо. Энелер бешик ырларын ар кандай социалдык мотивдерди, тигил же бул кырдаалды чагылдырып ар дайым сөздөрүн жаңылап ырдашкан. Бешик ыры эне менен баланын ортосундагы бекем эмоционалдык байланышты камсыздаган. Анткени эненин үнү наристени камкордукка, мээримге бөлөп, коопсуз экенин сездирип, магдыратып уйкуга жетелеген. Бүгүн биздин энелерибиздин дээрлик көбү бешик ырын ырдабай калышты, ырдай да алышпайт. Анын маанисине да кайдыгер карашат. Ошол эле учурда бала тарбиялоодогу салттуу педагогиканын маанилүү элементи болгон бешик ырларына наристелерибиз бүгүн деле муктаж экендигин заманабий адистер тынбай айтып келишет. Анткени бешик ырын угуп чоңойгон баланын социалдык-психологиялык өнүгүүсү бир топ жогору экендиги практикада далилденген. Бешик ыры баланын айлана-чөйрөнү таанып билүүсүн эртелеткен. Ыр аркылуу баарлашуу баланын кабыл алуусун, эс-тутумун эрте калыптандырууга өбөлгө түзөт.

Ошондой эле этнопедагог А. Алымбеков да баланы уктатуу үчүн алдей ырын жараткандыгы баланы өстүрүүдөгү эң өзгөчө ыкмасы экенине көңүл болгон. Обон, сөздүн таасири тил татымын ойготуп, музыкалык туюмун жогорулатарын айткан.

Ал эми Амантур Акматалиевдин «Кыргыздын көөнөргүс дөөлөттөрү» деген эмгегинде «Бешик той» деген темада бешикке салуу, балага көрүлгөн ата-эненин кам-

кордугун айтып, бешик ыры жөнүндө учкай сөз козгойт. «Бешик ыры» энелердин жүрөгүнөн жаралган, балага арналган, актилек болгон соң, кимге, кандай адам болбосун жагымдуу маанай жаратып, баланын кулагынан жүрөгүнө жетери анык. Бала эне тилиндеги сөздөрдү угуп бала тарбиялаган энелер да, өз тилине урмат менен мамиле жасаса кыргыз элиндеги бүгүнкү кетирилип жаткан кемчиликтерге көңүл бурулат. Балдарга билим-тарбия берүүдө, дүйнө таанымдарын өстүрүүдө кыргыз элинин оозеки көркөм чыгармаларынын үлгүлөрүн, элдик педагогиканын кылым карыткан салттуу, өзөктүү идеяларын учурдагы илимий педагогикалык, методикалык изилдөөлөрдүн жана алдыңкы иш тажрыйбанын жыйынтыктарын окуп үйрөнүп, билим берүү мекемелеринде системалуу пайдалануу чоң маанеге ээ. [8]

Илгертеден биздин ата-бабаларыбыз таалим тарбия берүүдө макал-лакаптарды ийгиликтүү колдонушкан. Нускалуу, өрнөктүү адамдар макалдатып айтуу менен балдардын жаш курактарына ылайык нравалык, интеллектуалдык, физикалык, эстетикалык, этикалык эң маанилүү сапаттарын өркүндөтүшкөн жана ден соолуктары чың, руханий жактан өнүгүүлөрү бай болушу үчүн кам көрүшкөн. Педагогика илимин негиздеген улуу педагог Ян Амос Каменский илимий педагогиканын негизги багыттарын түптөөдө кылым карыткан элдик таалим-тарбия үлгүлөрү, элдик макал-лакаптар, оозеки көркөм чыгармалары, улуттун руханий маданий дөөлөттөрү, каада-салттары негиз болорун белгилеген. Я. А. Каменский ойлорун өзүнүн илимий эмгектеринде бекемдеп, баланы турмушка тарбиялоодо элдин өзү педагог, тарбиячы экендигин далилдөө менен бирге балага таалим –тарбия берүүнү мезгилдерге бөлүп:

- төрөлгөндөн алты жашка чейинки тарбияны энелер мектеби,

- алты жаштан он эки жашка чейин эне тилинин мектеби, [5]деген идеясына маани бербей жаткандыгыбыз өтө өкүнүчтүү экенин айткан. Ошонун кесепетинен улуттун салтын, үрп-адатын, жүзүн, эне тилдин бүт акыл эсине тийгизе турган касиеттерин балдарыбыз аңдабай калып жатат. Эне тилин билбеген бала улуттун жүзүн тааныбайт. Сөздүн касиетинен (ар бир сөздүн үнүнөн, музыкасынан, ыргагынан ж. б.) куру жалак калып жаткандыгы жалпыбызга маалым. Бала мектепке келгенге чейин эле таанып-билүү мүмкүнчүлүгүнүн эң сонун көндүмдөрүнө ээ болууга тийиш.

В. Г. Белинский үй-бүлөдө тарбиялоо маселесине көп көңүл бөлгөн. Жалпы адамдык тарбия берүүгө деп жазган ал, жалаң гана коом милдеттүү болбостон, үй-бүлө да, ата-эне да милдеттүү. Үй-бүлөдөгү тарбия баланын коомдук ишке кызыгуусун жана умтулуусун жаш кезинен өнүктүрүүгө тийиш.[4]

Н. К. Крупскаянын айтуусу боюнча «Эне – табигый тарбиячы», эненин балдарга тийгизген таасири чоң. Ал адамдын мүнөзүнө, анын андан аркы өнүгүшүнө кетпес тамга басат. Мектептер ата-энелерге (биринчи кезекте энелерге) балдарын тарбиялоосун туура багыттого, жардамдашууга милдеттүү.[6]

А. С. Макаренко үй-бүлөдө тарбия проблемасына, ата-эненин авторитети деген жалган түшүнүккө терең психологиялык-педагогикалык анализ берген. Ал ар бир ата-энеден балдарына чынчыл жана акыл эстүүлүк менен жетекчилик кылышын, балдарды тарбиялоодогу милдеттүүлүгүн коом алдында сезүүсүн талап кылган. [7] «Кат сабаты ачылбаса да, өзүнчө бир керемет сыйкыр акыл-эс ээси болгон чоң энем элдик ырларды, кошокторду жана жомокторду аябагандай көп билчү. Балалыгымдын таттуу күндөрү ошол чоң энемдин мээрими менен өттү»-деп эскерет залкар жазуучу Ч. Айтматов.[1]

Мына ошол чоң энесинин мээримине балкып, анын айткандарын туюп угуп, көкүрөгүнө сиңирип, кайрадан укмуштуудай бир ажайып түс менен элге тартуулагандыгына, анын калемине таандык чыгармаларды окуганда, автордун үнү угулуп тургандыгына баарыбыз күбөбүз.

Ал эми орус элинин улуу педагогу К. Д. Ушинский баланы тарбиялоодо эненин ролу өзгөчө экендигин "Аял затына өз балдарын тарбиялап өстүрүүгө умтулуу жана ошону менен бирге бул үчүн зарыл болгон жөндөмдүүлүк да кошо берилген», - деп жазган. Ошондой эле Пирогов: Бешиктеги баланы багып чоңойтуп, ага балалыктын сан түркүн оюнун ойнотуп, аны сүйлөөгө үйрөтүү менен өздөрү коомдун эң башкы түзүүчүсү болуп калышаарын аялдар түшүнүп коюшсун, бардык нерсеге аялдар чыйыр салат», - деп айткан.[9]

Бешик ырынын башкы максаты – унутулуп бара жаткан улуттук баалуулуктарды, кылым карыткан кыргыздын көөнөргүс каада-салттарын жарык дүйнөгө келген наристеге жеткирүү болуп саналат. Эне бешик терметип, ак тилегин балага арнаганда гана балдардын жан дүйнөсү тазарат жана эненин ошол аруу тилектери кудайга жетип, ал жер бетиндеги пенделерине ыймандуулук ырооолойт. Баласына бүт жакшылыкты арнаган эненин тилеги ошол бешик ыры аркылуу жүрөгүнөн түнөк таап, жан дүйнөсүнө сиңип чоңоет. Кийинки кездерде бешик ыры түгүл, бешиктер да жашоо-тиричиликте колдонулбай калды. Баласын коляскага салган жаш эне, керек болсо анын чоң энеси деле бешик ырын ырдабайт да, баланын үн ыргак аркылуу дүйнө таанымын өстүрүүгө бөгөт болууда. Мектепке чейинки курактын баалуулук идеясы чех элинин чыгаан педагог-ойчулу Ян Амос Каменскийдин педагогикалык мурастарында, анын ичинде эң негизги эмгектеринин бири болгон «Энелер мектебинде» чагылдырылат [5].

Бешик ырын кайрадан калк арасында жандандыруу аркылуу кыргыздын унутулуп бара жаткан керемет дүйнөсүн кайра жараткан болобуз. Бешик ырларындагы образдар–лирикалык каармандар, наристенин өзү, анын энеси, атасы ж. б. ага-туугандары болуп саналат. Бешик ырларында ыр саптары кайталанат. Муну менен наристенин эске тутуусу өнүктүрүлөт, сөз маанисин түшүнүүсү артып, акыры тили чыга баштайт. Мына ошондуктан эне тилдин башаты бешик ырлары болуп эсептелинет. Анын турмушунан айлана-чөйрөдөгүлөрдүн жашоо шартынан алынып, аларга кандайдыр денгээлде ошол жараткан кишилердин дүйнөгө көз карашы, коомго, заманга мамилесин чагылдырат.

Бүгүнкү күндө балдарга бешик ырларын ырдап берген энелердин саны азайганы капа кылбай кое албайт. Балдарды тарбиялоодо механикалык керебеттерге караганда бешиктин ролу зор, ал бардык жагынан ыңгайлуу, ошондуктан бешикте эненин мээримин наристе сезип, туюп чоңоёт. Келечекте энелер өз энелеринен бешик ырын укпагандыгы, үйрөнбөгөндүгү үчүн бешик ырлары акырындап унутулуп келет. Инсандарды татыктуу тарбиялоо менен өнүккөн коомдук жашоого жана гармонияга жете алабыз. Бул тарбиялоо процессин туура негиздер менен баштоо үчүн кулк-мүнөздү тарбиялоодо

алгачкы тарбия материалы болгон, эне сүтүндөй аруу, таза болгон бешик ырлары менен башташыбыз туура деп ойлойм.

Адабияттар

1. Айтматов Ч. Т. Чыгармаларынын VIII томдук жыйнагы / Айтматов Ч. Т. - Бишкек, 2008.

2. Бекбоев И. Б. Таалим-тарбия берүүнүн сегиз ачкычы. / Бекбоев И. Б. - Кыргыз билим берүү академиясынын кабарлары, №2. - Бишкек, 2008.

3. Безруких М. М. Готов ли ребенок к школе? / Безруких М. М. - Москва, 2001.

4. Белинский В. Г. О детских книгах. / Белинский В. Г. – М., Вентана, 1982.

5. Каменский Я. А. Материнская школа. / Каменский Я. А. Пер. с нем. – М., 1979.

6. Крупская Н. К. О дошкольном воспитании. Педагогическое сочинение в 10-ти томах / Крупская Н. К. –М., 1969.

7. Макаренко А. С. О воспитании. / Макаренко А. С. - М, 1990.

8. Түгөлбаев М. Кыргыз балдар адабиятынын тарыхы. / Түгөлбаев М. - Бишкек, 1991.

9. Маркова Т. А. Подготовка детей к школе в семье. / Под ред. Марковой Т. А., - М, 1981.

УДК:300.372.(16).
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.12

Айтиева Г. А.,
ОшМПУ

Айтиева М. А.,
ОшМЮИ

ЖУСУП БАЛАСАГЫНДЫН ”КУТ АЛЧУ БИЛИМ” ПОЭМАСЫНДАГЫ ДҮЙНӨ ТААНУУГА БОЛГОН КӨЗ КАРАШТАР

Кыскача мазмуну

Бул макала Ж. Баласагындын «Кут алчу билим» поэмасындагы философиялык көз караштарды, дүйнө түшүнүүсүн, дүйнө таанымын, башкача айтканда гносеологиясын изилдөөгө арналган. Ж. Баласагындын материализми анын стихиялык-диалектикалык көз караштары менен тыгыз байланышкан. Ал жаратылыштын бардык кубулуштары өсүп турат жана ошол өзгөрүүгө ылайык дайыма кыймылда болот, эски нерсе өлүп, жаңыга өз ордун бошотуп берет, адамдын турмушу түбөлүктүү эмес, адам дагы төрөлүп, кайра картайып жана өлүүгө мажбур деп жазган. Ж. Баласагын материализм жана стихиялык диалектика тууралуу өзүнүн идеяларын бир гана жаратылыш көрүнүштөрүнө эмес, коомдук турмушту изилдөөдө да колдонуп кеткен. Ж. Баласагын Күнтуудуну мыйзамдуулуктун символу катары караган. Анын пикири боюнча адилеттүүлүк, адеп-ахлактуулук мамлекет башкаруучусуна тиешелүү эң зарыл сапаттардын бири. Мамлекет башчысы мыйзамдын негизинде адилеттүү башкарса, сөзсүз түрдө адилеттүүлүк ишке ашат.

Түйүндүү сөздөр: *дүйнө таанym, философиялык көз караштар, космогония, тарбия, күн, өлүм, аба, жер, поэма, планета.*

ВЗГЛЯДЫ НА МИРОВОЗЗРЕНИЯ В ПОЭМЕ ЖУСУПА БАЛАСАГЫНА “БЛАГОДАТНОЕ ЗНАНИЕ”

Аннотация

Эта статья посвящена изучению философских взглядов, миропонимания, мировоззрения, т. е. гносеологии в поэме «Благодатное знание» Ж. Баласагына. Материализм Ж. Баласагына тесно связан с его стихийно-диалектическими воззрениями. Он писал, что все явления природы растут и находятся в постоянном движении, что старое умирает и уступает место новому, что человеческая жизнь не вечна, что человек рождается заново, стареет и вынужден умереть. Ж. Баласагын использовал свои идеи о материализме и стихийной диалектике не только при изучении природных явлений, но и при изучении общественной жизни. Ж. Баласагын считал Кунтуду символом легитимности. По его словам, справедливость и нравственность являются одними из важнейших качеств правителя. Если глава государства правит честно на основе закона, справедливость обязательно восторжествует.

Ключевые словы: *миропознание, философские взгляды, космогония, воспитание, солнце, смерть, воздух, земля, поэма, планета.*

WORD OUTLOOK IN THE POEM «KUTADGU BILIG» BY JUSUP BALASAGYN

Abstract

This article is devoted to research J. Balasagyn's poem «Kutadgu Bilig» which is devoted to the study of philosophical views, understanding of the world, worldview, i.e. epistemology. The materialism of J. Balasagyn is closely connected with his spontaneous-dialectical views. He wrote that all the phenomena of nature grow and are constantly in motion in accordance with that change, that the old thing dies and gives way to the new, that human life is not eternal, that man is born again, grows old and is forced to die. J. Balasagyn used his ideas about materialism and spontaneous dialectics not only in the study of natural phenomena, but also in the study of social life. J. Balasagyn considered Kuntuduu to be a symbol of legitimacy. According to him, justice and morality are one of the most important qualities of a ruler. If the head of state rules fairly on the basis of the law, justice will surely prevail.

Key words: *world knowledge, philosophical views, cosmogony, education, sun, death, air, earth, poem, planet.*

Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» поэмасында адамдарга тийгизген тарбиялык таасири өтө чоң. Ойчулдун дүйнөгө болгон көз караштарына жана чыгармасынын тийгизген тарбиялык тааасирине көнүл бургандыгын окуп биле алабыз. Ал турмуштагы болуп жаткан кубулуштарды, анын урунттуу учурларын тактап, жалпылап, алардын түпкүлүктүү теги жөнүндө өзүнүн илимий даярдыгына, дүйнө түшүнүүсүнүн, башкача айтканда дүйнө таанымынын канчалык экенине жараша ой жүгүртүп, көйгөйлүү маселелердин негизинде акыл калчап жазган.[1] Жусуп Баласагын негизинен болумуш, ой жүгүртүү, жашоонун маңызы, өлүм жана түбөлүктүүлүк, Ааламдын келип чыгышы, анын түзүлүшүнө байланыштуу болгон маселелерге көбүрөөк көңүл бурган. Жусуп Баласагындын айтуусу боюнча Күндүн жылуулугусуз жана жарыгысыз жерде турмуш тиричилик жок.

Жусуп Баласагын Айды өзүнчө планета деп эсептеп жана ал башка планеталарга караганда Жерге жакын тураарын, Күндүн таасири астында жарык чыгарып, Жерди дайыма айланып жүргөндүгүн белгилеген. Ал өз эмгегинин 142-саптарында Күн асмандагы өз жолунда тынбай жүрүү менен үч айда жылдын төрттөн бир бөлүгүн басып өткөндүгү тууралуу төмөндөгүдөй ой толгоосун айтып кетет: «үч белги жазга тобол, үчү жайга, үчү – күз,үчү – келет кышкы айга» [2]. Ойчулдун мына ушундай байкоолору бүгүнкү күнгө чейин өз маанисин жогото элек десек жаңылышпайбыз. Айлана-чөйрө, Аалам, дүйнө анын ою боюнча бири-биринен татаалдыгы менен айырмаланган материалдык телолордон турат. Алар: Жер, Суу, От, Аба. Жусуп Баласагындын дүйнө таанымы боюнча биринчи – От, экинчи – Суу, үчүнчү – Аба, төртүнчү – Жер жаралат. Демек, дүйнөнүн түзүлүшүнүн негизин жогорудагы атап өткөн төрт башталма түзөт. Окумуштуу А. И. Нарынбаев Жусуп Баласагындын бул төрт башталма жөнүндөгү идеясын эске алып, анын философиялык көз карашын Байыркы Индия, Кытай, Грек философторунун эмгектеринен азыктангандыгы жана бул төрт элемент бири-бири менен тыгыз байланышта экендигин айтып, дүйнөнүн материалдык негизин түзөрүн эскерткен [4]. Мына ушундай ой-пикирдин жыйынтыгында ойчулдун байыркы антикалык философтордун материалисттик көз караштарын улантып жаткандыгын байкайбыз. Жогоруда айтып кеткен төрт башталманын кошулмасын Жусуп Баласагын бири-биринен айырмаланат деп айткан. Тактап айтканда мындай кошулмалар сапаты боюнча айырмаланат да, айлана–чөйрөдөгү ар түрдүү предмет, буюмдарды жаратат. Алар жаратылыштагы гана эмес, коомдогу адамдардын табиятынын да жалпы негизи болуп эсептелет. Баарыбызга белгилүү болгондой байыркы материалисттер дин менен күрөш жүргүзүп, дүйнө материалдык элементтерден тургандыгын, бардык нерселер ушул элементтердин ар түрдүү формасы экендигин далилдеп келишкен. Өзүнөн мурунку материалисттерден айырмаланып, Жусуп Баласагын өз дүйнө таанымында төрт материалдык башталыштын ичинен Жерди эң орчундуу деп эсептеген. Ошондой эле төрт башталманын чордонунда Жер жаткандыгын баса белгилеген. [6]

Жусуп Баласагындын материализми анын стихиялык-диалектикалык көз караштары менен тыгыз байланышкан. Ал жаратылыштын бардык кубулуштары өсүп турат жана ошол өзгөрүүгө ылайык дайыма кыймылда болот, эски нерсе өлүп, жаңыга өз ордун бошотуп берет, адамдын турмушу түбөлүктүү эмес, адам дагы төрөлүп, кайра картайып жана өлүүгө мажбур деп жазган. [5] Жусуп Баласагын материализм жана стихиялык диалектика тууралуу өзүнүн идеяларын бир гана жаратылыш көрүнүштөрүнө эмес, коомдук турмушту изилдөөдө да колдонуп кеткен. Мисалы, ал адилеттик коом жана мамлекет жөнүндө гуманисттик идеяларын да чыгармасында кеңири чагылдырып берген. Жусуп Баласагындын дүйнө тааным процессинде акыл эстин ролун өзгөчө белгилеген, адамдын акылын, билимин жогору баалаган. Адам туулганга чейин эле билүү жөндөмүнө ээ болот деген жаңылыш пикирлерге кошулбастан, табият кубулуштарын акырындап аңдап билүүнүн натыйжасында гана адам анын маңызына жете түшүнөт деп белгилеген. Жусуп Баласагын чыгармасынын кириш сөзүндө эле адамдын акылын, билимин жогору баалоо менен китептин баркына билимдүү гана адам жете алат деп айтып өткөн. [2]

Жусуп Баласагындын адамдын табияты, ой жүгүртүүсү, түшүнүмү анын эс-акылы менен байланышта болот деген. Акыл эстин дүйнө таанудагы татаал кубулуштардын сырларын байкап, бабалардан окуп үйрөнгөнүн, өзүнүн акыл-эсинен жана ой жүгүртүүсүнөн жаралган акыл ойлорун ортого салып, акыл-эсин арттырууга өз салымын кошуу ойчулдун көздөгөн максаттарынын бири болгон. Анын айтуусу боюнча адамдардын курчап турган чындыкты таанып билүүсү – бул табигый нерсе, ал эми анын ушуну ишке ашырган жөндөмдүүлүгү – жогорку жараткандын жазмышы. Адам баласы төрөлүп, жаңы жаралгандан эле акыл-эске ээби, же акыл-эс кандайдыр бир аракет аркылуу адам баласына берилүүчү нерсеби? Бул суроолор кылымдар бою ойчул-

дарды кызыктырып келген. Аль-Фараби акыл-эсти зарыл негиз же дүйнө түзүлүштүн башында турган субстанция катары карайт да, аны бардык пендеге бирдей тиешеси бар деп эсептейт [1]. Бул ыр саптарында көрүнүп тургандай , адам – караңгы үй, аны адам өзүнүн билими менен гана жарык кылып тура алат. Мээ адамдын акыл-эси катылган кутуча деген ойду айтуу менен ойчул адамдын башына бардык рухий дөөлөттөр камтылгандыгын баса белгилеп кеткен. Ошондой эле адамдын акылы жаратылыштын сырларын ача аларын, жерден жашырынып турган алыскы асман телолорунун кыймылын, касиетин да чечмелөөгө кудурети жетерин айта алган. [2]

Жусуп Баласагын өзүнүн замандаштарын билимге үндөгөн, билимсиз жарык дүйнө караңгы жана таанып билүү жок болоорун айткан. Дүйнөнү терең түшүнүп, жакшы жашоо үчүн билимди үйрөнүп жана толуктап туруу зарылдыгын да баса белгилеп кеткен. Билим-жарык, билим-жан дүйнөнүн азыгы, билим – акылмандык, билим – бийик кадыр-барк, аброй деген адам рухунун чордонун аныктап көрсөткөн. [7] Билим – бул идеологиялык кубулуш эмес, ал адамдарга мурас катары берилип турбайт, билимге адам практикалык иш аракеттери менен гана жетише алат. Адам аалым же акылман болуп төрөлбөйт. Ал белгилүү бир убакыт өткөн кийин эс-акылга кирет. Кичинекей наристе кадам таштап, туура басканга үйрөнгөн сыяктуу адам да турмуштун, жашоонун татаал баскычтарынан өткөндөн кийин гана билимге жетишет. Тырышып билим алуу, илимдин жетишкендиктерин тарбия менен айкалыштыруу адамды рухий мураска ээ кылат. Андыктан адам талыкпастан тынымсыз билим алуу жана күнүмдүк практикалык ишмердүүлүк менен толуктап туруусу зарыл. Билимге ээ болгон адамдын акыл-эси айлана-чөйрөнү, табиятты таанып билүүгө мүмкүнчүлүк берет. Ал эми билимдүү инсандар кийинки муундар үчүн үлгү боло алат, алардын турмуш жолунун дагы да жакшырышына түрткү боло алат. Мына ушундай жол менен улуу инсандар, ойчулдар жараткан учкул сөздөр, тарыхый мурастар дүйнөлүк маданияттан орун алып, анын бир бөлүгү катары түбөлүк жашамакчы. [3] Таанып билүү аркылуу гана адам өзүнүн билимин, акылын байыта алат. Билим бир гана жеке адамдын эле эмес, коомдун социалдык кызыкчылыктарына да кызмат кылат. Чыгармада акын ар кандай социалдык топторго көңүл бөлүп алардын ордун коомдо ойногон ролуна карата мүнөздөп жазган. Мисалы, поэмада ар бир адистикке тиешелүү бөлүмдөр берилген. Анда ошол адистиктин өзгөчөлүгү, коомго, элге тийгизген пайдасы, жумшалган мээнетинин акыбети тууралуу айтылган. Дыйкандар адамдарга керек, анткени алар ичкенге да, жегенге да беришет. Кол өнөрчүлөр да керек, анткени «ааламдагы бардык таң калаарлык, укмуштуу кооз буюмдар – алардын устакерлигинин жемиши». Ал эми малчылар коомду айран сүт, азык-түлүк, жүн жана башка менен камсыз кылат. Булардын баардыгына урмат кылыш керек, себеби коомдун бүткүл мүчөлөрүн ушулар кийиндирип жана ичиндирип жатышат деп белгилеп кеткен.[1]

Жусуп Баласагын коомдогу социалдык топтордун жана таптардын ортосунда дайыма бирдей мамиле болушун көздөгөн, коомдо үстөмдүк кылган ак сөөктөргө адал, ак кызмат өтөөсүн насият кылган. Мындай абалга жетишүү үчүн эң биринчи мамлекеттик башкаруунун гумандуу мыйзамдарын иштеп чыгууну талап кылган. Ал бай менен кедейлердин ортосундагы теңсиздикти жоюуга үстөмдүк кылган коомдук мамилелерди өзгөртпөстөн эле адилеттүү мыйзамдарды чыгаруу менен жетишүүгө болот деген. Андыктан мамлекет башына билимдүү өкүлдөр, алар иштеп чыккан адилеттүү мыйзамдар керек деп баса белгилеген. Адилеттүүлүк – бул мамлекет башчысынын эн зарыл сапаты. Ал мыйзамга негизделгенде гана ишке ашат. Ошондуктан өкүлдөр мыйзамды сактоодо дайыма этият болуусу керек экендиги жөнүндө да кеңири түшүнүктөрдү бере алган. Жусуп Баласагын Күнтуудуну мыйзамдуулуктун символу катары караган. Анын пикири боюнча адилеттүүлүк, адеп-ахлактуулук – мамлекет башкаруучусуна тиешелүү эң зарыл сапаттардын бири. Мамлекет башчысы мыйзамдын негизинде адилеттүү башкарса, сөзсүз түрдө адилеттүүлүк ишке ашат. Адилеттүү өкүмдар билимдүү, акылдуу болушу керек жана эң терең акыл-эстин, билимдин, сабырдуулуктун сапаттарына жетиши зарыл деп белгилеген. Мамлекет башчыларын элди агартуу жана илимдин жетишкендиктери аркылуу башкарууга үндөгөн.[2]

«Кут алчу билим» чыгармасын окутуу тарбиялоо процессинде өз маанисин эч качан жоготпойт деп ишенимдүү айтып кетүүгө болот.

Адабияттар

1. Аль-Фараби. «О разуме и науке» / Аль-Фараби. - Алма-Ата, 1975-г.

2. Ж. Баласагын. «Куттуу билим». Т. Козубековдун котормосунда./ Ж. Баласагын. - Москва, НИК, 1993.

3. Исаков К. «Чыгыш Ренессансы жана Жусуп Баласагындык» / Исаков К. - Ош, 2001.

4. Нарынбаев А. И. «Из истории общественной мысли древних и средневековых уйгуров». / Нарынбаев А. И. – Бишкек, 1994.

5. Кыргыз педагогикасы: Энциклопедиялык окуу куралы / Башкы ред. У. Асанов; ред. Кеңеш И. Бекбоев ж.б.- Б.: Мамлекеттик тил жана энцклопедия борбору, 2004.

6. Плеханов Г. В. Избранные философские произведения. / Плеханов Г. В. – М., 1986.

7. Уледов А. К. Духовная жизнь общества. / Уледов А. К. – 1980.

УДК: 371.124 (021)
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.15

Ажыгулова Д.Б,
К. Карасаев атындагы БМУ

Калмырзаева А.А.,
К. Карасаев атындагы БМУ

ПЕДАГОГДУН ПРОФЕССИОНАЛДЫК КОМПЕТЕНЦИЯСЫНЫН СТРУКТУРАСЫ

Кыскача мазмуну

Бул макалада педагогтун кесиптик компетенттүүлүгүнө мамлекеттик билим берүү стандарттарынын мазмунунун ишке ашырууну камсыз кылган жалпыланган билимдердин, билгичтиктердин жана көндүмдөрдүн жыйындысы катары каралат.

Эң жалпы көндүм – бул фактыларды жана кубулуштарды теориялык анализге тартуу жөндөмдүүлүгү менен тыгыз байланышкан, педагогикалык жактан ой жүгүртүү жана иш-аракет. Идеалында педагогтун квалификациялык мүнөздөмөнүн талаптарына толук ылайык келүүсү педагогикалык чеберчиликтин бүтүндөй комплексин бириктирип, педагогикалык ой жүгүртүү жана иш-аракет жөндөмүн калыптандыруу дегенди билдирет.

Педагогикалык милдетти жалпылоонун деңгээлине карабастан, аны чечүүнүн толук цикли «ойлоо – аракет – ойлонуу» үчилтигине чейин кыскарып, педагогикалык иш-аракеттин компоненттери жана аларга тиешелүү көндүмдөр менен дал келет. Натыйжада мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгүнүн модели анын теориялык жана практикалык даярдыгынын биримдиги катары иштейт.

Түйүндүү сөздөр: *кесиптик компетенттүүлүк, педагог, билим, компоненттердин түзүмү, жалпы кесиптик, психологиялык-педагогикалык билимдер, көндүмдөр, критерийлер, педагогикалык чеберчилик.*

СТРУКТУРА ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПЕДАГОГА

Аннотация

В данной статье профессиональная компетентность педагога рассматривается как совокупность обобщенных знаний, умений и способностей, обеспечивающих реализацию содержания государственных образовательных стандартов.

Наиболее общим умением является умение педагогически мыслить и действовать, теснейшим образом связанное с умением подвергать факты и явления теоретическому анализу. В идеале полное соответствие педагога требованиям квалификационной характеристики означает сформированность интегрирующего в себе всю совокупность педагогических умений умения педагогически мыслить и действовать.

Вне зависимости от уровня обобщенности педагогической задачи законченный цикл ее решения сводится к триаде "мыслить — действовать — мыслить" и совпадает с компонентами педагогической деятельности и соответствующими им умениями. В результате модель профессиональной компетентности учителя выступает как единство его теоретической и практической готовности.

Ключевые слова: *профессиональная компетентность, педагог, образование, структура компонентов, общепрофессиональные, психолого-педагогические знания, умения, навыки, критерий, педагогическое мастерство.*

THE STRUCTURE OF PROFESSIONAL COMPETENCE OF A TEACHER

Abstract

In this article, the professional competence of a teacher is considered as a set of generalized knowledge, skills and abilities that ensure the implementation of the content of state educational standards.

The most common skill is the ability to think and act pedagogically, closely related to the ability to subject facts and phenomena to theoretical analysis. Ideally, the full compliance of the teacher with the requirements of the qualification characteristic means the formation of the ability to think and act pedagogically integrating the whole set of pedagogical skills.

Regardless of the level of generality of the pedagogical task, the completed cycle of its solution is reduced to the triad "think — act — think" and coincides with the components of pedagogical activity and their corresponding skills. As a result, the model of professional competence of a teacher acts as a unity of his theoretical and practical readiness.

Key words: *professional competence, teacher, education, component structure, general professional, psychological and pedagogical knowledge, skills, criteria, pedagogical skills.*

Педадогтун кесиптик компетенттүүлүгүн изилдөө анын структуралык компоненттерин аныктоону, ошондой эле алардын мазмунун баяндоону талап кылат. Мугалимдердин профессионалдык компетенттүүлүгүнүн өзгөчөлүгү педагогикалык иштин өзгөчөлүгү, анын ишмердүүлүктүн башка түрлөрүнөн айырмачылыгы менен аныкталат. Мындай бир нече айырмачылыктар бар:

1. Педагогикалык иштин оперативдүү жана системалуу мүнөзү, А.С. Макаренко, «тез арада талдоо жана токтоосуз чара көрүү» [4].

2. Проблемалык кырдаалды чечүүнүн эң жакшы вариантын ишенимдүү тандоо мүмкүнчүлүгүнүн чектелгендиги.

3. Педагогикалык иш тынымсыз, күндөн-күнгө жүргүзүлүп турат, бирок анын натыйжасы дароо эле байкалбайт, «алыскы» эффективдүүлүк касиети көрүнүп турат.

4. Мугалимдин ишинин маанилүү профессионалдык өзгөчөлүгү таасирдин алгачкы натыйжаларынын негизинде педагогдун сапаттарын өнүктүрүүнүн мындан аркы мүмкүнчүлүктөрүн алдын ала айтуу жөндөмдүүлүгү болуп саналат.

5. Ар бир мугалим жекече иштейт, бирок ошол эле учурда окутуунун жана тарбиялоонун натыйжалары ар кандай мугалимдердин жамааттык аракетинен түзүлөт. Көп учурда педагогикалык жамаатта талаптардын биримдигинин жоктугу айрым мугалимдердин ишинин натыйжалуулугун бир топ төмөндөтүшү мүмкүн.

6. Натыйжалуу педагогикалык процесс анын ар бир катышуучусунун (мугалимдердин, окуучулардын жана алардын ата-энелеринин, администрациянын) аракетинин бүтүндүгү менен аныкталат.

7. Мугалимдин иши ички карама-каршы келет, ал атайын билимди, жөндөмдү, көндүмдөрдү (айрым дисциплиналар, илимдин жана өндүрүштүн тармактары боюнча) жана жалпы кесиптик - психологиялык-педагогикалык билимдерди, көндүмдөрдү, көндүмдөрдү айкалыштырат. Мындан тышкары, мугалимдик кесиптин мындай ички гетерогендүүлүгү мугалимдердин ар кандай топторунун кесиптик компетенттүүлүк деңгээлин салыштырууну кыйындатат, өзгөчө дифференцияланган мамилени талап кылат [3, 29-31-б.].

Адольф кесиптик компетенттүүлүк үчүн төмөнкү өзгөчө критерийлерди аныктайт:

1. Тандоочулук. Ал инсан үчүн кесиптик жана инсандык мааниге ээ болгон педагогикалык максаттарды кабыл алуу даражасы менен мүнөздөлөт. Субъективдүү түрдө бул педагогикалык ишмердүүлүктөгү максаттардын дифференцияланган чагылдырылышынан көрүнүп турат, ал институтта окуу мезгилинде инсандын өзүн мугалим катары ишке ашыруу каалоосун аныктайт.

2. Маалымдуулук. Бул мугалимдердин акыл-эс ишмердүүлүгүн максаттуу башкаруу, кесиптик кырдаалды компетенттүү талдоо ыкмаларын өздөштүрүү жөндөмдүүлүгүн билдирет. Өздөштүрүлгөн билим кененирээк социалдык контекстте кабыл алынышы керек.

3. Натыйжалуулук. Ал көйгөйлүү кырдаалдарды педагогикалык жактан кайра түзүү менен байланышкан иш-аракеттердин конкреттүү натыйжаларында, «тиешелүү» менен «каалагандын» дал келбестик даражасында көрүнөт.

4. Чыгармачыл мүнөз. Ал стандарттуу эмес педагогикалык кырдаалдарды социалдык жана инсандык маанилүү максаттарга айландыруу, аларды чечүүнүн эң жакшы варианттарын табуу жөндөмдүүлүгү менен аныкталат.

5. Кызыкчылык. Жеке жана кесиптик кызыкчылыктарды айкалыштыруу зарыл [1, 54-б.].

В.Я. Адольф, кесиптик даярдоо системасында анын максаттарына ылайык кесиптик компетенттүүлүктүн структурасына чечүүчү таасир этет:

- таанып-билүү иш-аракетинин структурасы;

- изилдөөнүн жалпы объектинин структурасы - илимий билимдин предметтик структурасында чагылдырылган адамды курчап турган реалдуулук;

- когнитивдик ишмердүүлүктүн конкреттүү түрлөрүнүн зарылчылыгы жана өзгөчөлүгү;

- адамдын оң индивидуалдык сапаттарын (жөндөмдөрүн, кызыкчылыктарын, ыктарын) өнүктүрүү зарылчылыгы;

- билим берүү процессинин негизги параллелдерин өнүктүрүү логикасы [1, 65-66-б.].

Белгилеп кетүүчү нерсе, бул детерминанттардын эч кимиси башкаларынан жогору коюуга болбойт – бул факторлордун бардыгы комплекстүү түрдө кесиптик компетенттүүлүктүн структурасына таасир этет. Демек, кесиптик компетенттүүлүк структурасынын негизги компоненттери болуп төмөнкүлөр саналат: мазмундук-оперативдүү, мотивациялык, максат коюучулук, жекелик [1, 66-б.].

В.А. Сластенин, кесиптик компетенттүүлүгүнүн структурасы жалпы жана өзгөчө кесиптик чеберчиликти айкалыштыруу аркылуу ачууну сунуш кылат. Идеалында, адистин квалификациялык мүнөздөмөнүн талаптарына толук шайкеш келиши өзүнө кесиптик көндүмдөрдүн бүтүндөй комплексин интеграциялоону билдирет. И.В. Гришина мектеп директорунун профессионалдык компетенттүүлүгүн эске алуу менен төмөнкү функциялык жактан байланышкан компоненттерди аныктайт:

- мотивациялык - башкаруунун максаттарына жана милдеттерине адекваттуу болгон мотивдердин жыйындысы;

- когнитивдик - башкаруу үчүн зарыл болгон билимдердин жыйындысы;

- оперативдүү - практикалык маселелерди чечүү көндүмдөрүнүн жана көндүмдөрүнүн жыйындысы;

- жеке - башкаруу үчүн маанилүү жеке сапаттардын жыйындысы;

- рефлексивдүү - алдын ала көрүү, өз ишмердүүлүгүн баалоо, башкаруу стратегиясын тандоо жөндөмдөрүнүн жыйындысы [2, 159-б.].

Бул компоненттерди тандоо төмөнкү теориялык принциптерге негизделет:

- өзүнүн маңызы жана түзүмү боюнча мектеп директорунун кесиптик компетенттүүлүгү башкаруу процессинин негизги структуралык элементтери менен тыгыз байланышта болгон негизги компоненттерди камтыйт;

- мындай компетенттүүлүк башкаруу процессинин жөн эле механикалык чагылдырылышы эмес, мектеп директорунун «Мен-түшүнүгү» менен тыгыз байланышта - анын өзү жөнүндөгү ойлорунун, өзүнө болгон мамилесинин жыйындысы (рефлексия);

- мектеп директорунун кесиптик компетенттүүлүгүнүн структурасынын ар бир курамдык бөлүгүндө башкаруунун биринчи жана экинчи деңгээлине тиешелүү сапаттар көрсөтүлөт, демек, кесиптик компетенттүүлүк бул учурда ажырагыс структура катары, анын бардык

элементтеринин биримдикте каралат;

- орто билим берүү системасында башкаруунун өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен, экинчи деңгээлге кирген сапаттардын (башкаруу чечимдерин кабыл алуу, адамдарга таасир этүү, кызматкерлердин муктаждыктарын, мотивдерин, кызыкчылыктарын эске алуу, баарлашуу ж.б.) башкаруунун гуманисттик багыты менен байланышкан жеке формацияларга берилет [2].

Бул модель универсалдуу, ошондуктан аны мугалимдин, класс жетекчинин жана мугалимдик кесиптин башка өкүлдөрүнүн кесиптик компетенттүүлүгүн сүрөттөөгө колдонсо болот. Бул сүрөттөмөлөрдөгү айырмачылыктар бул адистер иштеген конкреттүү кырдаалдардан келип чыгат. Башкача айтканда, кандайдыр бир адистин компетенттүүлүгүнө баа берүү зарыл болсо, анын иш-аракетинин субъективдүү гана эмес, реалдуу контекстти да аныктоо зарыл. Ал иш-аракет кылган конкреттүү кырдаал түзүлүп калгандардын өнүгүшүнө да, жаңы компетенцияга ээ болушуна да түздөн-түз таасирин тийгизет. Педагогикалык чеберчилик – бул психологиялык-педагогикалык теорияны практикада колдонуунун өзгөчө жылмаланган ыкмаларын жана ыкмаларын чагылдырган, окуу процессинин жогорку эффективдүүлүгүн камсыз кылган жогорку деңгээлдеги жеткиленүдикке жеткирилген окутуучулук жана тарбиялык чеберчиликтен башка эч нерсе эмес. Мугалимдин профессионалдык ишмердүүлүгүнүн эң жогорку деңгээли – бул педагогикалык инновация. Педагогикалык инновация органикалык түрдө билим берүү жана тарбиялоо процессинде жаңы, прогрессивдүү идеяларды, принциптерди жана ыкмаларды жайылтууну жана ишке ашырууну жана алардын сапатын өтө олуттуу жакшыртууну камтыйт. Автордун айтымында, көп колдонулган «педагогикалык чеберчилик», «педагогикалык чыгармачылык» категориялары анчалык бир катарлуу эмес, мугалимдердин квалификациялык деңгээлдеринин сапаттык мүнөздөмөлөрү катары чыга алат. Изилдөөнүн жүрүшүндө автор кесиптик компетенттүүлүктүн, педагогикалык чеберчиликтин жана педагогикалык чыгармачылыктын ортосундагы байланышты аныктоо жана бул мамилелердин эң толук көрсөткүчтөрүн иштеп чыгуу милдетин койгон. Ошентип, педагогикалык чеберчилик - бул практикада иштелип чыккан жана усулдук иштеп чыгууларда жана сунуштарда баяндалган үлгүлөрдүн жана стандарттардын деңгээлиндеги мугалимдин ишмердүүлүгү. [5]

Бул макалада мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгүнүн структурасы үч компоненттен турат:

- активдүүлүк компоненти (предметтик-иш-аракеттик билим, кесипкөй болууга умтулуу, тандоо эркиндигине умтулуу, адамдар менен иштөөгө багыт алуу, башкалардын күч-аракетин бириктирүүгө багыт алуу, жаңы нерсени жаратууга умтулуу, тоскоолдуктарды жеңүүгө даярдуулук. жана натыйжа үчүн жоопкерчиликти алуу, ийгиликке жетүү үчүн мотивация, тобокелге даяр болуу);

- жеке компонент (өз жашоосун курууга умтулуу, андагы болуп жаткан окуялар үчүн жоопкерчиликтүү болуу, колдоо көрсөтүү, башкаларга жардам берүү, өзүн-өзү өнүктүрүүгө умтулуу, өзүнүн эмоционалдык абалын башкара билүү);

- социалдык-коммуникациялык компонент (байланыштагы ийкемдүүлүк, белгисиздикке сабырдуулук, оптимизм, баарлашууда өзүн-өзү башкаруунун өнүккөн көндүмдөрү).

Адабияттар

1. Адольф В.Я. Профессиональная компетентность современного учителя: монография. – Красноярский гос. ун-т. Красноярск, 1998. – 310 с.

2. Гришина И.В. Профессиональная компетентность директора школы: теория и практика формирования: Дисс… д-ра пед. наук. – СПб, 2004. – 443 с.

3. Исламгалиев Э.Г. Профессиональная компетентность педагога (социологич. анализ): Дисс… канд. соц. наук – Екатеринбург, 2003. – 176 с.

4. Макаренко А.С. Педагогические сочинения: В 8 т. / Сост. Л.Ю. Гордин, А.А. Фролов. – М.: Педагогика, 1983 – 1986, Т. 1. – 1983. – 368 с.

5. Маркова А.К. Психологический анализ профессиональной компетентности учителя // Советская педагогика. 1990 № 8. – С.2-14.

УДК: 371.124 (021)
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.17

Калмырзаева А.А.,
К. Карасаев атындагы БМУ

Ажыгулова Д. К.,
К. Карасаев атындагы БМУ

ПЕДАДОГДУН КЕСИПТИК КОМПЕТЕНТТҮҮЛҮГҮНҮН ТЕОРИЯЛЫК НЕГИЗДЕРИ

Кыскача мазмуну

Бул макалада мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгүнүн өзгөчөлүктөрү талкууланат, мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгүнүн маңызын жана түзүмүн аныктоонун ыкмаларын ачып берет, инновациялык билим берүү чөйрөсүнүн өзгөчөлүктөрүн аныктайт, кесиптик компетенттүүлүгүн өнүктүрүүгө таасир этүүчү факторлорду

аныктайт. Профессионалдык компетенттүүлүктүн өзгөчө ролу азыркы учурда билим берүү системасы олуттуу инновациялык кайра түзүүлөр менен мүнөздөлгөндүгүнө байланыштуу алынган. Азыркы шартта мугалим ар кандай өзгөрүүлөргө даяр, жаңы шарттарга тез жана эффективдүү көнүп, кесипкөй болууга умтулуусун көрсөтүп, билимин жана көндүмдөрүн дайыма жаңыртып, өзүн-өзү өнүктүрүүгө умтулуп, белгисиздикке сабырдуулук менен мамиле кылышы керек, тобокелге барууга даяр болуу, башкача айтканда кесиптик компетенттүү болуу. Ошентип, мугалимдердин кесиптик компетенттүүлүгүн өнүктүрүү билим берүүнү реформалоонун маанилүү шарттарынын бирине айланууда.

Түйүндүү сөздөр: *билим берүү, педагогика, кесипкөйлүк, компетенттүүлүк, өнүгүү, компетенттүүлүк мамилеси, компоненттери, квалификациясы, натыйжалуу иши, билим берүү системасы.*

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНСТНОСТИ ПЕДАГОГА

Аннотация

В данной статье рассматриваются особенности профессиональной компетентности педагога, раскрыты подходы к определению сущности и структуры профессиональной компетентности педагога, определены особенности инновационной образовательной среды, выявлены факторы, влияющие на развитие профессиональной компетентности. Особую роль профессиональная компетентность набирается в связи с тем, что система образования в данный момент характеризуется существенными инновационными преобразованиями. В сложившихся условиях педагог должен быть готовым к любым изменениям, уметь быстро и эффективно адаптироваться к новым условиям, проявлять стремление быть профессионалом, постоянно обновлять свои знания и умения, стремиться к саморазвитию, проявлять толерантность к неопределенности, быть готовым к риску, т.е. быть профессионально компетентным. Таким образом, развитие профессиональной компетентности педагогов становится одним из важнейших условий реформирования образования.

Ключевые слова: *образование, педагогика, профессионализм, компетентность, развитие, компетентностный подход, компоненты, квалификация, эффективная деятельность, система образования.*

THEORETICAL FOUNDATIONS OF THE PROFESSIONAL COMPETENCE OF THE TEACHER

Abstract

This article examines the features of professional competence of a teacher, reveals approaches to determining the essence and structure of professional competence of a teacher, identifies the features of the innovative educational environment, identifies factors affecting the development of professional competence. Professional competence plays a special role due to the fact that the education system is currently characterized by significant innovative transformations. Under the current conditions, a teacher should be ready for any changes, be able to adapt quickly and effectively to new conditions, show a desire to be a professional, constantly update their knowledge and skills, strive for self-development, show tolerance to uncertainty, be ready for risk, i.e. be professionally competent. Thus, the development of professional competence of teachers becomes one of the most important conditions for reforming education.

Key words: *education, pedagogy, professionalism, competence, development, competence-based approach, components, qualification, effective activity, education system.*

Азыркы учурда Кыргызстандын билим берүү тутуму олуттуу өзгөрүүлөр менен мүнөздөлөт, башкача айтканда эң биринчи, биринчи кезекте, инновациялык процесстерди белгилейт. Бүгүнкү күндө тышкы факторлор билим берүү тутумуна олуттуу таасирин тийгизет. Ал бир катар дүйнөлүк өнөктүктүн бир катар тенденцияларынан келип чыккан ар дайым жаңы талаптарга ылайык келет:

- Коомдун өнүгүү ылдамдатуусу студенттерди тез өзгөрүп турган шарттарда жашоо үчүн даярдоо талап кылынат;
- Маданияттар аралык өз ара аракеттенүү масштабынын олуттуу кеңейиши менен мектеп бүтүрүүчүлөрүнүн коомчулугу жана сабырдуулугу өзгөчө мааниге ээ;
- Дүйнөлүк көйгөйлөрдүн пайда болушу жана өсүшү жаштардан аларды заманбап ой жүгүртүү менен чечүүнү талап кылууда;
- Коомду демократиялаштыруу, саясий жана социалдык тандоонун мүмкүнчүлүктөрүн кеңейтүү мектепти жарандардын мындай тандоого даярдыгын калыптандыруу зарылчылыгынын алдына койууда;
- Жумушчулардын квалификациясын жогорулатууга жана кайра даярдоого туруктуу муктаждыкты аныктаган экономиканын динамикалык өнүгүшү жана иш менен камсыз кылуу чөйрөсүндөгү терең структуралык өзгөрүүлөр мектеп бүтүрүүчүлөрүнүн өмүр боюу билим алууга болгон каалоосун жана жөндөмдүүлүгүн калыптандырууну талап кылат;

Бул талаптарга жооп берүү үчүн мектеп өзгөрүшү керек, бул процесс үзгүлтүксүз болушу керек. Мунун бардыгын көз карандысыз, активдүү, болуп жаткан өзгөрүүлөр-

гө ийкемдүү жооп берген, жоопкерчиликти ала алган, өзүнүн өнүгүүсүнө баалуулук катары караган, тынымсыз билим алууга жөндөмдүү жана даяр мугалим ишке ашыра алат.

Ошентип, биринчи кезекте мугалимдин кесиптик компетенттүүлүгүн өнүктүрүүгө өзгөчө талаптар коюлат. Компетенттүүлүк илимий проблема катары азыркы учурда али так жана бир тараптуу аныктамага ээ эмес жана ага болгон кызыгуунун өнүгүүнүн олуттуу тарыхы бар экендигине карабастан, толук талдоо ала элек. Компетенттүүлүк түшүнүк катары илимий лексикондо 1950-жылдардын аягында пайда болгон [2]. Адегенде ата мекендик жана чет элдик изилдөөлөрдөгү чечмелөө ар кандай семантикалык акценттерге ээ болгон. Чет элдик изилдөөчүлөр концепциянын мазмунуна, биринчи кезекте, практикалык мазмунга, белгилүү бир предметтик чөйрөдө конкреттүү иш-аракетти эффективдүү аткаруу үчүн зарыл болгон жөндөмдөрдүн болушуна жумшашкан. (Р. Уайт, Дж. Равен, П. Бурдье, Д. Хаймс, П. Вейл, Ф. Данвер, Ф. Мерн и др.). Демек, Ж.Рэвэн боюнча, компетенттүүлүк «көп сандагы компоненттерден турган, алардын көбү бири-биринен салыштырмалуу көз каранды эмес, кээ бир компоненттери когнитивдик чөйрөдө, ал эми башкалары эмоционалдык чөйрөдө болушу ыктымал болгон мындай көрүнүш. биринчиден, бул компоненттер эффективдүү жүрүм-турумдун компоненттери катары бири-бирин алмаштыра алат» [8, 253-б.]. Автордун пикири боюнча, компетенттүүлүк белгилүү бир предметтик чөйрөдө конкреттүү иш-аракетти аткаруу үчүн зарыл, анын ичинде жогорку адистештирилген билим, көндүм, ой жүгүртүү ыкмалары жана өз иш-аракети үчүн жоопкерчиликти өзүнө алууга даяр [7, 112-б.]. Ал андан ары мындай дейт:

1. Компетенттүүлүктүн компоненттери адам үчүн кызыктуу болгон ишти аткаруу процессинде гана өнүгөт жана көрүнөт.

2. Натыйжалуу аткаруу - бир нече факторлордун натыйжасы - жеке компетенттүүлүктүн же белгилүү бир иште көрсөтүлгөн жөндөмдүүлүктүн деңгээлине караганда, максатка карай жылыш процессиндеги жагдайлардын кеңири чөйрөсүн камтыган көз карандысыз жана бири-бирин толуктоочу компетенциялардын жыйындысынан алда канча көз каранды. кырдаал. Кандайдыр бир жеке жөндөмдүүлүктүн деңгээлин эмес, жеке маанилүү максаттарга жетүү үчүн көп убакыт бою ар кандай кырдаалдарда инсандар көрсөткөн компетенциялардын толук комплексин баалоо зарыл.

3. Инсандын өзүнө туш болгон конкреттүү кырдаал анын баалуулугунун калыптанышына жана жаңы компетенцияларды өнүктүрүү жана өздөштүрүү мүмкүнчүлүгүнө түздөн-түз таасирин тийгизет [9, 153-б.].

Америкалык психолог Р.Шорт «жеке компетенттүүлүк» түшүнүгүн ачат. Автор компетенттүү инсанды «илимдердин негиздерин» жана алар менен байланышкан көндүмдөрдү, ошондой эле психомотордук функцияларды, профессионалдык ролдорду, когнитивдик жана аффективдүү иш-аракеттерди, инсандар аралык байланышты аткаруу үчүн зарыл болгон көндүмдөрдү билген адам» деп мүнөздөйт [1, 66 б.]. Бул учурда, көңүл коомдук ролдорду аткаруу жана дүйнө менен өз ара аракеттенүү үчүн зарыл болгон жөндөмдөрдү, билимдерди, көндүмдөрдү, мотивдерди, көз караштарды, ишенимдерди, баалуулуктарды өнүктүрүүгө багытталган. Негизинен чет элдик окумуштуулар компетенттүүлүктү инсандын жалпы мүнөздөмөсү менен көбүрөөк байланыштырып, аны конкреттүү көндүмдөр менен байланыштырышпайт. 20-кылымдын орто чениндеги ата мекендик илимий басылмалар «компетенттүүлүк» түшүнүгүнүн мазмунуна керектүү жеке мүнөздөмөлөрдүн, ошондой эле билимдердин, көндүмдөрдүн, аларды ишмердүүлүккө киргизүүнүн ыкмаларынын жана ыкмаларынын болушун камтыган [11]. Ошентип, Б.Д. Элконин компетенцияны «адамдын кандайдыр бир иш-аракетке катышуусунун өлчөмү» деп аныктайт. Эң негизгиси инсанда кандайдыр бир нерсенин ички түзүлүшүнүн болушу эмес, ал бар нерсени колдонуу мүмкүнчүлүгү» [13].

Ата мекендик илимде “компетенттүүлүк” түшүнүгүнүн заманбап аныктамасы мазмуну жагынан чет элдиктер менен шайкеш келет. Негизги структуралык мүнөздөмөлөр болуп, табияты боюнча иш-арачылык болгон билимдер, көндүмдөр жана жөндөмдөр саналат. «Компетенттүүлүк» категориясынын калыптанышына кеңири талдоо И.А. Зимняя жана бул категориянын илимде пайда болушунан баштап ар кандай профессионалдык жана илимий чөйрөлөрдө кеңири колдонулушуна чейинки идеялардын динамикасын байкоого мүмкүндүк берет [3]. Демек, «компетенттүүлүк» түшүнүгүн кароого болгон мамиленин өзгөрүшүнө жараша билим берүүдөгү компетенттүүлүк мамилени калыптандыруунун бир катар этаптары бар.

Биринчи этап (1960-1970) илимий аппаратка "компетенттүүлүк" категориясын киргизүү, компетенция/компетенттүүлүк түшүнүктөрүн дифференциялоо үчүн өбөлгөлөрдү түзүү менен мүнөздөлөт. Ошол мезгилден баштап тил компетенциясынын ар кандай түрлөрүн изилдөө башталат, «коммуникациялык компетенттүүлүк» түшүнүгү киргизилет (Д. Хаймс).

Экинчи этап (1970-1990) тилди (айрыкча элдик тилди) окутуунун теориясы менен практикасында компетенттүүлүк/компетенттүүлүк категориясын пайдалануу, башкарууда, лидерликте, коммуникацияны окутууда кесипкөйлүк менен мүнөздөлөт. Учурда “социалдык компетенциялар/компетенттер” концепциясынын мазмуну иштелип чыгууда. Ата мекендик жана чет өлкөлүк изилдөөчүлөр компетенттүүлүктү изилдеп эле тим болбостон, анын калыптанышын ушул процесстин акыркы натыйжасы катары эске алуу менен кадрларды даярдоону да кура башташты (Н.В. Кузьмина, А.К. Маркова, Л.А. Петровская). Иштин ар кандай түрлөрү үчүн изилдөөчүлөр компетенттүүлүктүн ар кандай түрлөрүн ажыратышат.

Илимий категория катары компетенттүүлүктү изилдөөнүн үчүнчү этабы 1990-жылдан баштап А.К. Маркова, анда кесиптик компетенттүүлүк өзгөчө комплекстүү кароонун предмети болуп калат. Ошол эле мезгилде Л.М. Митина окууну улантты Л. Петровская. Л.М. Митина, «педагогикалык компетенттүүлүк» түшүнүгү «билимдерди, жөндөмдөрдү, көндүмдөрдү, ошондой эле аларды ишмердүүлүктө, баарлашууда, инсандын өнүгүүсүндө (өзүн-өзү өнүктүрүүдө) ишке ашыруунун ыкмаларын жана ыкмаларын» камтыйт. Бул жерде компетенттүүлүктүн комплекстүү интегративдик мүнөзү да баса белгиленет [5].

Компетенттүүлүк кесиптик билимдердин жана көндүмдөрдүн жыйындысынын спецификалык сапаты катары төмөндөгүлөр менен чагылдырылат: Компетенттүү адамдын билими оперативдүү жана мобилдүү, алар

дайыма жаңыланып турат. Компетент мазмунду (билимдерди) жана процессти (көндүмдөргө) компоненттерди камтыйт. Проблеманын маңызын билүү гана эмес, аны практикалык жактан жана эң жакшы жол менен чече билүү зарыл, демек, ыкманын ийкемдүүлүгү компетенттүүлүктүн милдеттүү мүнөздөмөсү болуп саналат. Компетенттүүлүк оптималдуу чечимдерди тандоо, тандоону талашуу, жалган жолдордон баш тартуу, б.а. критикалык ой жүгүртүүнү болжолдойт [12, 26-б.].

А. М. Новиков [6, 6-б.] "компетенттүүлүк" түшүнүгүн "кесипкөйлүк" деген альтернативдүү түшүнүк катары карайт.

Профессионалдуулук, автордун пикири боюнча, технологиялык даярдоону билдирет, ал эми компетенттүүлүккө профессионалдык жогорку мүнөздөгү мазмун кирет, анын компоненттери «негизги квалификациялар» деп аталат. Бул иш-аракеттин өз алдынчалыгы, ар кандай бизнеске чыгармачылык мамиле кылуу, билимди тынымсыз жаңылоого даяр болуу, акыл-эстин ийкемдүүлүгү, системалуу жана экономикалык ой жүгүртүүгө даяр болуу, диалог жүргүзүү, командада кызматташуу, кесиптештер менен баарлашуу сыяктуу жеке сапаттар.

И.А. Зимняя «компетенттүүлүк» түшүнүгүн карап, эки моделди – жеке жана ишмердүүлүктү аныктайт. Компетенттүүлүк бул адамдын компетенттүүлүгүндө актуалдуу, иш-аракет көрүнүштөрү катары аныкталган айрым ички, потенциалдуу, жашыруун психологиялык өнүгүүлөр (билим, өкүлчүлүк, иш-аракет алгоритмдери, баалуулуктар жана мамилелер тутумдары) экендигин белгилеп, автор бул компетенциялардын чөйрөсүн билдирет, алардын компетенттүүлүк катары андан аркы көрүнүштөрү [4, 16-б.].

Ошентип, психологияда компетенттүүлүктүн төмөнкүдөй аныктамалары бар:

- маселени ийгиликтүү чечүү деңгээли;
- субъекттин социалдык-педагогикалык тажрыйбасынын калыптануу деңгээли;
- белгилүү бир деңгээлде кызматтык талаптарды ишке ашырууга мүмкүндүк берүүчү кесиптик касиеттердин же жөндөмдөрдүн жыйындысы;
- адамдын өзүнүн жөндөмдүүлүгүнүн жана статусунун алкагында коомдо ийгиликтүү иштөөгө мүмкүндүк берүүчү ишмердүүлүктүн социалдык жана индивидуалдык формаларына даярдыктын деңгээли;
- негизги жана атайын кесиптик билимдин деңгээли, кесиптик маселелерди чечүүдө тажрыйбаны, иш тажрыйбасын топтоо жөндөмдүүлүгү;
- кесиптик даярдоонун сапаты;
- кандайдыр бир кесиптик ишти жүзөгө ашырууга мүмкүндүк берүүчү адамдын комплекстүү интеграцияланган сапаты;
- иштин ийгиликтүү жана натыйжалуу аткарылышын камсыз кылуучу билимдердин, көндүмдөрдүн жана көндүмдөрдүн жыйындысы.

«Адамдын компетенттүүлүгү» түшүнүгүнүн жогоруда келтирилген аныктамаларын талдоо анын негизги мүнөздөмөлөрү белгилүү бир чөйрөдөгү же кесиптеги билим жана тажрыйба экендигин көрсөтөт.

Демек, адамдын компетенттүүлүгү коомдук турмуштун белгилүү бир чөйрөсүндөгү кесип менен байланышкан, ал ишмердүүлүк кызмат кылат. Эреже катары, материалдык жана рухий чөйрөлөр коомдук турмуштун чөйрөлөрү катары айырмаланат. Педагогикалык иш окуучуларды маданият жана анын баалуулуктары менен тааныштыруу, ошону менен коомдун руханий чөйрөсүнө кызмат кылууга багытталган.

Адабияттар

1. Анисимова О.А. Психолого-педагогическая компетентность как фактор сохранения и укрепления профессионального здоровья учителя: Дисс… канд. психол. наук – М., 2002. – 160 с.

2. Бондаревская Е.В., Кульневич С.В. Педагогика: личность в гуманистических теориях и системах воспитания: учеб. пособие / Е.В.Бондаревская, С.В.Кульневич. – Ростов н/Д: Творческий центр «Учитель», 1999. – 560 с.

3. Зимина Н.А. Психологические условия оптимизации профессиональной компетентности психолога: Дисс… канд. психол. наук, 2003. – 170 с.

4. Зимняя И.А. Ключевые компетентности как результативно-целевая основа компетентностного подхода в образовании. Авторская версия. – М.: 2004. – 39 с. 5

5. Митина Л.М. Психология профессионального развития учителя / Л. М. Митина. М.: Флинта, 1998. 201 с.

6. Новиков А.М. Интеграция базового профессионального образования // Педагогика. 1996 № 3. – С. 3-8.

7. Психология и педагогика: учебное пособие / Под ред. В.И. Жукова, Л.Г. Лаптева, В.А. Сластенина. – М.: Издво Ин-та психотерапии, 2004. – 585 с.

8. Равен Дж. Компетентность в современном обществе: выявление, развитие и реализация / Дж. Равен // Пер. с англ. – М.: «Когито-Центр», 2002. – 396 с.

9. Равен Дж. Педагогическое тестирование: проблемы, заблуждения, перспективы // Школьные технологии. – 1999 № 1-2. – С. 178-206.

10. Разуваева Т.Н. Социально-психологическая структура педагогического коллектива как субъекта инновационной деятельности: Автореф…. д-ра психол. наук – Сургут, 2009. – 37 с

11. Российская педагогическая энциклопедия. В 2 т. / Гл. ред. В.В. Давыдов. – Т. 1 – М.: Большая Российская энциклопедия, 1993. – 678 с.

12. Чошанов М.П. Дидактическое конструирование гибкой технологии обучения // Педагогика – 1997 № 2. – С. 21-27.

13. Эльконин Б.Д. Понятие компетентности с позиций развивающего обучения / Б.Д. Эльконин // Современные подходы к компетентностно-ориентированному образованию.–Красноярск, 2002.– 67 с.

УДК: 37.091.3:811.111
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.21

Касмалиева Э. Т.,
К. Карасаев атындагы БМУ

Турусбекова А. С.
К. Карасаев атындагы БМУ

ЖОГОРКУ ОКУУ ЖАЙЛАРЫНДА АНГЛИС ТИЛИНИН ОКУТУУНУН ЗАМАНБАП ЫКМАЛАРЫ

Кыскача мазмуну

Макалада Жогорку окуу жайларында чет тилдерин окутуунун ар кандай ыкмалары талкууланган. Бул максатка жетүү үчүн англис тили кафедрасынын окутуучулары арасында сурамжылоо жүргүзүлүп, анда мугалимдер төмөндө келтирилген усулдар боюнча өз ой-пикирлерин айтышты, алар кайсы окутуу ыкмасы менен сабак өтүү кызыктуу, пайдалуу экенин жана кайсы ыкмаларды чет тилин окутууда эң натыйжалуу деп эсептешерин билдиришти. Төмөнкү ыкмаларга өзгөчө көңүл бурулду: түз метод, грамматикалык-котормо, аудиовизуалдык, аудиолингвалдык жана коммуникативдик. Бул ишти изилдөөнүн жүрүшүндө жогорудагы окутуу ыкмаларын колдонуу менен мугалимдер сапаттуу жана кызыктуу сабактарды өткөрүшөрү белгилүү болду. Жыйынтыгында коммуникативдик ыкма үстөмдүк кылуучу позицияга ээ экенин тактай алдык.

Түйүндүү сөздөр: *чет (англис) тили, грамматикалык-котормо, коммуникация, аудио-визуалдык, аудилингвалык, түз ыкмалар, диалог, ролдук оюндар, көркөм адабият, долбоор жана дебат.*

СОВРЕМЕННЫЕ МЕТОДЫ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА В ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Аннотация

В статье рассматриваются различные методы обучения иностранным языкам в высших учебных заведениях. Для достижения данной цели был проведён опрос среди преподавателей кафедры английского языка, где преподаватели дал свои отзывы по нижеперечисленным методам, какой метод обучения они считают более интересным, а какой более полезным и какие методы являются самымы эффективными для преподавания иностранного языка. Особое внимание было уделено следующим методам: прямому методу, грамматико-переводному, аудиовизуальному, аудиолингвальному и коммуникативному. В ходе исследования данной работы выяснилось, что, используя выше перечисленные методы обучения преподаватели проводят качественные и интересные уроки. Делается вывод о том, что более доминирующее положение занимает коммуникативный метод.

Ключевые слова: *иностранный язык (английский), прямой, грамматическо-переводной, аудиовизуальные, аудиолингвальный, коммуникативные методы, диалог, ролевые игры, художественная литература, проект и дебат.*

MODERN METHODS OF TEACHING ENGLISH IN HIGHER EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Abstract

The article discusses various methods of teaching foreign languages in universities. To achieve this goal, a survey was conducted among teachers of the English Department, where teachers gave their feedback on the methods listed below, which teaching method they consider more interesting and which is more useful, and which methods are the most effective for teaching a foreign language. Particular attention was paid to the following methods: the direct method, grammar-translation, audio-visual, audiolingual and communicative. In the course of the study of this work, it turned out that using the above teaching methods, teachers conduct high-quality and interesting lessons. It is concluded that the communicative method has become the most dominant position.

Keywords: *foreign language (English), direct, grammar-translation, audio-visual, audiolingual, communicative methods, dialogue, role play, literature, project and debate.*

Азыркы учурда жогорку окуу жайларында чет тилин үйрөнүүнүн көптөгөн ыкмалары бар. Ыкмалар ар бири белгилүү бир өзгөчөлүктөргө ээ болсо, ал эми айрымдары таанымал жана суроо-талапка жооп бере алат. Бул макалада студенттер үчүн англис тилин үйрөнүүнүн негизги ыкмалары талкууланат.

Заманбап дүйнөдө англис тили абдан белгилүү, анын үстүнө бул тил эл аралык баарлашуунун тили болуп саналат. Бүгүнкү күндө англис тилин окутуунун көптөгөн ыкмалары бар экени ар бир окутуучуга таанымал. Мындан тышкары, заманыбыздагы өзгөрүүлөрдөн улам жыл сайын жаңы ыкмалар иштелип чыгууда.

Учурда жогорку окуу жайларында чет тилин окутууда көбүнчө классикалык ыкмалар колдонулат. Тактап айтканда:

1. Түз ыкма.
2. Грамматика-котормо окутуу методикасы.
3. Аудиовизуалдык жана аудиолингвалдык методдор.
4. Коммуникативдик метод.

Бул макалада биз ыкмалардын ар бирин кененирээк карап чыгабыз.

Чет тилин окутуунун түз ыкмасы

Бул ыкманын маңызы мугалимдин күнүмдүк турмушта колдонуп жүргөн тике сүйлөө кебин үйрөнүүгө көбүрөөк көңүл бургандыгында. Бул ыкманы иштеп чыгуучулар ортомчу тил, башкача айтканда, окутуу жүргүзүлүп жаткан тил чет тилин үйрөнүүнү жайлатат деп эсептешкен. Ошентип, студенттер үйрөнүп жаткан тил чөйрөсүнө экинчи киргизилет [3, б. 20].

Сабак толугу менен англис тилинде жүргүзүлөт, мугалим дагы англис тилинде түшүндүрмөлөрдү жана жаңы темаларды бериши керек. Англис тилиндеги адабияттар гана колдонулат.

Бул ыкманы колдонуу менен англис тилин окутууда окуучулардын билимдерин ийгиликтүү өздөштүрүүсүндө мугалимдин ролу чоң. Башкача айтканда, анын сүйлөгөн кеби так жана туура болушу керек, анткени окуучулар мугалимден кийин кайталап турушат. [4, б. 147].

Грамматика-котормо ыкмасы

Грамматика-котормо ыкмасы азыркы билим берүү системасында негизги ыкмалардан болуп саналат. Бул ондогон жылдар бою колдонулуп келе жаткан классикалык ыкма. Анын таралышы да мугалимдердин көбү ушул ыкманы колдонуу менен сабактарына даярданышат.

Грамматика-котормо методунун максаты грамматикалык эрежелерди колдонуу менен окууну жана которууну үйрөнүү.

Бул ыкманын кемчиликтери катары лексикага жетиштүү көңүл бурулбаганы кирет. Сөз байлыгын изилдөөдө сөздөрдү жаттоо менен кыскартылат. Окуу жана которуу катуу тартипте жүргүзүлөт. Мындан тышкары, окууга сунушталган тексттер адатта татаал көркөм адабиятка тиешелүү, ошондуктан студент адабий тилди гана окуйт. Тил чөйрөсүнө киргенден кийин адабий тилди жакшы билсе дагы башкаларды түшүнүү өтө кыйын болот.

Аудиовизуалдык жана аудиолингвалдык методдор

Эки ыкманын тең маңызы тилди так структуралар аркылуу берүү болуп саналат, жаттоо аудио жана видео жазуулардын жардамы менен ишке ашат.

Окутуунун аудио-визуалдык методу кепти ылайыктуу сүрөттөр менен иллюстрациялоону камтыйт, башкача айтканда, студенттерге англис тилинде видео, көркөм жана даректүү тасмалар көрсөтүлөт. Мында угуучулар кабыл алуунун эки каналы – көрүү жана угуу менен бир убакта иштешет, анын натыйжасында студенттердин башында тилди жакшы жаттап калууга мүмкүндүк берүүчү ассоциациялар пайда болот. Методдордун максаты – эркин сүйлөө тилин өздөштүрүү [1, б. 411].

Эки ыкма тең индукдивдик негизде түзүлгөн – үйрөнүү эрежеден мисалга өтөт. Жогоруда айтылгандардын баарын эске алып, англис тили катары үйрөнүүдө ЖОЖдун студенттери үчүн аудиолингвалдык жана аудио-визуалдык методдор башка окуу программалары менен айкалыштырып колдонулганда гана ылайыктуу экенин белгилей кетүү керек [5, б. 109].

Коммуникативдик метод

Учурда англис тилин үйрөнүүнүн коммуникативдик ыкмасына өтүп жаткан мугалимдердин саны өсүүдө. Бул методдун объектиси кептин өзү, башкача айтканда, бул ыкма биринчи кезекте баарлашууга үйрөтөт.

Коммуникативдик метод окуучулардын көбүрөөк активдүүлүгүн билдирет. Бул учурда мугалимдин милдети баарлашууга аудиториядагы бардык студенттерди тартуу болот. Тилди жакшы жаттоо жана колдонуу үчүн бардык кабылдоо каналдарын жүктөп алуу керек.

Коммуникативдик методдун маңызы – баарлашуунун реалдуу жагдайларын түзүү. Диалогду кайра түзүүдө студент алган билимин иш жүзүндө колдонууга мүмкүнчүлүк алат. Коммуникативдик методдун абдан маанилүү артыкчылыгы катары анын көнүгүүлөрдүн көп түрдүүлүгү: ролдук оюндарды, диалогдорду камтыйт [2, б. 85].

Жыйынтыгында англис тили кафедрасынын окутуучулары арасында сурамжылоо жүргүзүлүп, анын негизинде төмөнкүдөй тыянак чыгарылды:

• Баардык мугалимдердин 23% грамматикалык эрежелерди үйрөтүүдө грамматикалык-котормо ыкмасына басым жасашат;

• Ал эми 31% аудио-визуалдык жана аудиолингвалдык ыкмалары көңүл бурушкан. Себеби жыл сайын инновациялык технологиянын өсүшү менен бул ыкмалар жаны темаларды түшүндүрүүдө жана дебат, долбоорлорун жактоодо кеңири колдонулат;

• 32% бул коммуникативдик методдун сабакта колдонулушу бул биринчиден ар бир студенттин тилин өркүндөтүүдө өтө маанилүү болуп эсептелинет;

• Калган 14% пайызы бул түз ыкмасына берилип келип, анын дагы англис тилин үйрөнүүдө бирден бир маанилүү ыкмалардын катарын толуктайт.

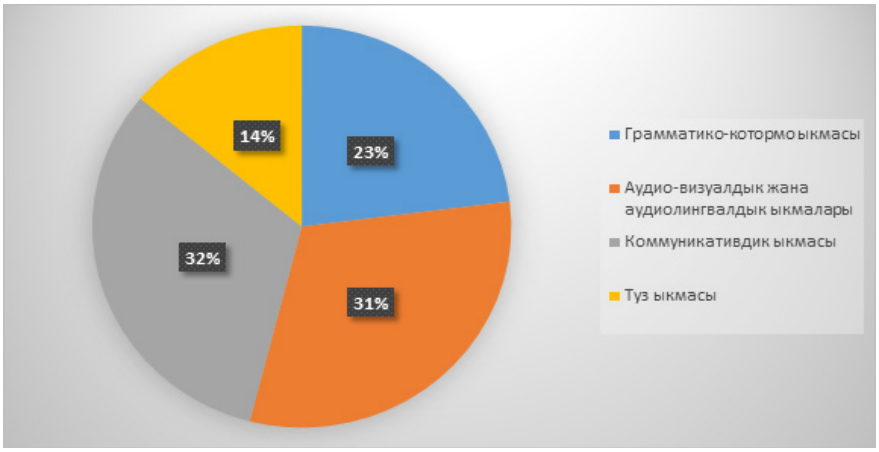

Алгач коммуникативдик ыкма четке кагылган, бирок азыр салттуу грамматика-котормо ыкмасы менен бирге кайрадан алдыңкы орунду ээлейт. Заманбап университеттердин көпчүлүк мугалимдери бул эки ыкманы артык көрүшөт жана алар көбүнчө айкалыштырылып колдонулат. Түз метод жогорку окуу жайларында сейрек колдонулат. Тагыраак айтканда, аудиовизуалдык жана аудиолингвалдык методдор көп убакта мектепте колдонулбайт, бирок университеттердин жана институттардын көптөгөн окутуучулары мезгил-мезгили менен ушундай методдордун негизинде сабактарды өткөрүшөт. Бул жалпы билим берүү программасын жакшыртууга жана студенттерди кызыктырууга мүмкүндүк берет.

Адабияттар

1. Громова О.А. Аудио-визуальный метод и практика его применения. М., 1977.

2. Домашнев А.И. и др. Методика преподавания английского языка в педагогическом вузе. М., 1983.

3. Основные направления в методике преподавания иностранных языков в XX вв. / Под ред. М.В. Рахманова. М., 1972.

4. Палмер Г. Устный метод обучения иностранным языкам. М., 1960.

5. Шейлз Д. Коммуникативность в обучении современным языкам. [Совет по Культурному Сотрудничеству. Проект № 12 «Изучение и преподавание современных языков для целей общения».] Совет Европы Пресс, 1995.

УДК: 37.091.3:811.111
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.23

Турусбекова А. С.,
К. Карасаев атындагы БМУ

Касмалиева Э. Т.,
К.Карасаев атындагы БМУ

АНГЛИС ТИЛИ САБАГЫНДА СЫН АТООЧТОРДУ ОКУТУУ

Кыскача мазмуну

Бул макалада англис тили сабагында сын атоочторду окутуунун мааниси жана жолдору жөнүндө баяндалат. Сын атооч грамматикада эн чоң мааниси жана орду бар сөз түркүмдөрүнүн катарына кирет, алардын жардамы менен жазуу жана сүйлөө кеби экспрессивдүү, деталдуу жана маалыматтуу болуп калат. Сын атоочторду англис тили сабактарында окутууда ар кандай коммуникативдик ыкмаларды жана жолдорду колдонуп, өтүү заманбап методиканын жана учурдун талабы болуп эсептелинет. Коммуникативдик ыкма бул ар кандай көнүгүүлөрдүн жардамы менен оозеки сүйлөөнү ишке ашыруу.

Ошондой эле, макалада англис тилиндеги сын атоочторду үйрөнүүдө студенттердин сөз байлыгын жана коммуникативдик компетенттүүлүгүн өркүндөтүү боюнча бир катар көнүгүүлөр жана оюндар сунушталат. Бул сүйлөө кебин жана тилди өнүктүрүүгө багытталган көнүгүүлөр оозеки сүйлөө көндүмдөрүн өнүктүрүү үчүн негиз болуп саналат, Сөз грамматикалык тарабын алганда өнүктүрүүчү каражат жана ансыз чет тилинде туура жана так сүйлөөнү элестетүү мүмкүн эмес.

Түйүндүү сөздөр: *сын атооч,сөз түркүмү,үйрөнүү, окутуу, сүйлөө кеби, өнүктүрүү ыкмалар,коммуникативдик ыкма,интерактивдуу окутуу, көнүгүүлөр.*

ОБУЧЕНИЕ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ НА УРОКАХ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Аннотация

В этой статье обсуждается важность и способы обучения прилагательным на уроках английского языка. Прилагательные являются одним из самых важных частей речи в грамматике. По своим выразительным качествам прилагательные занимают одну из лидирующих позиций среди других частей речи.

С их помощью письменная и устная речь становится выразительной, детальной и информативной. Использование коммуникативных методов и подходов в обучении прилагательным на уроках английского языка является требованием современной методологии. Коммуникативная методика предусматривает активное говорение, работу с устной речью в больших объемах с помощью различных упражнений.

А также в статье предлагаются ряд упражнений и игр на развитие словарного запаса и коммуникативной компетенции учеников при изучении прилагательных в английском языке.Эти речевые и языковые задания являются

своеобразным фундаментом, основой для развития устных речевых умений, средством развития грамматической стороны речи, без которой невозможно представить правильную устную речь.

Ключевые слова: *имя прилагательное, часть речи, изучение, обучение, речь, развитие, методы, коммуникативный метод, интерактивный метод, упражнения.*

TEACHING ADJECTIVES AT ENGLISH CLASSES

Abstract

This article discusses the importance and ways of teaching adjectives at the English lessons. Adjectives are one of the most important parts of speech in grammar. By their expressive characteristics, adjectives occupy one of the leading positions among other parts of speech. Written and spoken language become expressive, detailed and informative due to adjectives.

The use of various methods and approaches in teaching adjectives in English lessons is a requirement of modern methodology. The communicative technique involves active speaking, working with oral speech with the help of various exercises.

The article also offers a number of exercises and games for the development of vocabulary and communicative competence of students when learning adjectives in the English language. These speaking and language tasks are a kind of foundation, the basis for the development of oral speech skills, a means of developing the grammatical side of speech, without which it is impossible to imagine correct oral speech.

Key words: *adjective, parts of speech, learning, teaching, speech, development, methods, communicative approach, interactive method, activities.*

Коомдун өнүгүүсүнүн азыркы этабында англис тилин билүү абдан маанилүү, себеби дүйнө жүзүндөгү экономикалык, саясий жана маданий карым-катнаштар дал ушул англис тили аркылуу ишке ашып жатат. Англис тилинде сүйлөөнү үйрөнүүдө грамматика маанилүү орунду ээлейт жана ал лексиканын жардамы менен негизделген тил илиминин бир бөлүгү. Грамматика бул -сөздөрдүн өзгөрүшүн, өз ара айкалышын жана сүйлөмдөрдүн түзүлүш нормаларын өз ичине камтыган объективдүү көрүнүш болуп эсептелет. Грамматика бул- тил илиминде салмагы чоң жана маанилүү бөлүктөрдүн бири, себеби грамматиканы билбей туруп сөздөрдүн жана сүйлөмдөрдүн туура жана так айтылышын, өзгөрүүсүн жана түзүлүшүн билүү кыйын.

Ал эми сөздөрдүн мааниси жөнүндө окумуштуу D. Wilkins төмөндөгүдөй жазган: “Тилди грамматикасыз бир аз үйрөнсө болот, ал эми сөздөрү жок тилди үйрөнгөнгө болбойт.”[4, 111 б.]. Демек, чет тилин үйрөнүүдө грамматиканын да, лексиканын да мааниси абдан зор.

Сын атооч грамматикада эн чоң мааниси жана орду бар сөз түркүмдөрүнүн катарына кирет, ал заттын сын-сыпатын, өңү-түсүн, формасын жана даамын билдирип турган сөз түркүмү деп билебиз. Алгач сын атоочтун аныктамасына токтоло кетсек.

Англис окумуштуусу жана лингвисти Роберт Диксондун теориясына ылайык “Where have all the adjectives gone?” деген китебинде, сын атооч англис тилиндеги зат атооч жана этиштен кийинки үчүнчү чоң топ болуп эсептелет. Сын атооч- бул нерселердин же буюмдардын касиеттерин аныктай турган сөздөр жана тил илиминдеги салыштыруу даражалары бар жападан жалгыз грамматикалык категория.» -деп жазган. [1, 19 б.]

Ал эми Ж.Хадсон, С. Парадис жана Б. Уаррен сын атоочко төмөндөгүдөй аныктама беришкен: “Сын атоочтор - адамдардын, нерселердин же кубулуштардын касиеттерин сүрөттөгөн мазмундуу сөз түркүмү”.[3, 8 б.]

Демек, сын атооч маанилүү жана мазмундуу сөз түркүмүнө кирет.Сын атоочсуз тил илими өтө супсак болуп калмак, себеби дал ушул сөз түркүмү аркылуу адам баласы өзүнүн сезимдерин, ой-толгоосун жана дүйнөгө болгон көз-карашын билдирип, ошондой эле айланабыздагы бардык кубулуштарды жана нерселерди кооздоп жана көркөмдөй алабыз. Сын атоочту англис тили сабагында окутууда ар кандай жолдор жана ыкмалар бар, бирок алардын ичинен эн кенири жана көп колдонулган ыкма -бул коммуникативдик ыкма болуп эсептелет. Коммуникативдик ыкманы окуу процессинде катышуучулардын биргеликте жүргүзгөн иш аракеттерине негизделген окутуунун заманбап методу катары кароого болот.

Коммуникативдик методдун автору Е. И. Пассовдун ою боюнча, “коммуникативдүүлүк окуу процессинин сүйлөө багытын болжолдойт, ал сүйлөө практикалык максат (чындыгында, өткөн жана азыркы учурдагы бардык багыттар ушундай максатты көздөйт), анткени бул максатка жетүүнүн жолу бул тилди практикалык жактан колдонуу болуп эсептелет. Практикалык сүйлөө багыты-бул максат гана эмес, ошондой эле диалектикалык жактан бири-бирине шарт түзгөн каражат”.[7, 208 б.] Ушул эле ойду көптөгөн изилдөөчүлөр жана окумуштуулар колдошкон.

Орус окумуштуусу Я. М. Колкер коммуникативдик ыкма боюнча кеңири токтолгон: “акыркы он жылдыктарда салттуу чет тилин окутуу коммуникативдик жана интенсивдүү методдорго карама-каршы келет.” [6, 48б.]. Окумуштуу муну менен коммуникативдик ыкманы окутуудагы эң негизги жол жана форма катары колдонуу керектигин баса көрсөткөн. Окутуунун коммуникативдик формаларын киргизүү окуучуларды жана студенттерди англис тилине окутуудагы маанилүү багыттардын бири болуп саналат. Мугалим үчүн жетиштүү компетенттүү болушу үчүн билим берүү процессинде методикалык инновацияларды колдонуу зарыл, алар бүгүнкү күндө окутуунун коммуникативдик методдорун колдонууга байланышкан. Интерактивдүү окутуу окугандардын өзүнүн тажрыйбасы жана тажрыйбасы менен түз өз ара аракеттенишүүсүнө жана сүйлөө кебин өстүрүүгө негизделген.

Грамматикалык материалдар сүйлөө кебин өстүрүүнүн негизги болгондуктан, окуучулардын сүйлөөгө жана ба-

арлашууга, жана ошондой эле англис тили сабактарында өтүлгөн грамматикалык материалды, тактап айтканда сын атоочторду практика жүзүндө колдонуусу эң ири жетишкендик катары эсептесе болот. Бекеринен Л. Щерба: «Грамматика сүйлөөгө үйрөтөт»- деп жазбаса керек. [5, 57 б] Грамматикалык материалды үйрөтүүнү эмнеден баштоо керек, кантип жана кандай жолдор менен ыкмалар менен ишке ашыруууну чечүү азыркы заманбап методиканын талабы.

Ал эми сын атоочторду англис тили сабагында окутуудагы коммуникативдик усул-ыкмаларга токтолсок. Эгерде мугалим дайыма окуучуларга бир эле багытта түшүндүрмө берип же бир эле ыкманы колдоно берсе, сабак өз максатына жетпей калышы жана окуучулардын сабакка болгон кызыгуусу жоголушу мүмкүн. Ар бир мугалим сабактын өз максатына жетиши үчүн ар кандай жолдор, жаңы ыкмаларды колдонуу менен өтүүсү керек. Ошондуктан сабакты кызыктуу жана ар кандай ыкмалар менен өтүү үчүн мугалим менен окуучунун иш аракети маанилүү. Англис тили сабагында сын атоочторду кызыктуу жана жогорку деңгээлде окутуу үчүн төмөндөгүдөй коммуникативдик ыкмалар сунуш кылынат:

1. Затты же нерсени сүрөттөө- The description of nouns or things

бул көнүгүүнү эки жол менен ойнотсо болот, биринчисинде мугалим кагазга бир гана зат атоочту жазып окуучуларга берет. Ар бир окуучу ал зат атоочко ылайык келген сын атоочту жазуу менен бирге сүрөттөшөт.

Мисалы: ocean-deep, ocean-blue, ocean-vast, ocean-stormy, ocean-magnificent, ocean-endless, ocean-huge, ocean-warm, ocean-Pacific, ocean-fresh, ocean-boundless, ocean-shallow, ocean-western, ocean-tropical and so on.

Ал эми экинчи жолу болсо окуучуларга тескерисинче сын атоочтор берилет, аларга туура келген зат атоочту табышат.

Мисалы: beautiful woman, beautiful building, beautiful house, beautiful handwriting, beautiful bag, beautiful nature, beautiful flower, beautiful place, beautiful city, beautiful dress, beautiful bracelet, beautiful life, beautiful picture, beautiful car, beautiful decoration and so on.

Кимде-ким көп зат атоочторду бул сын атооч менен айкалыштыра алса, ал жеңүүчү боло алат.

2. Класстык бөлмөнүн ичиндеги нерселерди сүрөттөө-Describing the things in the classroom

Бул көнүгүүгө окуучуларды 2 тайпага же эки-экиден болуп алса болот. Биринчи тайпа нерсени сүрөттөйт, экинчи тайпа табат.

Мисалы:

First team: You can see this thing in front of you, on the wall. It is a big and hard. Its colour can be white or brown. What can it be?

Second team: It is a blackboard.

Second team: Every classroom has this thing. It is a large or small. It can be open or closed. What is it?

First team: It is a door.

3. Сын атооч бинго оюну-Adjective Bingo

Бир нече буюмдарды же нерселердин сүрөттөрү- даярдоо керек.Буларды ар бир окуучуга же тайпага таратып бергенден кийин, мугалим ар кандай сын атоочторду жана зат атоочторду атайт.Окуучулардын карточкаларындагы сүрөттөлгөн нерселер дал келишсе, мисалы мугалим “green apple” десе, окуучу карточкасынан аны туура тапса, ал “BINGO!” деп айтышы керек. Эгерде окуучулар өзүлөрү сүрөттөй алышса, анда аларга орун берүү керек.

4. Табу -Taboo

Бул оюнда өз каалосу менен окуучу чыгып, бир буюмдун, жердин, же адамдардын атын атабай туруп, сүрөттөп баштайт, калган окуучулар аны тапканга аракет жасашат. Ким туура тапса, ал кийинки сөздү катат.

Мисалы:

First student: This thing is a beautiful and high. It is covered with a rug of trees, green, yellow, scarlet and orange, but their bare tops were scarfed and beribboned with snow.

Second student: It is mountain. [8, 18 б]

5. Сын атоочторду колдонуп аңгеме түзүү- Making up the story using the adjectives

Бул көнүгүүнү жасоодо окуучуларды 2 же 3 топко бөлүш керек. Сын атоочторду колдонуу менен тайпалар өзүнүн кыска ангемесин айтышат, кайсы тайпа көп сын атооч колдонсо, ошол топ утат.

Мисалы: It was cold and cloudy day.

6. Бир сүйлөмдө бир нече сын атоочторду колдонуу-Grow the sentences

Бул көнүгүү учун студенттер сын атоочтордун даражаларын сүйлөмдөрдө туура колдонгонго жардам берет. Мугалим сабакка чейин сүйлөмдөрдү түзүп, даярдап коюшу керек.

Мисалы: The ____ tomatoes taste _____ than the ____ peppers.

Окуучулар бул сүйлөмдөгү боштуктарды сын атоочтор менен толукташы керек.Анда мындай болушу мумкун:

The red tomatoes taste better than the green peppers.

Мындан башка сын атоочторду да колдонушса болот, бирок ким биринчи тапса, ошол студент упай алат. Сүйлөмдөрдүн саны 12-15 тен ашпашы керек, себеби өтө көп сүйлөмдөр тажатма болуп кетиши мүмкүн. Эгерде каталар болсо, студенттердин өзүлөрү оңдогону абдан жакшы.[2, 35 б.]

7. Сүрөт жарышы- Picture Race

Сүрөт жарышы бул окуучулардын сын атоочторду көп колдонууга үйрөтөт.

Бул көнүгүү үчүн мурдатан бир нече адамдардын, жаратылыштын, жер-суунун жана нерселердин сүрөттөрүн чыгарып алуу керек. Классты бир нече тайпаларга бөлүп алуу керек. Ар бири бир барак кагаз жана калем алуусу керек. Студенттер сүрөттү көрсөтүп, бир мүнөттүн аралыгында аны сын атоочторду колдонуу менен айтыш керек. Эгерде бир тайпанын жазган сын атоочторду кайталанса, аны сызып салышат,акырында кайсы тайпа көп сын атооч жазышса ошолор жарышта алдыга чыга алышат.

Мисалы: a flower- a romantic, astonishing, beautiful, bright, broken, cheerful, classy, dazzling, delightful, enchanting, exotic, fabulous, fancy, fragrant, fresh, glamorous, joyous, lavish, lovely, nice, odd, organic, picked, splendid, silky, wonderful and yellow.

Бул көнүгүү сын атоочторду көп билген окуучулар үчүн эң сонун, ал эми башкалар аны көрүп, угуп жана жаттап калуусуна мумкундук түзөт.

8. Жакын досторунду сүрөттөө-Describe Your Best Friend

Бул суйлөө көндүмдөрүн өнүктүрүүгө ылайыкталган көнүгүү. Окуучулар жакын досторун сүрөттөшөт. Доскага булар жазылат: “appearance,” “personality” and

“compared to me.” Андан кийин төмөндөгү суроолор берилет:

• What does he or she look like?
• What color is his or her hair?
• Is he/ she they tall or short?

Суроолорго жооп берүү менен бирге кимди сүрөттөп жатканын табуу керек.

9. Сын атооч доминосу-Adjective Domino

Кагазга бир нече сын атоочтор жазылып, ар бири өзүнчө кесилет. Бул оюнду 2 топко болуп алып ойнотсо болот.Ар бир топко ар кандай сын атоочтор берилет. Андан соң бир тайпанын окуучусу бирден сын атоочту ачат да, акыркы тамгасы кайсы тамга менен бүтсө, экинчи тайпадагы окуучу ошо тамга менен баштаган сын атоочту тизет. Эгерде жок болуп калса, кезек башка тайпага берилет.Кайсы тайпа биринчи сын атоочторун тизип бүтсө, ошолор женишке ээ болушат.

Мисалы: magnificent-thoughtful- low- wonderful- long-gorgeous- successful-light- talented-determined-dangerous-sparkling-glamorous-strange-enthusiastic

10. Сын атооч аукциону-Adjective Auction

Бул көнүгүүнү аткаруу учун мугалим алдын-ала ар кайсы нерселердин сүрөттөрүн же буюмдарды(реалиаларды) камдап алыш керек. Андан кийин бул буюмдар көрсөтүлгөндө, аны менен кошо эки же үч сын атоочту катары менен айтуу керек. Англис тилинде сын атоочтордун төмөндөгүдөй ирээти бар:

1. Opinion-ой-пикир: pretty, horrible, lovely.
2. Size-көлөм: huge, tiny, big, little.
3. Age-жаш: old, young, new.
4. Shape-форма: round, square, triangular.
5. Colour-өң-түс: black, red, yellow.
6. Origin-келип чыгышы: British, Chinese, French.
7. Material-эмнеден жасалган: woollen, wooden, silk.
8. Purpose-максат: writing (paper), school (shoes).

Мисалы: lovely, old, glass vase
nice, long, diamond necklace
small, brown, coffee cup

Аукциондо коюлган буюм же нерсе менен сын атоочтун ирээтин туура айткан окуучуга балл берилет.

Жогорудагы ыкмылар жана жолдордон башка дагы көптөгөн көнүгүүлөр бар, окуучулардын денгээлине жана кабыл алуусуна жараша тандоо менен англис тили сабактарында сын атоочту окутууда мугалимдер өз максаттарына жетише алышат.

Демек, ар турдуу жолдор, жаңы ыкмалар жана көнүгүүлөр окуучулардын сабакка кызыгуусун арттыруу менен эффективдүү кабыл алуусуна чоң жардам көрсөтүү менен бирге окуучунун сүйлөө кебинде сын атоочту туура жана так колдонууга үйрөтөт.

Адабияттар

1. Dixon, R. M. W. (1977). Where have all the adjectives gone? Studies in Language, 1, 19-80.

2. Friederice Klippel, Keep Talking, Communicative fluency activities for language teaching, Cambridge University Press,1984., p. 35

3. Hudson, J. Paradis, C. and Warren, B. (2005). Basic English Grammar. Lund: Lund University Press., p.8

4. Wilkins, D. (1972). Linguistics in language teaching. London: Edward Arnold.

5. Щерба Л.В., Языковая система и речевая деятельность, Л., 1974, 57 с

6. Колкер Я.М. Практическая методика обучения иностранному языку - М., 2000.

7. Пассов, Е. И. Коммуникативный метод обучения иноязычному говорению. - М.: Просвещение, 1985, 208 с

8. https://busyteacher.org/17367-practicing-adjectives-10-fun-activities.html

УДК: 37.013
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.26

Кенжешев К. Д.,
К. Карасаев атындагы БМУ

ЭТНОПЕДАГОГИКА ЖАНА ЖОГОРКУ КЛАССТАРДА АДАБИЙ ЧЫГАРМАЛАРДЫ ТАЛДОО ЖУМУШТАРЫ

Кыскача мазмуну

Орто мектептердин жогорку класстарынын окуучуларына кыргыз адабияты сабагы бир нече компетенцияны калыптандырууга тийиш болгон маселелерди чечүү үчүн адабий чыгармага талдоо жумуштары макалада каралат. Анын этнопедагогика менен болгон байланышы чыгармага анализ берүү учурунда кандай болушу керектиги ачыкталат. Проблеманы кыргыз адабий чыгармалары менен байланыштырууда кандай кырдаалдар эске алынышы сабакта жасалчу жумуштардын мазмунуна байланыштырылат. Адабий чыгармаларга туура талдоо жүргүзүлсө, окуучуларга этнопедагогикалык жактан тарбия берүүнүн деңгээли көтөрүлөт. Кыргыз адабияты сабактарынын илимий-методикалык жактан ишителиши окуучуларга этнопедагогикалык мазмунда билимдин коомдук-социалдык маселеси экени айкындалат. Орто мектептер үчүн адабий билим берүү эске алынбай жатканы мисалдар менен көрсөтүлөт. Ал окуучулардын инсандык, социалдык-маданий компетенцияларынын негизинде чечмеленет.

Түйүндүү сөздөр: *адабият сабагы, элдик педагогика, этнопедагогикалык билим берүү, этномаданий түшүнүктөр, жогорку класстын маданий компетенциялары, социалдык-инсандык компетенциялары, мамлекеттик стандарт, предметтик стандарт, окуу планы.*

ЭТНОПЕДАГОГИКА И АНАЛИЗ ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В СТАРШИХ КЛАССАХ

Аннотация

В данной статье рассматривается анализ литературного произведения для решения вопросов, необходимых для развития ряда компетенций в области кыргызской литературы у старших классов. Его связь с этнопедагогикой будет выявлена в ходе анализа произведения.

Какие ситуации учитываются при связи проблемы с кыргызскими литературными произведениями, зависит от содержания урока. Грамотный анализ литературных произведений повысит уровень этнопедагогической образованности учащихся. Научно-методическая разработка тематики кыргызской литературы раскрывает перед учащимися, что этнопедагогическое содержание является социальной проблемой познания. Примеры показывают, что литературное образование не учитывается в средней школы. Она интерпретируется на основе личностных, социокультурных компетенций студентов.

Ключевые слова: *литература, народная педагогика, этнопедагогическое образование, этнокультурные понятия, культурологические компетенции старших классов, социально-личностные компетенции, государственный стандарт, предметный стандарт, учебная программа.*

ETHNOPEDAGOGY AND ANALYSIS OF LITERARY WORKS IN SENIOR GRADES

Abstract

This article examines the analysis of a literary work to address issues necessary for the development of a range of competencies in Kyrgyz literature in senior grade students. Its connection with ethno-pedagogy will be revealed during the analysis of the art work.

What situations are taken into account when connecting the problem to Kyrgyz literary works depends on the content of the lesson. Competent analysis of literary works will increase the level of ethno-pedagogical education of students. Scientific and methodological development of the topics of Kyrgyz literature reveals to the students that ethno-pedagogical content is a social problem of cognition. Examples show that literary education is not taken into account in secondary school. It is interpreted on the basis of students' personal, socio-cultural competencies.

Key words: *literature, folk pedagogy, ethno-pedagogical education, ethno-cultural concepts, senior grade cultural competencies, socio-personal competencies, state standard, subject standard, curriculum.*

Мектепте адабий чыгармаларды талдоо бардык учурда элдин жашоосу менен байланышта жүрүп, ал тикелей этнопедагогиканын мазмунунда ачылат. Анткени балдар мектепте окуган адабий чыгармалар кыргыздын турмушун чагылдыруу менен окурманга белгилүү бир идеяны жеткирүүнү кааласа, анын артында окуп түшүнүүчү терең проблемалуу мазмун жашай турганын азыр баары эле билет. Экинчи жагы, билим берүү максатын көздөгөн окуу программасы акын же жазуучунун тажрыйбасында жаңылык катары көрүнгөн бардык чыгармаларды камтый бербейт, ал келечек муун сөзсүз билүүгө тийиш болгон, ошол эле мезгилде тарбия берүүчүлүк мааниси зор адабий чыгармаларга басым жасайт. Алар алган тематикасы боюнча ар түрдүү келип, ар кыл формада ойду чагылдыруу жөндөмдүүлүгүнө таянган автордун тигил же бул жанрдагы адабий-эстетикалык табылгаларын окуучуларга сунуштоо менен балалык кыялдардан ойлоонун чыгармачылыкта өнүгүүсүн, образдуулук аркылуу адам жашоосун таануу иштерин жүргүзүү жөндөмдүүлүгүн ойготууга жардам берет. Ал эми адабий чыгармалардагы сөздүн кудуретин сабакта биргелешип үйрөнүү окуучулардын жеке таасирленүүдөн жаралган пикирин билдирүү менен чектелбестен, көп түрдүү көз караштардан ассоциацияланган даяр ойду ортого коюп, жаран катары керектөөчү пикирдин өзөгүн түзүп коёт. Мындай шартта этнопедагогиканын дагы бир өзгөчө ролу бар, ал адабий чыгарманы жеткиликтүү таанып-билүү аркылуу жазуу түрүндөгү кептик каражаттарды үйрөнө алат. Ырас, ал окуучуларда өзүнөн-өзү пайда боло калуучу көндүм эмес, аны мугалим акын же жазуучунун сүйлөм түзүүдөгү стилдик өзгөчөлүктөрүнө дайыма басым жасап, сүйлөмдөн тартып текст түзүүгө чейинки автордун чеберчилигин мисалдар менен көрсөтүп турушу, анда берилген ойду таап чыгууга ар бир окуучуну кызыктырышы сүрөткердин кептик каражаттарды кантип колдонгонун туура маанилүү болбостон, таанып-үйрөнгөн билимин пайдалануу да мүмкүндүк жаратат. Этнопедагогиканын ролу сабакта үйрөнгөн иш-билгисин (компетенциясын) мектептен тышкаркы чөйрөдө түрдүү коммуникативдүү байланыштарда өз позициясын туура түшүндүрө билүүгө, инсандык милдетин так аткарууга, пикирин ишке ашыруу үчүн элдик дидактикалык нормаларды колдонууга, жеке позициясын коргоодо калк таянган жол-жоболорго негизделүү принциптерин карманууга даяр жаранды тарбиялай алгандыгында турат. Азыркы учурда адабият сабагына ушул сапат (ал орто мектепте

бардык предметтерге мүнөздүү) жетишпегендиктен көптөгөн окуучулар интернеттеги ар кандай маалымат булактарына азгырылып, кайда баратканын билбей, жашоону таануунун негизги ресурстарынан алыс болуп баратканы байкалат.Ошондуктан орто мектептин 10- жана 11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын окутууда этнопедагогиканын ролу төмөнкү кырдаалдарда керек экендигин белгилей кетүүгө тийишпиз:

а) окуучулардын туура ойлонуу иш-билгисин (компетенциясын) калыптандыруу – орто мектептин 10- жана 11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу алардын социалдык чөйрө менен байланышы туура логикалык кырдаалда болушу маанилүү экенин аныктап, адабият сабагында логикалык ойлоо ишмердүүлүгүн адабий чыгармаларды талдоо учурунда кыргыз элинин улуттук өзгөчөлүгү аркылуу таануу;

б) окуучулардын ой жүгүртүүсүндө салыштыруу иш-билгисин (компетенциясын) калыптандыруу – башка улуттардын адабий чыгармаларын окуган учурда алардын сюжет куруу, образ түзүү, жанрды классификациялоо, ж. б. белгилер боюнча жеке пикирин тактоо жана аны класска алып чыгуу менен жалпылоо сыяктуу көндүмдөрдү өздөштүрө билүү;

в) окуучулардын көркөм чыгарманын жакшы жана жаман жактарын түшүнүү үчүн эстетикалык табитин айырмалоо иш-билгисин (компетенциясын) калыптандыруу этнопедагогиканын жардамы менен адабий чыгарманы түшүнүүгө жана анын идеялык-тематикалык, көркөм-эстетикалык маанисин, сюжеттик-композициялык жанрдык-стилдик касиеттерин ажыратууга болгон инсандык кудуретин өстүрүү;

г) окуучулардын адабий чыгарма улуттук мүнөзгө ээ болоорун, бирок андай чыгармалар башка улуттарда кездешүүсү мүмкүн экендигин окуп-түшүнүү иш-билгисин (компетенциясын) калыптандыруу – бардык чыгармаларды талдоодо улуттук адабий жанрларды негизги критерий кылып алуу менен адабият мугалими башка улуттардан келген чыгармаларга баа берүү ишштерин уюштурганы аркылуу аңдап түшүнүү жолдорун өнүктүрүү;

Болжолдуу түрдө алынганы менен булар орто мектептин 10- жана 11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын окутууда этнопедагогиканын ролун аныктоодо маанилүү орунду ээлеп, элдик дидактиканын көркөм чыгарманы талдоо жумуштарына жайгаштырууда жана анын чыккан жыйынтыктарды турмуш менен байланыштырууда жигердүү кызмат кылат. Андан тышкары окуучулар тексти өз алдынча окуп-түшүнүүдө бир катары көндүмдөрдү аткарат. Азыркы мезгилде мугалим окуучулар менен кызматташууда андай аракеттерден ар бир окуучу ала турган жөндөмдөргө көңүл бурбагандыктан, балдар сабактагы түрдүү талкуулардан өздөрүнө калыптандыруучу бир нече иш-билгилер (компетенциялар) көз жаздымда калган учуру байкалат. Тактап айтканда, кыргыз адабияты сабагы окуучуларды түркүн-түс талаш маселелерге тартуу менен алардын сүйлөө речинин туура калыптануусуна сүйлөө этикетин билүүсүнө, кеп болуучу ойду баамдап сезүүсүнө, талдоого коюлган чыгарманын кайсы тарабынан каралышына карап, таяныч ойлорунун пайда болуусуна[1], темага керектүү сөздөрдү же болбосо, терминдерди караштырып, кебине ылайык келүүчү сөз каражаттарын даярдоосуна, проблеманы кайсы тарабынан кароо маанилүү жана таасирдүү болооруна жараша психологиялык жагдай сунуштоосуна таандык иш-билгилерди (компетенцияларды) калыптандырып жүрүп отурууга милдеттүү. Ал үчүн адабият мугалими окуучулардын талкууга кандай жолдор менен кантип катышып жатканына, сүйлөө маданиятына, кептик каражаттарына, далил келтирүүсүнө, факты боюнча окурмандык ой корутундусун колдонуусуна, буга чейин иштелип чыккан тажрыйбаларды пайдаланууусуна, ал тургай турмуш чындыгына таянып, андан мисал келтире билүүсүнө тиешелүү түрдүү иш-билгисин (компетенциясын) кайсы жанрдагы адабий чыгарманы талдоого колдонбосун кыргыздын өзү иштеп чыккан элдик дидактикасынан карап, маанилик жактан ага тууралануышын, кандай тематика, кайсы багыт болбосун адеп-ахлактык каражаттарды улуттук нарк-насилден алып, оң жана терс жактарына жеке эмоциясын билдиргенге чейин окуучуларга үйрөтмөйүн балдардагы кайдыгер сезимдер жоюлбайт. Кыргыз адабияты сабагы жандуу талкуу, түрдүү талаш-тартыш менен өтсө кызыктуу болоорун адабият мугалимдеринин баары эле билет. Бирок баарыбызга тааныш салттуу сабактар окуу процессинде көп колдонулуп, анда мугалимдер баягы “авторитардык көзөмөлүн” жүргүзүп тургандыктан, окуучулар талкууга активдүү катыша албай, катышса туура эмес пикир айтуудан чочулашып, б. а. “жаман баа алуудан” сактанышып, пикирлерин ачык айтуудан тартынган учурлар арбын эле кездешет.

Кыргыздын салтында “ийри отуруп, түз кеңешүү” принциби менен көптөгөн маселелерди туура чечип келишкенин окуучуларга үйрөтүү адабий чыгармаларды талдоо этнопедагогиканын этикалык маданиятын өз ичине камтыйт, алар – сөзгө конок берүү, улуулашып сүйлөө, кыздын кырк чачы улуу, ток этээр жерин айтуу, ж. б. пикирлешүүнүн бир нече иш билгисин (компетенциясын) калыптандырса, ал кийин ар бир жарандын коомчулук менен кызматташуусунда керек оратордук искусствонун билим катары орун алышын шарттайт. Азыркы билим берүү тармагынын биринде да чечендик өнөрдүн жол-жоболору кыргыз жаштарына иш-билги (компетенция) катары үйрөтүлбөйт, ал эми анын пендечилик жашоодо керек экендигин эсепке алсак, кыргыз адабияты сабагы анын айрым элементтерин орто мектептин 10-жана 11-класстын окуучуларына көндүм катары калыптандырышы маанилүү. Ал кыргыз адабиятын окутууда этнопедагогиканын ролун педагогикалык коомчулукка таанытуу менен бирге элеттик аймактардай эле шаардык улан-кыздардын кыргыз салттарынан сабак алууга[2], аны учурунда билүү эмес, окууну бүткөн соң турмушунда колдоно билүүгө, башка этностун өкүлдөрүнө кыргыз маданиятынын ордун көрсөтүүгө, социалдык топтордун арасында жарандык маданияттуулугуна таянып мамиле жасоого үйрөтүп жетишкен болсо, тиешелүү кырдаалдарда анын этикалык искусство экендиги аныкталат. Адабият сабагынан алган билим коомдо чагылдырылган жалпы атуулдук мамилелерде өзүнүн өзгөчөлүктөрүн көрсөтүп, ыгы келген жерде кыргыздын жаштары жөнүндө пикир түзүп турган болсо, орто мектептин 10-жана 11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын окутууда этнопедагогиканын ролу өзүнүн милдетин жеткиликтүү аткарганын түшүндүрө алат. Ырас, окуу процессинде ал толук ийгиликке жетүү үчүн орто мектептин 10-жана 11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопе-

дагогикалык негизде окутуунун иш планын түзүп, анда эл өзү калыптандырган дидактиканын ролун көрсөтүү менен окуу планындагы адабий чыгармалардын көркөм-эстетикалык мүмкүнчүлүгүнө жараша мазмундук тилкелерге бөлүп, анда жаңы сунушталган билим берүү стандарттагы иш-билги (компетенция) көндүмдөрүнө ээ кылчу жол-жобону камтуу зарылдыгы турат.

Жогорку класстын окуучуларына кыргыз адабиятын окутууда этнопедагогиканын ролу өтүлүп жаткан предметтеги темалардын негизги өзөгүн түзгөн түшүнүктөрдү элдин учурдагы жашоо-турмушу менен түздөн-түз катышы бар көйгөйлөргө топтоп, андан окуу программасында сунушталган чыгармалардын мазмуну көтөрө алчу көркөм-эстетикалык тилкелерди бөлүп чыгуу – бул предметти кандай шартта болбосун турмуш чындыгы менен байланыштырып, окуучуларга белгилүү бир көркөм-эстетикалык дөөлөттөрдүн мазмунун түшүндүрүүгө мүмкүн болгон бөлүмчөлөрдү түзүү, б. а. окуучулар сабакта жана өздөрү үйдөн окуп-үйрөнүүчү окуу материалдарын деңгээлдерге бөлүп жайгаштыруучу иш чараларды иштеп чыгууда көрүнөт. Кыргыз адабиятын окутуу инсанга багыттап окутуу парадигмасын жетекчиликке алышы зарыл болгондуктан, окуу материалын мындай иш планына жайгаштырууда жергиликтүү шартка ылайык окуучулар сөзсүз билүүгө тийиш жөндөмдөрдү алардын социалдык керектөөсүнө негизделүү менен түзүү орто мектептин 10- жана 11-класстын окуучуларына этнопедагогиканын ролунда адабий жанрлардын табиятын бөлүп чыгууга жана көркөм-эстетикалык табиттин ыраattуу калыптануусуна кызмат көрсөтө алат. Учурда өлкө боюнча кыргыз адабиятын окутууну бирдей мазмунда уюштурууга болбойт, анткени азыр айыл менен шаардын балдарынын ортосунда коомдук-маданий керектөөгө болгон мамиле кескин айырмаланып, шаардык окуучуларга кыргыздын этномаданиятына таандык иш-билгилерди (компетенцияларды) үйрөтүү өтө эле кыйын болуп барат. Эгер аларга айылдык окуучулардай мамиле кыла турган болсок, анда алар өз элинин улуттук адабиятында иштелип чыккан көркөм-эстетикалык дөөлөттөрдүн нарк-касилин түшүнбөй, кадыр-баркын билбей, окуган чыгармасы кандай маани берип жатканын туюна албай, сөз кудуретинин баасын сезбей, адабий каармандан алчу тарбияны өз деңгээлинде өздөштүрө албай[3], ал тургай өз ара сүйлөшүүдө керектелүүчү тексттин структурасындагы көркөм сөз каражаттарын пайдалануу боюнча шаардык окуучулардын иш-билгилери (компетенциялары) өз деңгээлинде калыптанбай калышы мүмкүн. Бул кыргыз адабияты боюнча сапаттуу билим берүүнү уюштурууга тоскоол болоору бышык. Ошондуктан кыргыз адабияты предметин орто мектептин 10- жана 11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу адабий чыгармаларды адабий-эстетикалык жактан таанып-билүүнүн ролун арттырып, анын идеялык мазмунунда камтылган түрдүү адабий дөөлөттөрдү аныктоонун критерийлерин түзүүгө да маанилүү кызмат кылып берет. Маселен, мектеп окуучулары турмуштун өзүн жаңыдан таанып-үйрөнүп жаткан соң аларда жакшы менен жаманды ажыратууга биринчи кезекте айлана-чөйрөсүндөгү жашоо-турмуш, андагы ар кыл адамдар, алардын чөйрөгө болгон мамилеси, өз ара пикирлешүүсүндө айтылган көз караштары, үй-бүлөлүк, тууганчылык жана айылдаштык кызматташуулар, ж. б. пайда болгон таасирлер менен өз оюн түптөй алган мааалда алар көркөм чыгарманын сюжетин окуп чыкканда окурмандык пикирге жогорудай айтылгандардын ролу чоң экени баарыбызга белгилүү.

Айрым мугалимдер адабий чыгарманы талдоо учурунда балдарга тигил же бул жанрдын өзгөчө белгилерин конкреттүү бир чыгарманын мисалында көрсөтүп берүүдө искусствонун түрү катары окутууга басым жасашкандыктан, аны бир окуучуга жеткирүүдө кыйналышат. Анткени көпчүлүк окуучуларда адабий чыгарманы эстетикалык жактан анализдөөгө мүмкүн болгон билимдин жетишсиздиги – образдуулук менен берилген ойлорду, эмоционалдуу-экспрессивдүү баяндоо каражаттарын, шарттуу кабыл алууга негизделген сүрөттөөлөрдү, адам жашоосун ар кандай деңгээлде чагылдырган түшүнүктүн көп жактуулугу, көркөмдөштүрүүнүн түрдүү баскычта берилиши сыяктуу маселелерге жооп табууда кыйынчылык жаратат. Ал эми көркөм адабиятты искусствонун бир түрү катарында үйрөтүүнү каалаган мугалимдер көркөм чыгарманын түрүн, жанрдык өзгөчөлүгүн, сөз өнөрү жөнүндө түшүнүгүн аныктамалардын негизинде айтып берүү менен чектелишип, андан ары окуучулар өздөрү улап кетүүгө ыңгайлуу шарт жетишсиз болуп, образдуулукка таянган сөз өнөрүнүн “жолу уланбай” жатканы[4] байкалат. Бишкек шаарындагы мектептерде чанда бир окуучу көркөм адабиятта ойдун көп маанилүү боло турганын, ал маанилер ойдун учугун улай билген окурмандын элестөө мүмкүнчүлүгүнө жараша маалымат берип, андагы идеяны ар ким ички туюмуна ылайык башкаларга чечмелеп бериши ыктымал экендигин сезип өз пикирин ошого таяп айтпаса, көптөгөн окуучулар окуу китеби менен чектелишет. Мындай шартта адабий чыгарманын турмуш менен өтмө катар ассоциацияланган байланышын, ага негизделген автордук философияны, типтүү образдардын вариативдүү аракетин, ал аракеттерди камтыган сюжетти, андагы окуялардын эстетикалык маңызын, сүрөткердин чеберчилиги аркылуу эл ичинде түмөн түйшүктүү жашоодон нравалык идеалдардын мазмунун аныктоочу татаал кырдаалдарды окуп түшүнүү керек болсо, андай иш-билги (компетенция) шаардык окуучуларда болбой жатышы алардын турмушка даяр эместигин көрсөтүп, орто мектептин 10- жана 11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын окутуу этнопедагогиканын ролу маанилүү орунда турганын ачыкка чыгарат. Ал окуучулар көптөгөн жерде кыргыздар менен байланышып жаткандан кийин түрдүү коммуникативдүү аракеттерде образдуу айтылган сөздүн көп маанилеринин арасынан кайсы мазмунда экенин ажырата билүүсү[5], өтмө, какшык, такмаза, шылдың, куйкум, тамаша, сыяктуу маанисин түшүнүү жана инсандык аброюна баа берүү деңгээлинде кеп болгон кырдаалды айырмалоосу, ортодогу кепке кошулуп, зарыл болгон шартта маанисине карай толуктоосу же күчөтүүсү, тамашаны жиреп андан ары ойду байытуусу сымал психологиялык-эмоционалдуу жагдайда жол тапкан иш-билгини (компетенцияны) да кыргыз адабиятынан башка бир дагы предмет калыптандыра албайт.

Билим берүүдөгү мындай мазмунду адабият сабагы адабий-теориялык түшүнүктөргө негизделген шартта жөнгө сала албайт. Ошондуктан көркөм чыгарманы үйрөтүүдө орто мектептин 10- жана 11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу адабий чыгарманы таанып-билүүгө тиешелүү кайсы маселени көтөрбөсүн предмет катары адам жана

анын турмушун алып, үйрөнчү маселе көркөм чындыкка таянып түзүлгөн эл үчүн маанилүү проблемадан чыгып, калктын арманы, кыял-сезими, кетирген кемчилиги менен жетишкен ийгилиги, бүтпөс түйшүгү менен аны билүүгө жардамдашкан автордун философиясынан куралган көркөм-образдуу каражат катары [6] түшүндүрүү максатын көздөйт. Кыргыз адабияты сабагында ушул ыңгайдан мамиле этүү өнүктүрүлсө, окуучулардын көз караштары түрдүү болгону менен көркөм адабият эл турмушу экенин билип, анда өз орду болушу керектигин сезип, жашоосунун атрибуту катары маданиятка артыкчылык берип, ага таандык адабий чыгармаларды өз ара салыштыруу, талдоо көндүмдөрүнө ээ болуу үчүн ички кызыкчылык жогорулайт болчу. [7]

Адабияттар

1. Муратов А. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. 1-китеп. – Б.: 2011, 8-бет.

2. Рахимова М.Р., Панкова Т.В. Кыргызская народная педагогика. – Б.: 1993.

3. Калдыбаева А. Калык Акыевдин чыгармаларынын тарбиялык мааниси. – Б.: 1994.

4. Алимбеков А. Кыргыз этнопедагогикасы. – Б.: 1997., Кыргыз элинин билим берүү салттары. – Б.: 2001.

5. Рысбаев С. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы. – Б.: 2006. – 364 б.

6. Кыдыралиев К. Этнопедагогика – улуттук нуктагы таанып-билүүнүн жана тарбиялоонун булагы. – Б.: 2010 – 488 б.

7. Кенжешев К. Д. Этнопедагогика жана жогорку класстарда кыргыз адабияты сабагы. / Кенжешев К. // БМУ жарчысы, 2021. - №4 (58), - 35-б.

УДК: 37.013:528.942
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.30

Кенжешев К. Д.,
К. Карасаев атындагы БМУ

ЭТНОПЕДАГОГИКА ЖАНА ЖОГОРКУ КЛАССТАРДА АДАБИЙ ЧЫГАРМАЛАРДЫ ТАЛДООНУ ИНСАНГА БАГЫТТОО

Кыскача мазмуну

Орто мектептердин жогорку класстарынын окуучуларына кыргыз адабияты сабагы инсанга багытталып окутулууга тийиш. Аны бул багытта окутуу бир нече компетенцияны калыптандырууга милдеттендирилет. Ага тиешелүү болгон маселелерди чечүү үчүн адабий чыгармага талдоо жумуштарынын мазмуну, этнопедагогикалык билим жана тарбия берүүнүн мааниси макалада каралат. Этнопедагогика менен болгон байланышы чыгармага анализ берүү учурунда кандай болушу керектиги мамлекеттик жана предметтик стандарттардын мазмунунда ачыкталат. Проблеманы кыргыз адабий чыгармалары менен байланыштырууда кандай кырдаалдар эске алынышы сабакта жасалчу жумуштар бирге талданат. Адабий чыгармаларга туура талдоо жүргүзүлсө, окуучуларга этнопедагогикалык жактан тарбия берүүнүн деңгээли көтөрө турганы айтылат. Кыргыз адабияты сабактарынын илимий-методикалык жактан ишителиши окуучуларга этнопедагогикалык мазмунда билимдин коомдук-социалдык маселеси экени айкындалат.

Түйүндүү сөздөр: *адабият сабагы, элдик педагогика, этнопедагогикалык билим берүү, этномаданий түшүнүктөр, жогорку класстын маданий компетенциялары, социалдык-инсандык компетенциялары, мамлекеттик стандарт, предметтик стандарт, окуу планы.*

ЭТНОПЕДАГОГИКА И ЛИЧНОСТНО-ОРИЕНТИРОВАННЫЙ ПОДХОД АНАЛИЗА ЛИТЕРАТУРНЫХ ПРОИЗВЕДЕНИЙ В СТАРШИХ КЛАССАХ

Аннотация

Кыргызская литература должна преподаваться старшеклассникам с использованием личностно-ориентированного подхода. Преподавание ее в этом направлении требует развития ряда компетенций. В статье рассматривается содержание аналитической работы над литературным произведением, значение этнопедагогического образования и воспитания для решения соответствующих вопросов.

Связь с этнопедагогикой выявляется в содержании государственных и предметных стандартов при анализе работы. Работа урока анализируется вместе с обстоятельствами, которые учитываются при связи проблемы с

кыргызскими литературными произведениями. Правильный анализ литературных произведений повышает уровень этнопедагогического образования учащихся. Научно-методическая разработка тем кыргызской литературы раскрывает перед студентами, что этнопедагогическое содержание является социальной проблемой познания.

Ключевые слова: *литература, народная педагогика, этнопедагогическое образование, этнокультурные понятия, культурологические компетенции старших классов, социально-личностные компетенции, государственный стандарт, предметный стандарт, учебная программа.*

ETHNOPEDAGOGY AND THE PERSONALITY-BASED APPROACH TO ANALYZING LITERARY WORKS IN SENIOR GRADE

Abstract

Kyrgyz literature should be taught to high school students using a person-centered approach. Teaching it in this area requires the development of several competencies. The article examines the content of analytical work on a literary work, the importance of ethno-pedagogical education and upbringing to address related issues.

The connection with ethno-pedagogy is identified in the content of the state and subject standards in the analysis of the work. The work of the lesson is analyzed along with the circumstances, which are taken into account when connecting the problem to Kyrgyz literary works. Correct analysis of literary works increases the level of ethno-pedagogical education of students. The scientific and methodological development of the themes of Kyrgyz literature reveals to the students that ethno-pedagogical content is a social problem of cognition.

Key words: *literature, folk pedagogy, ethno-pedagogical education, ethno-cultural concepts, senior grade cultural competencies, socio-personal competencies, state standard, subject standard, curriculum.*

Азыркы мезгилде ар ким өзүнүкүн туура деген субъективдүү пикир артыкчылыкка өтүп, ал окуучулар арасында коомчулуктун көз карашы менен эсептешпеген, жагымсыз кер-мур диалогдун көп болушуна алып келүүдө. Окуучуларда өзүм билемдик абдан өнүгүп кетпес үчүн адабий чыгармаларды талдоо учурунда кыргыздын нарктуу салттарына кайрылуу, алардын канчалык эстетикалык багыты бар экенин залкар акындардын санат-насыят ырларында үлгү болуучу адамдык жөндөмдөрдү чагылдырууга багытталган ырларына токтолуу [1] окуучулардын кимисине болбосун таасир этпей койбойт. Ошондо жаңы стандартта белгиленген, адабий билим берүүдөгү максаттарды пландаштырууда “окуучунун окурмандык компетенттүүлүгүн калыптандырууга, кабыл алуу көндүмдөрүн өнүктүрүүгө, көркөм текстти талдоо жана интерпретациялоого, аны чыгармачылык менен иштеп чыгууга жана өз тексттерин жаратууга көңүл бурган ыкмага” [2, 9-бет.] айланат.

Окуу программасына кирген бардык адабий чыгарманын окуучулар билүүгө тийиш болгон көркөм-эстетикалык жактан баалуу касиеттери бар. Мугалим окуу программасында мына ошондой касиеттерди эл турмушундагы маанисине карай белгилүү бир жалпылыкка алып келип, логикалык жактан ички биримдикти түзүп, окуучулар кийин жашоо-тиричилигинде колдоно [3] алуучу жөндөмгө ээ боло турган кудуретин бөлүп, ар бир класстагы балдардын инсандык-социалдык керектөөсүн жетектеген календарлык планын иштеп чыкса, андай үлгү менен жумуш аткаруу кыргыз адабияты боюнча сабактардын сапаттуу болушуна абдан маанилүү кызмат кылат. Албетте, бул адабият мугалими каалагандай эле түзүлө калбайт, ал окуучулардын ички кызыкчылыктарын чагылдыра турган коомдук-социалдык керектөөсүнөн топтолушу керек. Орто мектептин 10- жана 11-класстын окуучуларына кыргыздын көркөм-адабий чыгармаларын окуу анчалык кызык болбосо да, алардын ар кимиси өз чөйрөсүндө маанилүү орунга ээ болуп, түрдүү социалдык байланыштарда элдин салт-санаасын, маданиятын, ырым-жырымын, үрп-адатын чагылдыруу боюнча белгилүү бир маалыматы бар экенин билдирүү же жамандык-жакшылыкта өз ордуна ээ болууга тиешелүү кырдаалда пендечилик этикетти сактоо жана көрсөтүү шартына даярдануу муктаждыгы улан-кыздарды ошол эле көркөм чыгармалардан адеп-ахлактык баалуулуктарды үйрөнүүгө аргасыздыкты түзөт. Адабият мугалими орто мектептин 10-жана 11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутууда жетилип келе жаткан жарандардын мына ушундай социалдык кызыкчылыктарына таянып, жетилип бараткан дүйнө таанымы туура багыт алышы үчүн ар бир чыгарманын көркөм-эстетикалык баалуулуктарын түшүндүрүүдө окуучулар руханий баалуулуктарды өздөштүрүп, айлана-чөйрөсүнө гумандуу мамиле жасоо менен бирге өзүн турмушка даярдоого, социалдык чөйрө түрдүү категориялардан тураарын, алардын өздүк кызыкчылыктары болоорун, ага ылайык мамиле түзүүгө жөндөмдүүлүк керектигин, аны адабий чыгармалар гана таанытуусу мүмкүн экендигин окуу программасындагы чыгармалардын мисалында жеткиликтүү ачып берсе, балдар ал чыгармаларды окубай койбойт. Мындай түшүндүрүү иштери бир чыгарма менен чектелсе, анда мугалим көздөгөн максатына жетпейт.

Ошондой эле орто мектептин 10-жана 11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун ролу кыргыз адабияты сабагында өзүнүн маанисин так көрсөтүп турушу үчүн мугалим тарабынан түзүлгөн календардык план сөзсүз зарыл, б. а. этнопедагогиканын ролун аныктоого, аны турмушта керектелүүчү критерийлер менен негиздөөгө, андай шартта кандай адеп-ахлактык позицияга туруу улуттук кызыкчылыкты коргой ала тургандыгын белгилүү бир чыгармага таянып түшүндүрүүгө, окуучуну кызыктырган ар түрдүү суроолорду биргелешип чечүүгө, элдин арасында болуп жаткан оң жана терс көрүнүштөрдү мез-

гилдин талабына жараша элдик дидактика менен баалоого, андан соң ошол моментте талкууда турган адабий чыгармада кандай эстетикалык дөөлөт сакталганын даана түшүнүүгө жана түшүндүрүүгө жол ачып берет. Этнопедагогиканын ролу мына ушул жерде турат, анткени дүйнө элдери өтө жакын байланышка өтүп, сырттан келген жаңы нерселер, алардын артында турган түшүнүктөр жакшы көрүнүп, көргөндө "көзү тойбой" турган маалда "эски түшүнүктөрдү" сабакта жакшы деп түшүндүрүү зор кыйынчылык менен коштолот. Мындай шартта адабият мугалими кыргыз элинин кылымдап калыптандырган тажрыйбасына таянганы маанилүү орундуу ээлейт. Аны туура колдонуш үчүн аргументтерди орто мектептин 10- жана 11-класстын окуучуларына сунушталган кыргыз адабиятындагы көркөм чыгармалар менен эл арасында туруктуу ордун жоготпой келе жаткан пендечиликтеги адамды сыйлоо, бири-бирине урмат көрсөтүү, ата-энеге, бир туугандарга жагымдуу маанай тартуулоо, жакшылыгына бирге кубануу, кайгысын тең бөлүшүү, карыларды аёо, кичинелерге камкордук кылуу, жаратылышты коргоо, табияттын керемет кооздугуна суктана билүү, кыйналганга жардамдашуу сыяктуу кыргыз элдеги дидактикалык нормаларды байланыштыруу сабактын окутулушу үчүн гана таасирдүү болбостон, сырттан көчүп келе жаткан "жеңил маданиятка" кыргыз жаштары ыйман-ынсап жагынан туруштук берүүсүнө ыңгайлуу шарт түзөт. Улам кийинки жылдары орто мектептеги билим берүүдөн этнопедагогиканын ролун начарлатып жибергенибизге байланыштуу кыргыз жаштары адеп-ахлак жактан түшүнүктөрүн жогорулатуу, бул багыттагы социалдык керектөөсүн камсыздоо үчүн балдарына диний наасаттарды үйрөтүү жагына көңүл буруп баратканы белгилүү. Мунун өзү элдин көркөм-эстетикалык нарк-насилди өздөштүрүүгө болгон кызыкчылыгы эч качан жоголбой турганын ишенимдүү далилдесе, андай билим берүүнүн өзөгүн түзүүчү этнопедагогиканын ролу орто мектептин 10- жана 11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын окутуу аркылуу эл арасында болуп жаткан түрдүү жарандык кызыкчылыктарды коомчулук талап кылган деңгээлде аткаруу үчүн педагогикалык процессте календарлык план менен системалуу иш чараларды өлкөнүн бардык окуу жайларында ишке киргизүү керектигин ачыктап жатат.

Мында адабий чыгармаларды талдоо жумушуна артыкчылык берилсе да, кийинки муундун эстетикалык кабылдоо жөндөмдүүлүгү – көркөм образ аркылуу ар бир инсанга керектүү ыйман-ынсап кылууга (1), башкаларга сабырдуулук менен мамиле жасоого (2), андан ары образдын адеп-ахлактык аракетин турмуш чындыгына салыштырып баалоого (3), анын эстетикалык маңызын элдик накр-насилге коюп баамдоого (4), жакшы жана жаман жөрөлгө болсо андай шартта кайдыгер калбай жөн дүйнөсүндөгү туюмду ачыкка чыгарууга (5), эл арасындагы үлгү болчу дөөлөттөрдү коргоо максатында эмоционалдык мамилесин билдирүүгө (6) окуучулардын иш-билгисин (компетенциясын) калыптандыра алат эле. Ал эми азыркы учурда мектеп окуучуларынын арасында автордук чеберчилик менен жаралган сөз искусствосунун классикалык чыгармаларына таасирленип, анда берилген учкул ойдун тереңдигине сезимдерин билдирген балдар кескин азайып бара жатат. Улам кийинки мууна автордук көркөм ой жүгүртүүгө шыктануу (а), андагы элестүүлүктү өз ойлору менен толуктоо (б), көркөм образдын азап-тозогун элестетип кошо кайгыруу (в) жетишкен ийгилигине маңдай жарып кубануусу (г), бардык учурду кыргыз элинин кызыкчылыгы менен карап, менталдык кабылдоодо эмоциясын билдирүү (д) сыяктуу психологиялык абалга туура мамиле кылуу иш-билгисин (компетенциясын) калыптандырып, реалдуу жашоодо кездешүүчү психологиялык кыйынчылыктарга кабылбай турган сергек ой жүгүртүүнүн окуучуларда болушун камсыздайт эле. Адабий чыгарма турмуштун өзү эмес экендигин азыр окуучулардын баары билет, бирок кайсы жанрда болгонуна карабастан, ар бир чыгарманын адам турмушун тигил же бул тарабын тереңден тааныш-билүүгө (1), андагы каармандардын мүнөзү аркылуу өзүнүн инсандык сапаттарын калыптандырууга (2), сюжетте сүрөттөлгөн окуялардагы пендечиликтин өз ара келишпестигинен жарандык позициясын тактоого (3), жаккан образдардын кыял-жоругунан идеал түзүүгө (4) жардам бере алган, аларга таркатылган анкетага берген жоопторунда ачык эле айтышкан.

Орто мектептин 10- жана 11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу ар бир чыгармада берилген көркөм-эстетикалык дөөлөттөрдүн өзгөчө белгилери катары балдарга үйрөтүү маалында мына ушул ойлорду тереңдетип, азыркы учурдагы билим берүү саясатына туура келген шартта өнүктүрүүсү адабий билим берүүнүн сапатын жогорулаткандык болуп саналат. Жаңы стандарт боюнча алганда орто мектептин 10-жана 11-класстын окуучуларында калыптануучу иш-билгилер (компетенциялар) кыргыз элинин адабий мурастарында калган көркөм-эстетикалык табылгалар менен бирге элдин урпактарга калтырган насыятын элдик дидактиканын шарттары менен аткаруу жана анда этнопедагогиканын ролун жогорулатуу аркылуу ишке ашыруу натыйжалуу болот деп эсептейбиз. Ырас, бул татаал жумуш, бирок азырынча кыргыз ададбияты менен башталса, анан өлкө боюнча тапкан болсо окутуу жумуштарын андан ары тереңдетүү жеңилирээк өтөөрү бышык.

Себеби, бардык билимди инсанга багыттап берүүгө карата коюлган азыркы мезгилдин талабы республикалык деңгээлде аткарылуучу чен-өлчөмдөрдү стандарт аркылуу аныктаганы менен ал көрсөткүчкө жетүү үчүн ар бир мектеп-мекеме өз алдынча аракеттенүүсү керектигин ачыкка чыгарды. Өзүн рынок шартында ийгиликтүү көрсөтүү, эл алдында имиджин сактап калуу сыяктуу көз карашы билинбей орто мектептерди кучагына ала баштагандыктан, жогортон берилген тапшырманы аткаруу менен чектелген окутуу системасы окуу процессин жетектөөчү күчтөн кете баштады. Үзгүлтүксүз изденүү менен ийгиликке жетүү мүмкүн экендигин баамдаган мектептер түрдүү окутуу концепциясын практикадан өткөрүп, рыноктук атаандашуучулукка коркпой аралаша баштаса, кээ бир мектептер билим берүүнүн сапатын начарлатып, кызматын медреселерге өткөрүп жиберип жатканы байкалат. Мындан орто билим берүү системасы жаңы баскычка көтөрүлүшү керектиги даана көрүнөт. Проблема күн тартибине коюлганын байкаган кыргыз педагогикалык чөйрөсү андай кризистик абалдан чыгуу үчүн өнүккөн өлкөлөрдүн тажрыйбасына таянуу керектигин сезип, билим берүүнүн мындай багытын мыйзамдаштыруу максатында көптөгөн чет өлкөлүк концепцияларды сунуштай башташкан эле. Расмий шартта окуу жайдын окутуу мүмкүнчүлүгүн аныктоого окуучулардын, ал тур-

гай ата-энелердин катышуусуна жол берген билим берүү уюмдарын аккредитациялоонун стандарттарынын иштелип чыгышы, анын коомдук-социалдык чөйрөдө мыйзам чегинде орун алышы кайсы аймакта болбосун билимдин сапатына жооп берүүгө тиешелүү жобону педагогикалык коомчулукка сунуштады. Европалык өнүккөн өлкөлөрдө натыйжалуу иштеп жаткан орто билим берүүнүн жоболоруна таянып түзүлгөн Кыргызстандын жаңы Мамлекеттик стандартынын [4] окуу процессине мыйзамдуу киргизилиши бардык предметтен алынчу натыйжаларды тактаса, алардын арасынан кыргыз адабияты да өзүнүн татыктуу ордун алды. Дүйнөлүк билим берүүдө адабият сабагы "искусство" бөлүмүндө окутулуп жаткандыктан, өлкөдө жаңы кабыл алынган жаңы мамлекеттик стандарт "Кыргыз адабияты" деген [2, 4-бет.] окуу предметин орто билим берүүчү окуу жайлардын "искусство" тармагына кошту. Маңызы боюнча кыргыз адабияты өнөргө киргени менен анын улуттук билим берүүдө аткара турган кызматы таптакыр башка болгондуктан, бул предметке карата жасалган мындай мамилени адабият мугалимдери, педагогикалык коомчулук анча жылуу кабыл алган жок. Европалык өнүккөн мамлекеттердеги учурда болуп жаткан ийгиликке жетүүнү көздөгөн Кыргызстан үчүн бул стандартты кабылдоо дагы бир кадам алга жылгандык болуп саналат. Бирок билим берүүдө жүрүп жаткан бардык иштерде аны дал өзүндөй кайталоого аракет кылуу кыргыз элинин өзүнө таандык улуттук белгилеринен ажыратып коюушу мүмкүн. Тактап айтканда сырттан өздөштүрүп жаткан бардык түшүнүктөр элдин, ал тургай жергиликтүү аймактын шартына, анда жашаган адамдардын ички кызыкчылыгына, социалдык керектөөсүнө ылайыкташпаса, ал "жаңы кыртыштан" өз ордун таппай калышы да, ошол эле мезгилде улуттун иденттүүлүгүнө зыян алып келе турганына мисалдар көп. Тарыхта андай кубулуштар жөнүндө маалыматтар жетиштүү эле, мында эске ала турган нерсе андай көйгөйлөрдүн кесепетинен көптөгөн элдер жок болуп, башка улуттардын арасына сиңип кеткенин билебиз. Мындай коркунуч улут арасында болуп келген жана боло берүүчү кубулуш, болгону андан сактанып, сырттан келчү кубулуштарга аяр карап, кабыл алуу түшүнүктүн бизге берчү жакшы жагы менен эл зыян тартчу тарабына сергек мамиле жасоо зарылдыгы [5] дайыма коомчулуктун алдында турат.

Өнүккөн өлкөлөргө таасирленүү кыргыз жаштарынын арасында күч алган шартта мындай абалдын бар экени белгилүү. Ал өлкөдөгү илимий-техникалык жаңылануулар, түрдүү колдонмо техникалык каражаттар, пендечилик жашоону жеңилдетүүгө зарыл болгон үй-тиричилик каражаттары, маалымат булактары аркылуу кыргыз турмушуна аралашып, ар бир инсандын аң - сезимине өз изин калтырып жатканы талашсыз. Ички кызыкчылыктары комфорттуу жашоого ыктай баштаган шартта кыргыз жарандары кайсы жаман, кайсы жакшы экенин ылгай албай, баарын кабыл ала берүүнүн натыйжасында калктын өзү калыптандырган руханий-наравалык, көркөм-эстетикалык дөөлөттөрүнөн алыстап, кээ бирин колдонуудан четтетип баратканы байкалат. Нарктуу дөөлөттөр улуттук маданиятта көптөгөн кылымдар менен түптөлө турганын эске алсак, кыргыздын кийинки муундарында болуп жаткан мындай кубулуштар аларга бул багытта максаттуу билим берүү керектигин ачык эле туюндурат. Кыргызстандын көптөгөн тармактары өнүккөн өлкөлөрдөгү ири жетишкендиктерди тез арада өздөштүрүүгө басым жасап жаткандыктан, аларда кыргыздын руханий-эстетикалык дөөлөттөрүндөгү нарк-насилди сактап калуу кызыкчылыктары төмөндөгөндүктөн, андай миссияны аткаруу кыргыз тили менен кыргыз адабияты сабактарына жүктөлүп отурат. Окуучулар бардык нерсени тез кабыл алган жарандар болгондуктан, алардын арасында башка элдерден келген түрдүү маданиятка таасирленүү абдан тез жүрүп жатат. Негизги басымды орто мектептин окуучуларына жасоо, алардын сергек жана сынчыл ойлоосун калыптандыруу [6] кыргыз эли өзү иштеп чыккан дидактиканын бардык эрежелерин азыркы педагогика илиминин жетишкендиктери менен айкалыштырып окуу процессине колдонуу аракети этнопедагогикага таянууга аргасыз кылып турган чакта орто мектептин 10- жана 11-класстын окуучуларына кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуу концепциясы туура жол болуп эсептелет. [7]

Адабияттар

1. Муратов А. Кыргыз эл педагогикасы: табияты, таралышы жана тарыхы. 1-китеп. – Б.: 2011, 18 35-беттер.

2. Кыргыз Республикасынын окутуу кыргыз тилинде жүргүзүлгөн жалпы билим берүүчү мектептеринин 10-11-класстары үчүн «Кыргыз адабияты» курсу боюнча предметтик стандарты. – Б.: 2018

3. Сейткулов Н. А. Казак этнопедагогикасындагы бала жасына карай кезеңге бөлүүнүн илимий-педагогикалык негиздери. – педагогика гылымынын докторы гылыми даражасин алу үшун дайындалган диссертациянын автореферати. – Түркстан, 2010, 20-бет.

4. Кыргыз Республикасынын Өкмөтүнүн 2014-жылдын 21-июндагы № 403-токтому менен бекитилген Кыргыз Республикасында жалпы мектептик билим берүүнүн Мамлекеттик билим берүү стандарты

5. Рысбаев С. Кыргыз балдар фольклорунун педагогикасы. – Б.: 2006, 13 – 41- беттер.

6. Батаканова С. Т. Мектепте көркөм чыгармаларды талдоонун илимий-педагогикалык негиздери. Б.: 2010, 10 16-беттер.

7. Кенжешев К. Д. Этнопедагогика жана жогорку класстарда кыргыз адабияты сабагы. / Кенжешев К. // БМУ жарчысы, 2021. - №4 (58), - 35-б.

УДК: 37.091.3
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.34

Жекшеналы кызы А.,
К. Карасаев атындагы БМУ,
аспирант

ОРТО МЕКТЕПТИН ЖОГОРКУ КЛАССТАРЫНДА КЫРГЫЗ АДАБИЯТЫН ОКУТУУДА ДОЛБООРЛОО-ЧЫГАРМАЧЫЛ КОМПЕТЕНЦИЯЛАРЫН ӨНҮКТҮРҮҮ

Кыскача мазмуну

Илимий макалада окуучулардын адабий чыгарманы кабыл алуусунун сапаты окурмандын ишмердүүлүгүнүн жыйынтыктарын анализдөөнүн негизинде түзүлүп, чыгармачыл компетенциясын ачып берүүдө бир топ маселелер каралат. Долбоорлоо методу окучуулардын жамаатташып иштөөсүнө жана алардын чыгармачылык активдүүлүгүн, ой жүгүртүүсүн, тапкычтыгын өстүрүүгө багытталган ишмердүүлүктү өнүктүрөт. Адабий –чыгармачылык компетенттүүлүк – адамдын ар түрдүү билимдердин, билгичтиктердин элементтерин жана иш–аракеттин ыкмаларын белгилүү бир кырдаалда (окуу, инсандык, кесиптик) өз алдынча колдонууга болгон интегративдик жөндөмдүүлүгүн арттырат. Өлкөдө жаш муундардын этностук идентүүлүгүн тарбиялоо милдеттерине айкалыштырылып, инсандык, социалдык-маданий компетенцияларды түзүүнүн мазмунунда чечмеленет. Окуучулардын адабий чыгарманы кабыл алуусунун сапаты окурмандын ишмердүүлүгүнүн жыйынтыктарын анализдөөнүн негизинде түзүлүп, чыгармачыл компетенциясын ачып берүүдө бир топ маселелер каралат.

Түйүндүү сөздөр: *адабият таануу, адабиятты окутуу концепциялары, сабактын жаны структураларын издөө, окуу программалары, окуу стандарт, окутуунун башка формаларын моделдештирүү, сабактын технологиялары, мамлекеттик стандарт, предметтик стандарт, окуу планы ж. б.*

РАЗВИТИЕ ПРОЕКТНО-ТВОРЧЕСКИХ КОМПЕТЕНЦИЙ В ПРЕПОДАВАНИИ КЫРГЫЗСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ В СТАРШИХ КЛАССАХ СРЕДНЕЙ ШКОЛЫ

Аннотация

Качество восприятия учащимися литературного произведения основывается на анализе результатов читательской деятельности, при этом рассматривается ряд вопросов в раскрытии творческой компетентности. Метод проектирования развивает деятельность, направленную на коллективную работу учащихся и развитие их творческой активности, мышления и творчества. Литературно-творческая компетентность – повышает интегративную способность человека самостоятельно применять элементы разных знаний, умений и способов действия в конкретной ситуации (учебной, личностной, профессиональной). Он сочетается с задачей воспитания подрастающего поколения в стране и интерпретируется в контексте формирования личностных, социокультурных компетенций. Качество восприятия учащимися литературного произведения основывается на анализе результатов читательской деятельности, при этом рассматривается ряд вопросов в раскрытии творческой компетентности.

Ключевые слова: *литературоведение, концепции преподавания литературы, поиск новых курсовых структур, учебные планы, учебные стандарты, моделирование других форм обучения, курсовые технологии, государственный стандарт, предметный стандарт, учебный план.*

DEVELOPMENT OF DESIGN AND CREATIVE COMPETENCIES IN TEACHING KYRGYZ LITERATURE IN HIGH SCHOOL

Abstract

The quality of students' perception of a literary work is based on the analysis of the results of reading activity, while a number of issues are considered in the disclosure of creative competence. The design method develops activities aimed at the collective work of students and the development of their creative activity, thinking and creativity. Literary and creative competence - increases the integrative ability of a person to independently apply elements of different knowledge, skills and methods of action in a particular situation (educational, personal, professional). The role of competencies in their implementation in the learning process, the practical problems of teaching in ethno-pedagogical context is explained on the basis of the latest subject standards.The quality of students' perception of a literary work is based on an analysis of the results of reading activity, while considering a number of issues in the disclosure of creative competence.

Key words: *Literary studies, concepts of teaching literature, search for new course structures, curricula, teaching standards, modeling of other forms of education, course technologies, state standard, subject standard, curriculum*

Адабиятты окутуу жана чыгармачыл компетенцияларын өнүктүрүү методикасынын ролу орто мектептеги окуу процессинде жогору экендиги талашсыз. Кыргыз адабиятынын окуу предмети катары спецификасын анын искусствонун өзгөчө түрү болгон ички табияты аныктайт.

Адабиятты окутуу жана анын методикасына тиешелүү көптөгөн маселелер негизинен көркөм чыгарманы талдап үйрөнүү проблемалары менен тыгыз байланышта турат. [1,13- б] Адабиятты мектептерде үйрөнүүнүн сферасынан сүрөткердин өмүрүн, чыгармачылыгын алып таштаганда, анда, көркөм материалды окуу, талдоо, класстан тышкары окуу ж. б. аракеттерди ичине алган өзүнчө бир уникалдуу татаал кубулушка айланып чыга келет.

Орто мектепте окуучуларды асыл идеяларга, жогорку моралдык сапаттарга, жакшы менен жаманды айырмалай билген адеп-ахлактыкка, гумандуулукка, бийик аң-сезимдүүлүккө карата адаттарды тарбиялоого, турмушту таанып-билүү касиетин өстүрүүгө, адам турмушу жөнүндөгү билимин тереңдетүүгө адабияттын ролу зор. Ошол эле стандарттын өзүндө окуучу сөзсүз иш-билги (компетенция) катары билүүгө тийиш болгон «баалуулук-маанилик компетенттүүлүк – бул адабиятта чагылдырылган адеп-ахлактык баалуулуктарды жана дүйнө таануу категорияларын түшүнүүгө жөндөмдүүлүгү, ушул баалуулуктарга карата өзүнүн мамилесин аныктоо, негиздөө, гуманисттик адеп-ахлактык позициясына туруу; окуучунун ар түрдүү элдердин, мезгилдердин адабиятында жаралган дүйнөнүн картинасын өздөштүрүү тажрыйбасын жыйноо менен байланышкан руханий баалуулуктарды түшүнүүгө жана өздөштүрүүгө жигердүү катышуу жөндөмдүүлүгү; көркөм образды кабыл алуу жана анын адеп-ахлактык, эстетикалык маңызын баамдоо жөндөмдүүлүгү» боюнча болуучу иштер бир эле тарбиянын (эстетикалык тарбия берүүнүн) чегинде жөнгө салынбай калышы мүмкүн. Бул кыргыз педагогикасынын жана билим берүү системасынын дүйнөлүк билим берүүчү орто мектептерден ички айырмачылыгын эсепке албагандык болуп саналат.[6, 52-б.]

Компетенттүүлүк – бул адистин интеллектуалдык, психологиялык, моралдык жана ишмердик (функционалдык) абалы, ошол аркылуу анын канчалык билим алгандыгы, көндүмдөргө ээ болгондугу, тажрыйба топтогондугу, башкалардын ишмердүүлүгүн өзүнө сиңиргендиги, маалыматтар менен куралдангандыгы жана аларын кандайча колдоно алары аныкталат. [2,7-б.]

VII класстын окуучуларынын компетенттүүлүгүнө коюлуучу негизги талаптар

Окуучулар төмөндөгүдөй компетенттүүлүктөргө ээ болуусу керек:

1. мугалимдин жетекчилиги менен чыгарманын темасын, идеясын, мазмунун жана формасын аныктай алуу;
2. чыгарманын тек, түр, жанр боюнча кайсыларга таандык экендигин аныктоо;
3. өздөштүрүлүп жаткан чыгарма боюнча берилген суроолорго кеңири жооп берүү, ой жүгүртүү дилбаянын жаза билүү;
4. окуп-үйрөнүлүп жаткан чыгарманын айланасында турмуштук ой жүгүртө билүү;
5. көлөмү чакан чыгарманы кеңири, кыска, тандалмалуу түрдө оозеки же жазма формада айтып, жазып бере алуу;

VIII класстын окуучуларынын компетенттүүлүгүнө коюлуучу негизги талаптар

Окуучулар төмөндөгүдөй компетенттүүлүктөргө ээ болуусу керек:

1. мугалимдин жетекчилиги астында өздөштүрүлүп жаткан чыгармалардын идеялык-нравалык проблематикасын, сүрөттөлгөн турмушка автордун мамилесин ачып көрсөтүү;
2. билүүгө жана ошондой көндүмдөргө ээ болууга тийиш.
3. адабий-теориялык түшүнүктөрдү билүүнү жана аларды колдонуп, чыгармаларды талдай алууну;
4. ар башка каармандардын бирдей кырдаалда, жагдайда жасаган иш-аракеттерин салыштыра жана баа бере билүү;
5. коомдук-саясий, адабий сын, адабият таануу макалалары, китептери боюнча конспект, план, тезис, реферат жаза билүү; [3, 4-б.]

Адабиятты окутуу жана анын методикасынын ролу орто мектептеги окуу процессинде жогору экендиги талашсыз. Адабиятты окутуу жана анын методикасына тиешелүү көптөгөн маселелер негизинен көркөм чыгарманы талдап үйрөнүү проблемалары менен тыгыз байланышта турат.

Учурдагы кыргыз мектептеринде адабий билим берүүдө окутуунун электрондук каражаттарын пайдалана албоо, интернет булактарын колдонбоо, заманбап компьютердик технологияларды сабакта уруна албоо сыяктуу кемчиликтер орун алган. [4,288-б.] Дагы бир белгилей кетчү нерсе, бул материалдарды мугалимдер жана окуучулар колдоно ала тургандай деңгээлде адаптациялоо техникалык жактан да, методикалык жактан да ишке ашкан эмес.

Кыргыз адабиятын окутуу процессин уюштуруу методдору:

Эвристикалык (жарым-жартылай изилдөө) методу – текстти бир топ терең талдоого жол ачып, адабияттануунун материалдарын пайдаланат, б. а., адабий чыгарманы илимий-теориялык жактан таанып билүүгө жол ачылат.

Изилдөөчүлүк методу – кыргыз адабияты предметине чыгармаларды өз алдынча талдоо жүргүзүүчү ишмердүүлүк.

Репродуктивдүү методдо окуучулар билимди даяр түрдө алат, мисалы, алар мугалимдин лекциясынан, баяндоосунан, окуулуктардан, окуу колдонмолорунан, адабият таануу багытындагы китептерден предметке байланыштуу маалыматтарды алат.

Долбоорлоо методу - соңку кылымда азыркы педагогикада долбоорлоо (проект) методу деген түшүнүк пайда болду. Долбоорлоо методу окуучулардын жамаатташып иштөөсүнө жана алардын чыгармачылык активдүүлүгүн, ой жүгүртүүсүн, тапкычтыгын өстүрүүгө багытталган ишмердүүлүк.

Мугалимдин мыкты көрктүү окуусу окуучуга өзгөчө пайдубал түптөйт да, анын жан дүйнөсүндөгү шыкты ойготушу ыктымал же жөн гана эстетикалык табитин тарбиялоо менен өмүр бою анын эсинде калат. [5, 6-8-б.] Жаш өспүрүмдөрдүн жан дүйнөсүнүн жана эмоциялык жактан жарды болушу, моралдык туруксуздугу, ой жүгүртүү маданиятынын төмөндүгү өзүнүн рухий керектөөсүн китептен издеп таба албагандыгы менен да түшүндүрүлөт. Орто мектептин жогорку класстарындагы окуучуларды баалоо белгилүү бир убакыт аралыгында окуучунун билимин, билгичтигинин жана анын компетенцияларынын жыйынтыгы мамлекеттик билим берүү стандартындагы коюлган талапка жооп берүү деңгээлин аныктайт. Аны билим берүү этаптарында жүргүзүү аркылуу ишке ашырууга болот.

Адабияттар

1. Иманалиев К. Кыргыз адабиятын окутуунун методикасы. –Ф.: Мектеп, 1976. – Б. 13.

2. Кыргыз адабиятынын программасы. V–XI класстар үчүн. Б.: Педагогика, 2006. – Б. 7.

3. Кузьмин Н.В. Методы исследования педагогической деятельности. – Л., 1970. – С.71. 5. Соловьева Н.М., Заводская Т.Ф. Выразительное чтение в 4–8 классах. – М.: Просвещение, 1983. – С.4.

4. Турдугулов А., Оторбаев Б. Кыргыз адабияты. Орто мектептердин VIII классы үчүн окуу китеби. – Б., 2013. 288.

5. Бекбоев И. Элдик педагогика деген эмне. // Эне тили, 1992

6. Кенжешев К.Д. Орто мектептерде кыргыз адабиятын этнопедагогикалык негизде окутуунун методикасы жана анынмилдеттери / К.Д. Кенжешев - БМУ жарчысы. -2017.-52-б.

СОЦИОЛОГИЯ

УДК: 325.11 (575.2)
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.37

Orçan M.,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Karaeva S.,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

BİŞKEK'TEKİ CANI KONUŞLAR ve SORUNLARI

Özet

Bu çalışmada Kırgızistan'ın başkenti Bişkek'teki plansız, programsız, denetimsiz ve alt yapısız bir şekilde rastgele yapılmış, çarpık kentleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkan canı konuşların; başta ruhsat (kırmızı kitap) ve pasaport olmak üzere altyapı, okul, sağlık ocağı gibi sosyal donatılarda görülen sorunlar incelenip sosyolojik açıdan değerlendirilecektir. Yakın dönemlere kadar devlet ve yerel yönetimler yeterince ilgi göstermediğinden yaşanan durum günümüzde devasa sosyal bir probleme dönüşmüş durumdadır. Son aylarda devlet tarafından soruna çare bulmak için önemli adımlar atılmaya başlanmıştır. Öz olarak bu çalışma 1991 ve sonrasında 2005 ve 2010'da gerçekleşen siyasal ve toplumsal ayaklanmaların canı konuşlara yansımasını ve günümüzdeki durumunu ve sorunlarını içermektedir.

Anahtar kelimeler: *canı konuş, Bişkek'te Canı Konuşlar, kırmızı kitap, kent, kentleşme, göç, iç göç, işsizlik, bağımsızlık, Kırgızistan.*

БИШКЕКТЕГИ ЖАҢЫ КОНУШТАР ЖАНА АНДАГЫ МАСЕЛЕЛЕР

Кыскача мазмуну

Учурда өлкөбүздүн борбору Бишкек шаарында планы, программасы, көзөмөлү же инфраструктурасы жок, чаржайыт түрдө курулган, башаламан урбандашуунун жыйынтыгы катары пайда боло баштаган жаңы конуштардын эн алгач уруксат кагазы, (кызыл китеби) тиешелүү документтери боюнча меселелери менен катар аталган конуштардагы инфраструктура, мектеп, медициналык кызматтар сыяктуу социалдык камсыздандыруу маселелерине токтолуп социологиялык жактан бааланмакчы. Өз учурунда тиешелүү башкаруу органдары жеткиликтүү түрдө жаңы конуштарга көңүл бурбагандыгы үчүн бүгүнкү күндө маселелер топтолуп олтуруп ири социадык көйгөйлөргө айланган абалда. Акыркы убакта аталган маселелерди чечүү үчүн мамлекет тарабынан маанилүү кадамдар жасала баштады. Бул макаланын өзөгү 1991-жылдан кийинки жана 2005-2010-жылдардагы коомдук-саясий кырдаалдардын таасиринде пайда болгон жаңы конуштардын абалын, көйгөйлөрүн камтыйт.

Түйүндүү сөздөр: *жаңы конуш, Бишкектеги жаңы конуштар, кызыл китеп, шаар, шаардашуу, миграция, ички миграция, эгемендүүлүк, Кыргызстан.*

SLUMS IN BİSHKEK AND THEIR PROBLEMS

Abstract

In this study, the lack of access to schools, hospitals, licenses, and passports of slums who became common due to random urbanization, and a lack of proper planning, infrastructure and management in Bishkek, the capital city of Kyrgyzstan will be examined and evaluated from a sociological perspective. It becomes a huge social problem, since it wasn't concerned by the Government. Recently, Government has started initiatives for solving it. In summary, this study examines the reflection of the political and social upheavals that took place in 1991 and later in 2005 and 2010 and the current situation and problems of the slums.

Key words: *slum, slums in Bishkek, red book, urban, urbanization, migration, ınternal migration, ındependence, Kyrgyzstan.*

Giriş

Bu çalışmanın amacı, Kırgız Cumhuriyetinin başkenti olan Bişkek'te 1980'li yılların sonlarına plansız kentleşmenin bir sonucu olarak ortaya çıkan canı konuşların doğuşunu, gelişimini ve günümüzdeki sorunlarını ortaya koymaktır. Bir sistemin beklenmedik bir şekilde çökmesinin hemen akabinden yeniden bir sistemin kurulması uzun süre gerektirmektedir. Sosyalist sistem çöküp liberal sisteme geçilirken ve henüz

daha devlet kurumları teşkil ederken, işsiz kalan aileler ve bireyler ülkenin daha fazla imkânlarına sahip kentine göç ettiler ve hazırlıksız yakalanan varolan kent düzeninin de bozulmasına neden oldu. Kent sadece göçmenleri biriktirmedi aynı zamanda sorunları da biriktirdi. Su, elektrik, kanalizasyon gibi alt yapı sorunlarından, okul, sağlık ocağı, cami gibi sosyal tesislere kadar birçok ekonomik ve sosyal problemlerin doğmasına da neden oldu. Bu çalışma mevcut, makale, kitap, raporlardan hareketle canıkonuşların sosyo-ekonomik durumunu ve bunların değerlendirilmesini içermektedir.

Canı konuşlara geçmeden önce, Kırgızistan kentlerinin yerel idari yapısı hakkında kısaca bilgi vermek gerekmektedir. Kırgızistan'da 7 eyalet, 40 ilçe, 453 kırsal alan ve 31 şehir bulunmaktadır. 31 şehrin içinde iki şehir direkt devlete ait iken, 12 şehir eyaletlere aittir ve 17 küçük şehirler ilçelere aittir. Bişkek nüfusu milyon üstü olan büyük şehirlerdendir. Ülkenin güneyinden ise en büyük şehir olarak Oş sayılmaktadır. Bununla birlikte Celal-Abad şehri nüfusuna göre ülkede büyük şehirlerin sırasında yer almaktadır. Karakol, Tokmok, Özgön, Balıkçı, Narın, Kara-Balta ve Taş-Kömür şehirleri orta şehirler kategorisine girmektedir [2].

Kırgısiztan'da kırsal kesimin sayısı şehirlere göre fazla olmakla birlikte buna bağlantılı olarak kır nüfusunun sayısı şehir nüfusunun oranına göre fazladır. Kırgızistan'da kentleşmeyi Dıldaev geleneksel kentleşmenin rölyefe bağlı olarak dağ tipi özelliklere sahip sürecini "dağ tipli kentleşme" olarak adlandırmaktadır [4].

Canı konuşları Ortaya Çıkaran Gelişmeler

Resmi olarak 31 Ağustos 1991 yılında Kırgızistan bağımsızlığına kavuştuktan sonra ülke içinde ekonomik, sosyal, siyasal v.b alanlarda ciddi krizler yaşamaya başlamıştır. Bağımsızlık dönemi ve sonrasında ülke içinde yaşanılan bu değişimler ekonomiden sosyal, siyasal, kültürel yapıları içermekle beraber özellikle yolsuzluk, işsizlik, yoksulluk gibi ciddi toplumsal sorunların oluşmasına etki etmiştir. Genel olarak bakıldığında toplumda yaşanılan bu krizler içerisinde kentleşmenin iyi bir modelde sürmesi tahmin edilemez.

Sovyetler Birliği dağılıp Kırgızistan bağımsızlığına kavuştukdan sonra başkent Bişkek'e en başta işsizlik olmak üzere ekonomik sorunlar nedeniyle yoğun bir göç dalgası yaşanmıştır. Başkent bir istihdam merkezi ve kısmen de olsa diğer kentlere göre refah kapısı olarak görülmüştür. Bu nedenle yoğun, kontrolsüz yapılan iç göç sürecinin sonucunda göçmen nüfus başkent Bişkek'in kenarında birçok plansız ve kaçak olarak konutlar inşa edip gecekondu mahalleleri kurmuşlardır. Kırgızlar bu gecekonduları "canı konuşlar" (yeni konutlar) diye adlandırmaktadırlar. Bu süreç henüz şehrin ya da yerel yönetimlerin göçmenlere hazır olmadığını gösteren bir durumdur [1]. Dolayısıyla bağımsızlıktan sonra ülkenin ekonomik yapısı çok zayıflamıştı. Önceki gibi çalışan fabrikalar ve sanayi işletmeleri çalışmamaktaydı. Bu durumda işsiz kalan halkın canı konuşlarda ucuz konutlarda yaşamak veya boş devlet arazisinde ev kurmak zorunda kaldığı bilinmektedir. Yeni kurulan devletin ekonomisinin zayıf olması henüz kurumların yeni yeni teşekkül ettiği ortamda devlet otoritesinin de henüz tam olarak gerçekleşmemesi nedeniyle yedek bir kent ortaya çıkmıştır. Kötü olanı ise ekime dikime elverişli topraklar üzerinde bu konut ve mahallelerin kurulmasıdır.

Bağımsızlıktan sonra ülke kendi yönetimini sürdürmede daha zayıf olduğu için ekonomik sorunlarla başbaşa kalmıştır. İşsizliği ve onu da tetikleyen en önemli gelişmelerin başında, kamu işletmelerinin özelleştirilmesi gelmektedir. Köylerde, ilçelerde oturan nüfusun önemli kısmı önceleri kolhoz, sovhoz, fabrikalarda çalışmaktayken Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra yanlış politikalar nedeniyle söz konusu üretim işletmeleri çalışmaz hale gelmiştir. Özellikle de işsiz kalan kırsal kesimlerde oturan nüfus yoğun bir biçimde büyük kentlere iş bulmak için göç etmekteydi. Göç edip kente gelen göçmenlerin ekonomik durumları iyi olmadığından mevcut ruhsatlı konutlar, çoğu için pahalı gelmekteydi. Bu nedenle de göç edip gelen nüfusun ekonomik durumları da iyi olmadığı için daha ucuz konutlarda oturmak veya daha doğrusu ucuz iş bulup Bişkek şehrinin kenar mahallelerinde, gecekondularda barınmak için ev kurmak ve alt yapısı daha yoksun mahallelerde ve konutlarda yaşamak zorunda kalmışlardır. Bağımsızlık döneminden sonra bugüne kadar ülkenin istikrarlı biçimde gelişememesi, siyasi devrimlerin tekrarlanmas ve krizlerden çıkamaması, ekonomik ve toplumsal açıdan gelişmesine olumsuz etkide bulunmuştur. Bu doğrultuda ülkenin başkenti olan Bişkek'in çarpık kentleşmesiyle beraber gecekondulaşma sorunlarının ortaya çıkmasına neden olmuştur. Kent fiziki ve niceliksel olarak büyürken nitelik açısından geri gitmekteydi.

Son on beş-yirmi yıl içinde Bişkek ve Çüy bölgesine yoğun göçün olduğu görülmektedir. Bu göç edenlerin büyük kısmını ülkenin diğer bölgelerinden iş bulmak için gelenler oluşturmaktadır. Bu kapsamda iç göç nedeniyle gelenlerin önemli kısmı "canı konuşlar"da ikamet etmektedir [9]. Bişkek'te bu sözler artık ortaya çıkan bir dizi yeni yerleşim alanı ile ilişkilendirilmiştir. Öz olarak canı konuşlar Bişkek'e kenar mahallelerinde ekonomik faydalar ve diğer fırsatlar arayışı içinde ülkenin farklı bölgelerinden göç edenlerlerin oturduğu konutlardır [3]. Dolayısıyla Bişkek'teki "canı konuşlar" veya 'gecekondular' sosyolojik anlamda kentle bütünleşme sorunları yaşayan kırdan kopmuş insanların yaşadığı semtlerdir aslında.

1991-1994 yıllarında köylerde kollektif çiftliklerinin çöküşü, fabrikaların çalışılamaz hale gelmesi ve tahsis edilen yerlerin çalışılmaması özellikle köylerdeki gençlerin işsiz kalmasına iş imkanları bol olan kentlere göç etmeye başlamasına neden olmuştur. İşsizlik nedeniyle kentlere gelen göçmenler Bişkek ve Oş şehirlerinde konut yetesizliği ve barınma sorunlarıyla karşılaşmışlardır. Bu nedenlerle göçmenler şehirin kenarlarındaki boş toprakları işgal etmeye başlamışlardır [10].

Canı konuş Mahalleleri

Başkent Bişkek çok farklı sorunları olan birçok canı konuş (gecekondu) mahallelerle çevrilmiştir. Bu canı konuşların bazıları sadece Bişkek'e aitken, bazıları da Çüy bölgesine aittir. Bişkek Belediyesi Sermaye İnşaatı Kamu-Devlet Dairesi'nin verilerine göre şehire ait olan canı konuşların sayısı 47 dir. Bu canı konuşlar günümüzde Bişkek belediyesinin dört ilçesinin içinde ve kenarında yer almaktadır [8].

Şehire ait canı konuşların kurulma tarihine bakıldığında en eski veya ilk kurulanlar Madaniyat (1988), Orok (1988), Intımak-Arça-Beşik (1988), Aska Taş (1989), Altın Beşik (1989), Kölmö (1989), Kasım (1989), Burdinskaya-İlmenskaya (1989), Salam-Alik (1989), Ak Örgö (1989), Bakay-Ata (1989), Keleçek (1989), Ene-Say (1989), Ak Bosogo (1990), Ak-Tilek (1990), Daçnaya-Suvorova-BÇK (1990) ve Kök Car (1990) konuşlarıdır. Bu konutlar özellikle bağımsızlıktan önce kurulan canı konuşlardır. Bağımsızlık döneminden sonra 2005 yılına kadar şehirin etrafında kurulan canı konuşlar Arça-Beşik (1991), Keremet (1997),

Ala Too (1998), Dordoy (2000), Kara-Cıgaç (2000), Uçkun (2000), Ak Bata (2002), Kalıs-Ordo (2002), Profsoyuznaya (2002), Ak-Tilek-2 (2002), ve Karalaeva (2003) konuşlarıdır. Kırgızistan'da önemli değişimlerden olan 2005 yılındaki Lale Devriminde kurulan canı konuşlara Ceniş (2005), Muras-Ordo (2005), Tınçtık (2005), Şerbakova (2005), Ak Ordo (2005), Kut (2005), Kayındı (2005), Keramiçeskaya (2005), Ak-Tilek-3 (2005), Altın-Ordo (2005), Ruhiy-Muras (2005) konuşlarıdır. 2005 yılı Lale Devriminde kurulan canı konuşar Bişkek şehrinde ve Çüy bölgesinde yer almaktadır. Bu dönemde 2005 yılında kurulan konutlar diğer canıkonuşlara göre en çok sorunları olan konuşlardır. Krasnıy Stroitel (2006) ve Uçastok Mendeleeva (2007) konuşları devrim sonrası kurulan konuşlar arasında yer almaktadır.

Bişkek şehrinin etrafında kurulan canı konuşların nüfus dağılımı ve coğrafik alanları farklıdır. Özellikle en çok nüfusu olan konuşlar Arça-Beşik (30.199, alanı 795), Kök-Car (18.500, alanı 260), Ak Örgö (17.484, alanı 362) ve Ak Bosogo (17.089, alanı 316,5) konuşlarıdır. Nüfusu daha az olan konuşlar Bugu Ene Bagış (127, alanı 120), Salam-Alik (641, alanı 6), Orok (865, alanı 30,5), Uçastok Mendeleeva (920, alanı 2,5), Madaniyat (987, alanı 3,8), Ak-Tilek-3 (780, alanı 5,42) olan konuşlardır.

İç göç nedeniyle "Canı konuşlar" gecekondularda oturanlar son 10-15 yıl içerisinde çözülemeyen ciddi sosyal, ekonomik ve kültürel sorunlarla yaşamaktadırlar. Dolayısıyla başkent Bişkek coğrafik açıdan çok büyük olmamasına karşın kent kenarında zaman geçtikçe hep büyümekte olan gecekondularla karşı karşıya kalmış ve de genişlemiş bir kent görünümündedir. Bu kapsamda çoğalmakta olan gecekondular nedeniyle kentin ekonomik, kültürel, sosyal yapısına entegre olamama süreci yaşanmaktadır denilebilir.

Göç edenlerin gecekondu bölgelerinde oturma nedenlerinin en önemli sebepleri arasında ekonomik neden başta gelmektedir. Gecekondu mahallelerrine yerleşenlerin yani göç edip gelenlerin arasında üniversiteyi tamamlamamış mevsimlik iş arayanların önemli bir yer tuttuğu görülmektedir. Dolayısıyla gelenlerin büyük bir çoğunluğunun ekonomik durumu zayıf oldukları için gecekondu mahallelerinde ucuz konutlarda veya kommunal konutlarda yaşamayı tercih etmektelerdir. Bu bağlamda da gecekondular niceliksel olarak artmakta ama niteliksel olarak çok ciddi sosyal sorunlarla karşılaşmaktadır.

Dönemlere Göre Göçmen Dalgası

İsabaeva'nın saha çalışmasında Kızıl Cer (güvenirliği korunsun diye bu konutun gerçek adı değiştirilmiş) canı konuş sakinleri çaresiz kaldıkları için devlet arazilerini işgal etmek zorunda kaldıklarını ifade etmektedir [6]. Bişkek'te canı konuşlarda yerlerin işgal edilmesini Eşenkulova bilim adamlarının genel görüşüne dayanarak üç dalga şeklinde açıklar [5]:

1) "İlk dalgada 1989 yılı Mayıs ayında Frunze şehrinin içinde ve etrafındaki tarım arazilerinin işgal edilmesi sonrasında Sovyet yetkilileri tarafından resmileştirilmesiyle ortaya çıkmıştır [5]. Bişkek'te yaşayan eğitimli orta sınıfın ev ve barınma sorunu devlet yönetimleri tarafından zamanında bir çözüme kavuşturulmadığından özellikle genç 'evsizler' Sovyet glasnost ve perestroykanın olanaklarından istifade ederek devlete ait olan yerlere kanuna aykırı ev inşa etmeye yönelmişlerdir.

2) İkinci dalga 1990'larda bağımsızlık sonrası yaşanmıştır. 1990'larda temel tarımsal reformlar ve arsa özelleştirmesi ortaya çıkmıştır. Arsaların, toprakların özelleştirilmesi ardından o dönemlerde devlet yönetiminde bulunan yetkililer de bu durumdan istifade ederek birçok boş araziyi kendi zimmetlerine geçirmişlerdir. Günümüzde "elit" olarak bilinen yeni konutlar, işte o dönemin ürünüdür ve gözde yerlerin yetkililer tarafından kanunsuzca işgali sonucu ortaya çıkmıştır. Yer reformu ve özelleştirme, doğal olarak kırsal kesimde yaşayan halkın şehre doğru akmasına olanak sağlamıştır. Bağımsızlığın ilk yıllarında işgal sonu oluşan sadece 4 yerleşim bölgesi, diğer bir deyişle yeni konut mevcut iken, eski cumhurbaşkanı Askar Akaev dönemi boyunca sürekli yeni konutların sayısının arttığı gözlemlenmektedir [5].

3) Üçüncü dalga ise 2005 yılında Kırgızistan'ın tarihinde önemli toplumsal devrimlerden olan "Lale Devrimi"dir. Bu devrimin sonucunda Bişkek şehrinin etrafındaki yerler işgal edilmeye veya el konulmaya başlamıştır. Bununla birlikte 2010 yılında olan etnik çatışma zamanında devletin "kırılganlık" durumundan yararlanarak başkentin etrafındaki yerlere yerleşip yasal olarak tanınmasını talep etmeye başlamışlardır [6].

Kırgızistan'da bağımsılıktan sonra 2005 Mart ayında yaşanan ilk "siyasi ayaklanma ya da devrim" olan ve "Lale Devrimi" olarak bilinen devrimden sonraki dönemlerde Bişkek şehrinin kenar yerlerindeki boş ilçe arazilerine kitlesel yasasız konutların yapımı başlamıştır. İsabaeva Kızıl Cer (gizliliği korunsun diye gerçek adı değiştirilmiş) canı konuşunun nasıl işgal edildiğini araştırmasında şöyle açıklar: "Topbaşı" veya "grubun lideri" olarak adlandırlan kişi devlet çalışanları ile ilişkide olup Kızıl Cer canıkonuşunu işgal etmişlerdir. Sonra da işgal edilmiş yerleri aile, akraba, arkadaş ve tanış kişilerine dağıtmışlar ve artan yerleri de isteğine göre satmışlardır. Bu bilgi resmi bir bilgi olmasa da konut sakinlerinin öyle olduğundan emin bir şekilde ifade etmişlerdi [6]. Konut sakinleri "topbaşıları" özellikle "havlayan köpek" veya "mafya" olarak adlandırmışlardır. Kızıl Cer konuşunda oturan sakinler topbaşı'nın canı konuşlara nasıl geldiğini sorunca da birkaç yetkilinin adını saymışlardır [6]. Canı konuşların oluşumundaki grubun lideri veya "mafya" olarak bilinenler devlet yetkilileri ile bağlantıları olduğu resmi bir bilgi olmasa da konut sakinleri ifade ettiği ortaya çıkmıştır. Bu durumda canı konuşların gayri resmi olarak oluşumunda devlet çalışanlarının da eli var olduğu ortaya konulmaktadır. Aslında böyle yasasız konutların oluşmasını engellemek için en başından devletin müdahalede bulunması gerekmez miydi? Dolayısıyla bağımsızlıktan sonra 30. yılını tamamlamış bir kentte halen bu sorunun çözülememesi sorunların gittikçe büyümesine neden olmaktadır. Devletin ve yerel yönetimlerin sorumluluklarını yerine getirmemeleri, bazı hukuki olmayan girişimlerin ve mekanizmaların olması devlet arazisini işgale kadar götürmekte ve çarpık kentleşmenin artmasına neden olmaktadır.

İsabaeva araştırmasında Kızıl Cer (güvenirliği korunsun diye bu konutun gerçek adı değiştirilmiş) canı konuşunun sakinleri kendilerini "işgal edenler" olarak adlandırmalarına karşı olduklarını açıklar. Dolayısıyla "topbaşı" veya mafya olarak bilinenler arasında bir çizgi veya ayırımın olduğunu belirtmektedirler. Böylece Kızıl Cer canıkonuşunda oturanları bir kaç tipe ayırmak gerekmektedir. 1) Topbaşı (grup başı) veya devlet adamları, bazen bunların devlet yöneticileriyle bağlantılı oldukları ileri sürülmektedir; 2) "Lale Devrimi"nde arazileri işgal edenler; ve 3) Bişkek'ten bu bölgeden ev satın alan sakinler [6].

Eşenkulova çarpık kentleşme ile ilgili çalışmasında canı

konuşlarda yaşanılan konut sorununu araştırma bulgularında ortaya koyar: "Bazı tanıdıklarımızdan çok ucuza ve makul fiyatlara, isteyen herkese boş arazilerin satılmakta olduğunu duyunca biz de hemen arsa satılmakta olan yere gittik. Orada hakikaten de topbaşı ve bir grup arsa işleri ile meşguldü. Arsayı ve Kızıl kitabını (krasnaya knijka, Arsanın satın alanın özel mülkiyetine geçtiğine dair tapu belgesi) para karşılığı satın aldık. Bir müddet sonra aldığımız arsaya gittiğimizde başka birilerinin orada ev yapmakta olduğunu görünce öğrendik ki, meğerse aynı yeri ikimize de satmışlar, biz de mahkemelik olduk. Topbaşı bir yeri birkaç kişiye satarak kısa sürede ortalıktan kaybolmuş, biz de onları bulamadık". Dolayısıyla boş yerleri bir kişi değil bir kaçına satarak ortada kaybolan "mafia" olarak adlandırılanlar bugün de canı konuşlarda çözülmemekte olan ciddi mülkiyet sorununu oluşturmaktadır [5].

Kırgızistan'ın diğer bölgelerinden göç edenler Bişkek ve Oş gibi ülkenin büyük şehirlerinin kenarlarında yasadışı veya yarı resmi olan canıkonuşlarda yoğunlaşmaktadır. En kötüsü göçmenler önceleri ekim ve dikime elverişli alanlara evler kurmaktadılar. Canı konuşlarda henüz, kalanizasyonu, elektirik ve suyu, hatta yolu olmayan yerlerde evlerini kurmakta ve yaşamaktadırlar [7]. Dolayısıyla başkentteki bulunan 50 civarındaki gecekondu mahallelerinin bu temel sorunları hala çözülememiştir.

Canı konuş Sakinlerinin Sorunları

Günümüzde hala "canı konuşlar" yani gecekondu mahalleleri ciddi problem sahası olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu yaşanılmakta olan sorunların başında elektirik enerjisinin yetersizliği, sıcak su temini, kalorifer, içme suyu, kanalizasyon, toplu taşıma erişim, yangın güvenliği ve bununla birlikte eğitim, sağlık ve kültür gibi alanlarda alt yapı ve erişim sorunları gelmektedir. Özellikle de birçok gecekondu mahallelerin yaşamak için çok güvenli olmaması ciddi sorunların başında yer almaktadır [9].

Sağlık ve eğitim hizmeti bazı mahallelerde hiç rastlanmamaktadır. Okula gitmek için çocuklar oturan konutundan uzakta bulunan okullara gitmek zorunda kalmaktadır. Sağlık hizmetleri ise bazı konutlarda hiç yokken gerektiğinde konut sakinleri ambülans hizmetlerinden de tam olarak yararlanamamaktadır. Bunun gibi canı konuşlarda yaşanan temel sorunlar uzun yıllar geçmesine rağmen Bişkek'te devam etmektedir. Devlet tarafından bu problemler yakın zamanlarda çözülmezse sosyal patlamalara, protesto eylemlerine, sosyal ve bölgeler arası çatışmaların çıkmasına yol açabilir [10].

Bişkek şehrinde canı konuşlarda altyapı ve toplumsal sorunların çözülememesi nedeniyle birçok mitingler yapılmıştır. Medya haberlerine göre canıkonuşlardaki mitinglerin nedenlerinin başında konut yetersizliğidir [9]. Ayrıca kırmızı kitabın temin edilememesi dolayısıyla konutların resmileştirilememesi, diğer devletin istediği dökümanların alınamaması nedeniyle canı konuş sakinleri protestolar yapıp seslerini duyurmaya çalışmışlardır. Bununla birlikte 2010 yılındaki mitingde dile getirildiği gibi yaşamak için elekrik enerjisinin bile olmaması, içmek ve kullanmak için temiz suyun bile olmaması, sağlık kurumlarının ve eğitim kurumlarının bir çok canıkonuşlarda olmaması, kreş ve ana okul gibi okulların şehirlerde, başkentte olmaması aslında yaşadığımız 21.yüzyılda şaşırtıcı veya inanılmayacak durumlar olduğu ortadadır.

Vatandaşların kesin bilgilerine ulaşmak için devlet göçü kontrol altına almayı istemektedir. Bunun için de göçmenlerin yaşadığı yere ikamet kaydını yaptırmalarını önermektedir. Ama göçmenlerin önemli kısmı kayıt yaptırmamaktadır. Bunun sebebi ise onların resmi ikamet kaytlarının geldiği memleketlerinde olmasındandır. Pasaport (kimlik belgesi) sistemi ve ikamet kaydı yapan enstütüler vatandaşların yaşadığı yere ikamet belgesini almalarını önermektedir. Bu yüzden göç edenlerin durumları iyi değildir. Kırgızistan'da vatandaşlık hukuku tamamen pasaport ve ikamet belgesiyle bağlantılıdır, hukuk sistemi ve sosyal yapı olarak buna göre çalışmaktadır [1]. Dolayısıyla canıkonuşlarda ikamet belgelerinin olmaması konut edinmelerine, sosyal hizmetlerden yararlamasına, seçimlerde oy verme hakkının kullanılmasına ve özetle Kırgız Cumhuriyetinin bir vatandaşı olarak tam vatandaşlık hukukundan yararlanamamasına neden olmaktadırlar.

Göçmenlerin eğitim, sağlık ve sosyal hizmetlere erişebilmeleri için ikamet kaydı yaptırmaları zorunludur. Bununla beraber ikamet kaydı yaptırmayan göçmenler eğitim, sağlık, güvenlik gibi devlet kurumlarından ve hizmetlerinden ve haklardan yararlanamazlar [1]. Genel olarak canıkonuşlarda temel sorunların kaynağı kişilerin vatandaşlık belgesi, yaşadığı konutta resmi ikamet belgesi ile doğrudan alakalı olduğunu bilmek gerekir.

Başkent Bişkek'te nüfusun marijinalleşmesinin temel faktörü kitlesel iç göçtür. Dolayısıyla bugün başketin çevresinde yasal veya yasal olmayan canı konuşlar bulunmaktadır [11]. İsabaeva yeni konutlarla ilgili saha araştırmasında şöyle ifadeye değinir: "Devlet bile bize ilgi göstermezken sen nerden bizimle bu kadar ilgileniyorsun ki?". Genel olarak canı konuşlarda oturanlar şehre dökümansız göç edip de marijinal durumda kalmışlardır. Dolayısıyla bu araştırmada sık sık verilen cevaplardan "devlet bizi görmezden geliyor" ve "devlet bizi hiç umursamıyor" ifadelerinde bulunmuşlardır [6]. 2010 yılında yapılan sosyolojik araştırmaların sonuçlarına göre canıkonuşarda oturanların yarısından çoğu (%58) kendilerini Bişkek'li olarak hissetmemektedir [10]. Bu durumda canı konuş sakinlerinde şehirde oturmalarına rağmen şehirli kimliği yoktur denilebilir. Ve en önemlisi mevcut nüfusla göç eden nüfusun tam olarak entegre olamadıkları anlaşılmaktadır. Dolayısıyla canı konuşlarda ülkenin diğer bölgelerinden göç edenlerin önemli kısmının sosyal dışlanma sorunu ile karşı karşıya oldukları anlaşılmaktadır.

Kentleşme süreci içerisinde canı konuşların altyapısı ve kızıl kitabı yani tapusu verilmemiştir. "Canı konuşlarda" konutların büyük bir kısmı "kızıl kitabı" ya da tapusu olmayan kaçak konutlardan oluşmaktadır. Genel olarak bu canıkonuşların su, yol, okul, sağlık hizmetleri ve diğer kamu hizmetleri gibi hizmetlerden ya mahrumdurlar ya da sunulan imkanlar yetersiz kalmaktadır [7]. Bu yüzden acil olarak bir plan ve strateji çerçevesinde ilgili kurumlarca bu problemin çözülüp tapu ruhsatlarının verilmesine büyük ihtiyaç duyulmaktadır.

Son yıllarda bu sorunların çözümüyle ilgili olarak devletin en üst makamından çözüm adına önemli adımlar gelmiştir. Cumhurbaşkanı Sadır Caparov 15 ve 22 Kasım 2021 tarihlerinde canılonuş mahallelerine giderek canı konuş sakinlerininin yaşadığı sorunları yerinde dinledi ve "kırmızı kitap" probleminin 2022 Nisan ya da Mayıs ayına kadar çözülmesi için girişimlerin başlatılacağını duyurdu. Sahadaki görüşmelerde bazı konut sakinlerinin kırmızı kitaplarına yani ruhsatlarına kavuştuklarını dinledik.

Kızıl kitaptan sonra çözülmesi gereken diğer en önemli

problem ise alt yapı sorununun çözülmesidir. Devlet alt yapı sorunlarını çözmezse ileride daha birçok sorunların çoğalmasına neden olabilecektir.

Sonuç

Bağımsızlıktan sonra başkent Bişkek'te gecekondular niceliksel olarak artmakta ama niteliksel olarak çok ciddi sosyal sorunlarla karşılaşmaktadır. Kent sınırlarında canı konuşalarda oturan halkın asfaltlı cadde ve sokaklara, şehrin temiz su şebekesine, kanalizasyon sistemlerine, polisin korumasına, dinlenmek için parklara, çeşitli spor etkinlikleri için oyun alanlarına, çocukların düzenli ve kaliteli eğitim alabilmesi için okullara, kütüphanelere ve ulaşım sistemlerine ciddi ihtiyaç vardır.

Bişkek'teki "canı konuşlar" veya 'gecekondular' sosyolojik anlamda kentle bütünleşeme sorunları yaşayan kırdan kopmuş insanların yaşadığı semtlerdir aslında. Günümüzde başkent Bişkek'in kenarında var olan canıkonuş mahallelerinin önemli kısmı Bişkek şehrine ve Çüy bölgesine ait olan yerlerdir. Bu canıkonuşların bir çoğu Çüy bölgesine veya şehire ait olması ile ilgili tartışılmalı sorunları vardır. Bugüne kadar bu konutların içerisinde şehire veya Çüy bölgesine ait olamaması veya resmi bir statüsü yok konutlar da bulunmaktadır. Dolayısıyla şehir coğrafik açıdan daha küçük olmasına karşın çarpık bir biçimde kurulan canı konuşlarda yaşayan nüfusun önemli bir kısmı sosyal, ekonomik, hukuki, kültürel, ekolojik nedenler gibi çoğalan sorunların yaşanması nedeniyle şehre entegre olamamaktadırlar.

KAYNAKLAR

1. Базарова Г.Ы. М.Н Мамбетова, А.О Бусурманкулова // Внутренняя миграция населения Кыргызстана / Известия вузов Кыргызстана - 2018 № 8 С. 56-59

2. Государственный проектный институт градостроительства и архитектуры (2020) Программа Правительства КР по разработке генеральных планов населенных пунктов КР на 2018-2025 годы, Приложение 2, Erişim: 14.02.2022

3. Дербишева. А / Важность остановок общественного транспорта на периферии Бишкека: на примере новостройки Эне Сай / "Сорос – Кыргызстан", Бишкек - 2019

4. Дылдаев М.М. Эколого-Экономическая Оценка Устойчивого Развития Урбанизационных Систем Кыргызской Республики. Диссертация на соискания ученой степени доктора географических наук, Дылдаев М. Бишкекский Гуманитарный университет им. К. Карасаева – Бишкек, 2019. – 284с.

5. Eşenkulova. K / Kırgızistan'daki Kentleşmenin Sosyal Boyutu / Kırgızistan Araştırmaları, Bişkek - 2019 C. 237-253

6. Исабаева. Э От обитателей к гражданам жители неформального поселения в городском пространстве Бишкека, Журнал иследований социальной политики 2014. -Т. 12. № 2. - С. 249-260

7. Национальные обзоры жилищного сектора Кыргызстан Организация Объединенных Наций, Женева, Швейцария – 2010. - С. 96,

8. Общественно-государственное управление капитального строительства мэрии города Бишкек, Erişim: 15.03.2022

9. Оторбаев. К.Т Специальный доклад Омбудсмена (Акыйкатчы) Кыргызской Республики: "Новостройки г. Бишкек право на достаточное жилъе и иные социальные, экономические и культурные права" / Бишкек (6) – 2017. - 49

10. Салморбекова Р.Б. Социалдык-демографиялык процессте антропосоциеталдык модификациясы / Вестник КНУ им.Ж.Баласагына – 2014. - С. 177-182

11. Тюлюндиева Н. Анализ маргинализированных групп населения в рарезе регионов Кыргызской Республики. Reforma, - 2021. 2(90), С. 6-23

ЖУРНАЛИСТИКА

УДК: 004.428
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.42

Абдыкеримова А.Т.,
БГУ им. К. Карасаева

Жаныбаева А.Ш.,
БГУ им. К. Карасаева

СОЗДАНИЕ ЭЛЕКТРОННОЙ БИБЛИОТЕКИ С ПОМОЩЬЮ ПРОГРАММЫ JAVASCRIPT

Аннотация

В статье рассмотрены состояние, тенденции, актуальность разработки и классификации электронной библиотеки. Преимущества и недостатки использования, особенности разработки и правовая база использование электронных ресурсов и обсуждаются вопросы создания и развития электронных библиотек; специфика электронная библиотека в сравнении с прочими информационными системами; определения и термины, используемые в этой области; основные подходы к пониманию электронной библиотеки. Прослеживается история развития электронной библиотеки в мире.

Электронная библиотека — понятие, обладающее разным значением в разных сообществах. Для инженерного и компьютерного сообщества, электронная библиотека — это метафора новых видов услуг распределенных баз данных, управляющих неструктурированными мультимедийными данными.

В работе рассматривается графические библиотеки JavaScript и их использования в виде Web-сайта.

Ключевые слова: *электронная библиотека, преимущества создания электронных библиотек, функционал электронной библиотеки, графические JavaScript библиотеки.*

JAVASCRIPT ПРОГРАММАСЫН КОЛДОНУУ МЕНЕН САНАРИП КИТЕПКАНАСЫН ТҮЗҮҮ

Кыскача мазмуну

Макалада электрондук китепкананын абалы, тенденциялары, өнүгүүсүнүн актуалдуулугу жана классификациясы каралат. Колдонуунун артыкчылыктары жана кемчиликтери, өнүктүрүү өзгөчөлүктөрү жана электрондук ресурстарды колдонуунун мыйзамдык негиздери жана электрондук китепканаларды түзүү жана өнүктүрүү маселелери талкууланат; башка маалымат системаларына салыштырмалуу электрондук китепкананын өзгөчөлүктөрү; бул чөйрөдө колдонулган аныктамалар жана терминдер; электрондук китепкана түшүнүү үчүн негизги ыкмалар. Акыркы мезгилде дүйнөдө электрондук китепкананын өнүгүү тарыхы байкалган.

Санариптик китепкана - бул ар кандай жамааттарда эн чон мааниге ээ болгон түшүнүк. Инженердик жана эсептөө коомчулугу үчүн санариптик китепкана структураланбаган мультимедиялык маалыматтарды башкарган бөлүштүрүлгөн маалымат базасы кызматтарынын жаңы түрлөрү үчүн метафора болуп саналат.

Бул макалада JavaScript графикалык китепканалары жана аларды веб-сайт катары колдонуу талкууланат.

Түйүндүү сөздөр: *электрондук китепкана, электрондук китепканаларды түзүүнүн артыкчылыктары, электрондук китепкананын функционалдуулугу, графикалык JavaScript китепканалары.*

CREATING AN ELECTRONIC LIBRARY USING THE JAVASCRIPT PROGRAM

Abstract

The article discusses the development and classification of electronic libraries. Advantages, disadvantages, legal framework for the use of electronic resources and development issues are considered. Terms used in this area are the main methods of creating an electronic library. Recently, the history of the development of electronic libraries in the world has been observed. Digital library is a concept that has different meanings. For the computing community, the digital library is a metaphor for new types of services that manage unstructured multimedia data.

The article discusses JavaScript graphics libraries and how to create them as a website.

Keywords: *electronic library, advantages of creating electronic libraries, the functionality of the electronic library, JavaScript graphics libraries.*

Современные электронные издания [1] должны отвечать большому количеству требований: качественный контент, красивое оформление, наличие интерактивности и мультимедийный.

В данное время, большую часть целевой аудитории библиотек составляют: студенты и преподаватели. При нынешнем уровне развития информационных технологий и распространении портативных компьютеров, электронных книг; библиотеки должны поспевать за ними, чтобы совсем не потерять аудиторию. Решением проблем является электронная библиотека, которая подразумевает под собой информационную систему, обеспечивающую хранение документов в электронном виде, с возможностью доступа к ним через средства вычислительной техники, в том числе и в информационных (как локальных, так удаленных) [3]

Информация в электронной библиотеке является одновременно предметом, средством и результатом общественного труда, что обусловлено мощным техническим прорывом в области телекоммуникационных технологий.

Использование Электронных библиотек имеет ряд преимуществ:

- получение необходимой информации, независимо от места нахождения, при наличии доступа к сети;

- оперативность предоставления данных за счет автоматизированного поиска, без использования бумажных карточек;

Следует отметить, что за последние годы качество текстов предоставляемых электронными библиотеками, значительно выросло. Однако появилась большое количество ресурсов, где для доступа к текстам нужно пройти регистрацию, оставив свои личные данные либо внести определенную денежную плату. Это позволяет обеспечить безопасность самой электронной библиотеки, как информационного ресурса [4].

К недостаткам электронной библиотеки можно отнести трудоемкость внедрения. Помимо внедрения самой системы, вся существующая только в бумажном формате литература должна быть переведена в цифровой формат. А также необходимо иметь в виду правовую базу функционирования электронной библиотеки вуза.

Основными целями создания Электронной библиотеки является:

- сбор, организации хранения и обеспечение сохранности библиотечных фондов (основные предполагаемые форматы представления данных Электронной Библиотеки: HTML, PDF, DOC, DJVU,TXT, EXE, возможны также графические форматы для схем, графиков, диаграмм и т.д.)

- обеспечение локального и удаленного доступа пользователей к информационным ресурсам;

- целенаправленное создание информационных массивов по профилю вуза.

Существующие в настоящее время и разрабатываемые новые системы Электронных библиотек, характеризуются большим разнообразием поддерживаемых в них информационных ресурсов, способов организации их коллекций, функциональным возможностями пользовательских интерфейсов, архитектурных особенностей этих систем и других их технологических характеристик. Поэтому, не случайно, при разработке информационных систем этой категории, востребован практически весь спектр ключевых технологий управления информаций, созданных научно-техническим сообществом и индустрией программного обеспечения в области баз данных текстового поиска, Всемирной паутины и Интернет. Действительно, веб-технологии являются непременной составной частью технологического оснащения многих электронных библиотек. Веб- является средой «обитания» электронных библиотек, обеспечивающей доступ пользователей к их ресурсам. Электронные коллекции информационных ресурсов многих электронных библиотек организованы в виде веб – сайтов. [2]

Электронная библиотека, реализованная в виде Web-сайта, является очень удобной, так как для использования не нужно устанавливать специальное программное обеспечение на компьютер пользователей, достаточно воспользоваться стандартной программой (браузером) и иметь доступ к сети.

Разрабатывать электронную библиотеку в виде Web-сайта, наиболее целесообразно на языке JavaScript с использованием языка разметки гипертекста (html), каскадных таблиц стилей (CSS) и базы данных на основе СУБД MySQL в связи с гибкостью, функциональностью и малой потребностью к техническим требованиям клиентских приложений.

В электронной библиотеке должны быть реализованы:

- общий интерфейс для всех пользователей, в формате сайта, состоящего из динамических страниц;

- поиск по автору и названию, а также ключевым понятиям в электронных файлах;

- ограничение доступа к информации.

Настоящее время, вопросы формирования электронной библиотеки является главным для вузовской библиотеки. Перевод имеющейся литературы в электронную форму не решает все задачи, возникщую перед электронной библиотекой, необходимо так же создать удобные условия для работы пользователей.

В сзязи с популярностью расвития дистанционного образования, появилась необходимость в удаленном доступе к электронным информационным ресурсам.

На наш взгляд, у электронных библиотек большое будущее, так как современные люди более адаптированны к работе с ПК. Они привыкли получать многие услуги удаленно, не выходя из дома.

Уже сейчас, сеть предоставляет большой выбор информационных ресурсов. А их стремительное развитие, на наш взгляд, приведет к тому, что практически любой ресурс можно будет получить не выходя из дома.

Поэтому существование традиционных библиотек будет зависеть лишь от того, смогут ли они составить достойную конкуренцию электронным библиотекам в сети.

Также данная платформа предусматривает возможность встраивания и кода, что позволяет сделать издание еще более интересным для пользователя. Библиотека JavaScript – это сборник классов или функций на языке JavaScript [5]

Создание электронной библиотеки с помощью программы JavaScript:

```
<html>
<head>
<title>
</title>
<meta charset=»utf-8»>
<link rel=»stylesheet» type=»text/css» href=»»>
<style type=»text/css»>
 * {
```

```
box-sizing: border-box;
}
body {
margin: 0;
background-color: #e3c8c0;
color: #63392c;
}
header {
text-align: center;
font-size: 2em;
font-family: serif;
margin-top: 30px;
}
nav {
word-spacing: 30px;
text-align: center;
margin-top: 20px;
}
main {
height: 500px;
margin-top: 30px;
margin-left: -400px;
left: 40%;
position: absolute;
width: 800px;
}
.info {
  float: left;
width: 30%;
margin-left: -30px;
line-height: 25px
}
.info:first-letter {
padding-left: 20px;
}
.picturer {
float: right;
width: 70%;
height: 100%;
}
img {>
border-radius: 30px;
height: 80%;
}
footer {
position: absolute;
bottom: 50px;
left: 50%;
width: 300px;
margin-left: -150px;
}
#together {
word-spacing: normal;
}
</style>
<script>
</script>
</head>
<body>
<header>Электронная библиотека</header>
<nav>
<A href=»пример.html»>Главная</A><together»>
</span><A href=»главная.html»>Книги</A> <span
id=»together»> </span><span
id=»together»>Отзывы </span>
<span id=»together»> </span>
<input type=»text» placeholder=»Поиск»
width=»50px»>
<input type=»button» value=»найти»>
</p>
</nav>
<main>
</div>
<div class=»picturer»><img src=»http://storage.inovaco.
ru/media/project_mo_407/e8/c5/7b/6f/0d/75/457314.jpg»
alt=»»></div>
<br> <br> <br>
</main>
<span id=»together»> </span> <span
id=»together»> </span><span
id=»together»> </span>
<td bgcolor=»#e6e6fa»>
<p></p>
<p>
<a href=»#»>
<span style=»margin-left:5px;»> Информатика</
span></a>
</p>
<p>
<a href=»#»>
<span style=»margin-left:5px;»> Математика</span;></
a>
</p>
<p></p>
<p>
<a href=»#»>
<span style=»margin-left:5px;»> Философия</span></
a>
</p>
<p>
<a href=»#»>
<span style=»margin-left:5px;»> Английский язык</
span;></a>
</p>
<p>
<a href=»#»>
<span style=»margin-left:5px;»> История</span;></
a>
</p>
</td>
<footer> Наши контакты: email:aaa@gmail.com Те-
лефон: 0700-00-00-00 </footer>
</body>
</html>
```

Результат данной работы:

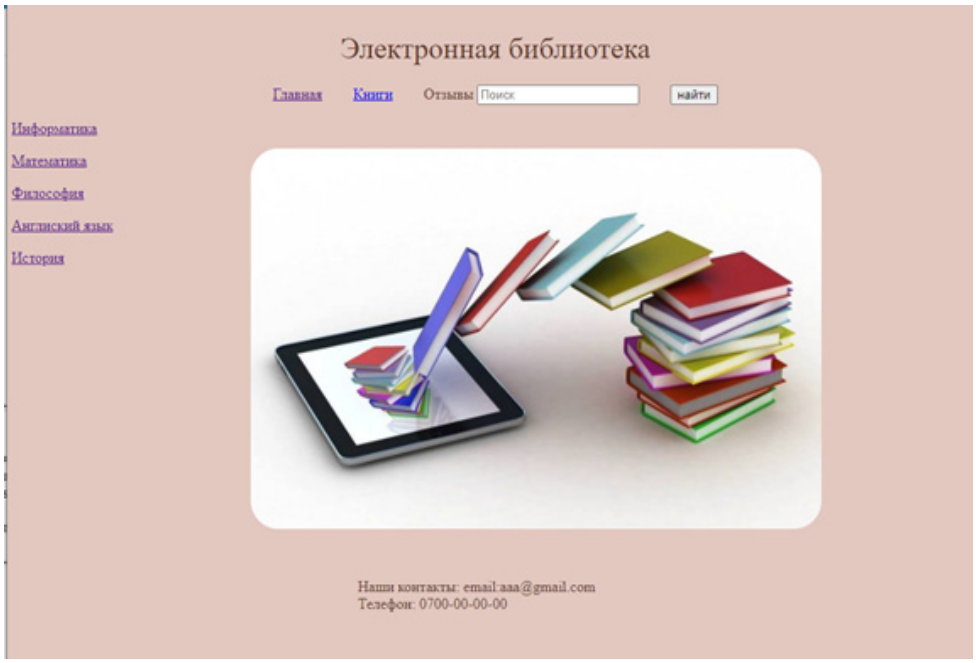

Литература

1. Папов Д.И., Арсентьев Д.А., Программные продукты и технологии для подготовки и создания электронных издании: Ростов н/д: Изд во Южного федерального университета, -С.102

*2. http://www.wikipedia/org/wiki/Электронная_*

3. Библиотека Максима Машкова [Электронный ресурс].-Б.м., 1994.

4. Федорова О.Н. Электронная библиотека вуза как часть информационной инфраструктуры сферы образования// Вестник 2015. №3

5. Антопольский, Александр Борисович, Маркарова, Тамара Сергеевна, Данилина, Елена Александровна. Правовые и технологические проблемы создания и функционирования электронных библиотек. — М.: ОАО ИНИЦ «Патент», 2008. — С. 207. — ISBN 978-5-89513-119-0.

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

УДК: 396.9
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.46

Prof. Dr. Yunus Emre GÜRBÜZ,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

Özlem GÜL,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi

SATİ RİTÜELİNE YENİ BAKIŞ

ÖZET

Hindistan'da gelenek ve ritüeller sosyal hayata yön vermiştir. Hint mitolojik ve epik eserleri aracılığıyla gelenekler varlığını devam ettirmektedir. Sati, Hint kıtasında ritüel olarak uygulanan eşini kaybeden bir kadının kocasının yakıldığı ateşe kendisini atmasına denilmektedir. Babürler ve Britanya yönetiminin mevcut olduğu aralıkta Hindistan'da Sati yasaklanmıştır. Mevcut zamanda ise Sati'nin ugulanış şekli değişmiştir ve hâlâ bazı Hinduizm inancına mensup kesimler tarafından desteklenmektedir. Bu destek noktasının dayanağı Hint ilahi metinleri ve Hint destanlarıdır. Sati ritüelinin yeni formunun ne olduğu makalede verilecektir. Ve günümüzde Hindistan'da eğemen olan parti yani Hindutva milliyetçi oluşumunun Sati ritüeline nasıl yaklaştığı ve Sati ritüeli araştımalarının günümüzdeki meseleleri üzerinde durulacaktır.

Anahtar Kelimeler: *Britanya, Hindistan, Sati, Hint Mitolojisi, Hinduizm, Hindutva, Babürler, Ritüel, Gelenek, Hint Destanları.*

A NEW LOOK ON SATI RITUAL

Abstract

Traditions and rituals have shaped social life in India. Traditions continue to exist through Indian mythological and epic works. It is called Sati when a woman who lost her husband, threw herself into the fire where her husband was burned. Sati was banned in India during the range of Mughal and British rule. The way Sati is practiced has taken a different form and is still supported members of Hinduism. The source of this support is Indian divine texts. This article will focus on how the Hindutva nationalist formation approached the Sati ritual and the current issues of Sati research.

Key words: *Britain, India, Sati, Indian Mythology, Hinduism, Hindutva, Mughals, Ritual, Tradition, Indian Epics.*

САТИ РИТУАЛЫНА ЖАҢЫЧА КӨЗ КАРАШ

Кыскача мазмуну

Индияда салт-санаа жана ырым-жырымдар социалдык жашоодо маанилүү орунда турат. Индия маданияты Индия мифологиялык жана эпикалык чыгармаларында чагылдырылууда. Индия'да бир убактарда аткарылып келген ритуалдардын бири күйөөсү каза болгон аял күйөөсүнүн сөөгүн өрттөө үчүн жагылган отко өзүн-өзү таштоосу сати деп аталат. Бабуриддер жана Англия бийлигинин тушунда Индияда сати ритуалына тыюу салынган. Бүгүнкү күндө сати ритуалынын формасы өзгөрүп дагы да болсо кээ бир Индуизм ишенимин карманган чакан топтор тарабынан чон колдоого ээ. Бул таяныч пунктунун негизин индиялык кудай тексттери жана эпостору түзөт. Бул макалада Хиндутва улутчул партиясынын сати ритуалына болгон мамилеси, көз карашы жана сати ритуалы тууралуу бүгүнкү күндөгү изилдөөлөргө токтолууга аракет кылынат.

Түйүндүү сөздөр: *Англия, Индия, сати, Индия мифологиясы, индуизм, Хиндутва, Бабуриддер, Ритуал, Салт-санаа, Индия эпостору*

GİRİŞ

Toplumların uygarlık seviyelerinin gelişiminde kadının mevcudiyeti önemli bir yer tutmaktadır. En ilkel kavimlerden günümüze kadar kadın hakları, toplumların insan haklarına bakışını anlamaya yaramış ve tarihî süreç içerisinde kadınlar çeşitli haklara sahip olmuştur. Bu haklar Hindistan'da temeli dini metinler, mitoloji, destanlar ve Klasik Sanskrit edebiyatı gibi unsurların etkileri etrafında şekillenmiştir. Hint kültüründe ise kadın zayıf karaktere sahip olduğu varsayıldığı için Manu Kanunu onu çocukluğunda babasına, gençliğinde kocasına, kocasının vefatı sonrasında da oğluna veya kocasının akrabasından birine bağlanmayı mecbur etmiştir. [1, s. 21] Manunu Kanunun da gösterdiği üzere eşi ölen kadının önemi kalmamaktadır. Bu nedenle eşinin

ardından kendi varlığına son verilmesi uygun görülmüştür. Dul kalan kadının kendini yakma geleneği Sati ritüeli olarak adlandırılmıştır. [2, s.1] Hint kıtasının belirli bölgelerinde çeşitli zaman aralıklarında uygulanmıştır. Zaman zaman ritüel yasaklanmıştır.

Sati'yi engellemeye yönelik ilk politikalar Hindistan'ı işgal eden Türkler tarafından uygulanmıştır. Türkler tarafından kurulan ve Ortaçağ Hindistan'ına damgasını vuran Delhi Sultanlığı, islami inanca ters düşmesi sebebiyle Sati uygulamasına kati bir şekilde karşı çıkmıştır. Yönetimin bu tavrına karşı çıkan Hindular ise sert bir şekilde cezalandırılmış ve bu durum Hinduların bir dönem de olsa Sati'den uzak durmalarını sağlamıştır. [3, s. 370] Bu girişimi gerçekleştirenler Hindistan'ın Müslüman yöneticilerinden Babürler idi. Sosyal alanda halkı eşitlemek, halkın güvenliğini sağlamak, genel refahı yükseltmek için bazı düzenlemeler Ekber Şah döneminde getirilmiştir. Ekber Şah genelde tüm Hindulardan, özellikle Racputlardan "Sati" geleneğini kaldırmaya çalıştı. Sati olaylarını kontrol altına almak üzere özel müfettişler görevlendirmiştir.[4, s.98] Delhi Sultanlığı döneminin ardından daha ılımlı dini ve siyasi yönetim izleyen Hümayun (1530-1540) Sati'ye karşı çıkmasına rağmen uygulanmaları engelleyememiştir. 1542-1605 yılları arasında hüküm süren Ekber Şah'tan sonra yönetime geçen Alemgir Şah 1663 yılının Aralık ayında yönetimi altındaki her yerde asla bir kadının yakılmamasını emretmiştir. [3, s. 370] Ancak dönemin yöneticileri bu geleneği sona erdirmeye çalıştıklarında birçok kişi tarafından eleştirilmişler ve yaptıkları girişimler başarısız olmuştur. Britanya yönetimi döneminde ise ilk reform hareketleri Hindistan'da diplomatik ve ticari hizmetlerde bulunmuş olan Genel Vali Warren Hastings ile başlamıştır. Hastings 1772'de yöneticilere¬¬ düzenlemeleri halkın tutumu ve anlayışıyla, ülkenin gerekliliklerine göre uygulamak ve eskiden gelen alışkanlıklarına ve kurumlarına bağlı kalmak üzerinde durmuştur.[5, s. 72-73] Köklü olarak nitelendirilen söz konusu uygulamaların ıslahı kolay bir mesele olmadığı için 1776'da Hastings Gentoo Kanunları (Hindu) derlemeleri için Sanskrit hukukçulardan (Panditler, Din adamları) oluşan bir kurul toplamıştır. [5, s. 72-73] İlk girişimler başarısızlık ile sonuçlanmıştır. 19. Yüzyıla gelindiğinde ise Sati, Hindistan valisi William Bentick tarafından kaldırılmıştır. [6, s. 63] Resmi olarak uygulamanın kaldırıldığı bilinmektedir. Fakat bugün eşi vefat eden kadınların durumu nedir ve tolumda nasıl muamele görmektedirler? Bu soruların yanıtları araştırmada verilmeye çalışılacaktır. Ayrıca, makalede, öncelikle Hindistan'da 1640'lardan itibaren varlığını gösteren Britanya kolanyalizmi ve bağımsızlıktan sonra Hindistan'da yapılan ve günümüze kadar süre gelen Hint Mitolojisi Araştırmalarının geçirmiş olduğu dönüşüm hakkındaki kaynaklar taranarak süreçle ilgili bilgi edinilecektir.

Sati ritüeli, eşi ölen kadınların kocasıyla birlikte yakıldığı bir Hint geleneğidir. Kökeni Sanskiritçe bir kelime olan Sati (sutte) erdemli, dürüst, iffetli, sadık, kadın anlamına gelmektedir. Hinduizm inancına ve Hint kültürüne göre kocası ölen kadın fakirlik, uğursuzluk getirmektedir. Aynı zamanda günahkârdır ve kötü şans getirmektedir. [7, s.1] Sati terimi, Dakshayani olarak da bilinen tanrıça Sati'nin orijinal adıdır. Dakshayani'nin hayatta olan kocası Shiva'yı, babası Daksha'nın aşağılamasına dayanamadığı için kendini yakarak öldürmesinden türemiştir.[8, s. 1]. Süreli yayınlarda sati konusuna yaklaşım çeşitli olmakla birlikte genel olarak iki eğilimi takip etmektedir. Birincisi sati'yi (yani kadının kendisini) kötü Brahminlerin ve ailesinin masum kurbanı olarak sunma eğilimindedir. Geleneği betimlemedeki ikinci eğilim, dul kadını istekli bir katılımcı ve ölü kocasına olan sadakatinde genellikle takdire şayan ve cesur biri olarak sunar [9, s.142] Hinduizm'de reenkarnasyon inancı doğrultusunda ruhlar ölümsüz sayıldığından, eşi ölen kadının ruhunun diğer hayatta daha üst bir kastın bedeninde yer alabilmesi, kadının sati geleneğini uygulamasına bağlıdır. Kendini eşiyle beraber ölüme adamayan kadının ruhu, ölümünden sonra daha alt bir kastın bedeninde veya bir hayvan bedeninde yer alabilir yahut sonraki hayatında tekrar kadın olarak dünyaya gelecektir. [10, s. 65] Kadının gelinlik sarisini giyerek ölen kocasıyla birlikte yakılmasıyla Sati töreni ritüeli gerçekleştirilir. Satinin en yaygın şekli kocasının ölüsünün yakıldığı odun yığını üzerinde bir kadının yanarak ölmesidir. Hindu dulunun geleneksel olarak kocası için yaşaması bekleniyordu; kocasının ölümüyle toplumsal önemi ortadan kalkmış, varlığı bir yük ve uğursuzluk sayılmıştır. O, ancak kocasıyla birlikte cenaze ateşi altında varlığı sona ererse hürmet görürdü; bu durumda kadın genellikle ilahi bir varlık statüsüne yükseltilirdi. [9, s. 142]

Tarihsel Arka Plan

Hindistan'da Sati geleneğinin temeli oldukça eskilere dayanmaktadır. Sati'nin, Hindistan'da 13. yüzyıldan sonra yaygınlaştığı bilinmektedir. Yaygınlaşma nedeni Sati hakkında içeriklere sahip Puranas, Mahabharata gibi Hinduların dini metinlerinden kaynaklanmaktadır. [6, s. 63] Dinî bir ritüel olarak uygulanan Sati'nin Hint alt kıtasında uygulanışı ile ilgili ilk tarihsel kayıtlar Gupta İmparatorluğu döneminin öncesini yani yaklaşık olarak MS 400'ü işaret etmektedir.[3, s. 369] Klasik Sanskrit Edebiyatı eserlerinde de Sati uygulamasından sıkça bahsedilmiştir. Sati yahut Suttee, Hintlilerin edebiyatlarının içinde de sıklıkla işlenmiş bir gelenektir. Bu konuda çeşitli rivayetler söz konusu. Sati geleneğiyle ilgili eski Hint'te ilk uygulama MÖ 316 yılına aittir. Efsaneye göre Hintli lider, Eumenes ile savaşa girmiş; çetin geçen savaşta kral acımasızca öldürülmüş ve geride iki karısı kalmıştı. Sati yapılması konusunda iki kadın da adeta birbiriyle mücadele içindedir. Savaşın galip tarafı olan Grek ve Makedon komutanlar genç olanı tercih etmiştir zira yaşlı olan eşin çocukları vardı. Yaşlı olan kadın oradan uzaklaştırılmış ve kafası kazıtılmıştır. Genç kadın ise aile fertlerinin huzurunda, kocası için hazırlanan odunların üzerine kocasının yanına uzanarak hayatına son vermiştir. [3, s. 367] Başka bir rivayete göre Rajput kadınları, savaşta ölen kocalarının ardından galip gelen ordu mensuplarının tecavüzüne uğramamak için kendilerini yakmış. Sati 19. Yüzyıla kadar dinsel bir tören olarak uygulanmaya devam etmiştir. [4, s. 117]

Hinduizm'e Göre Sati

Sati'nin ilk çıkış nedeni tam olarak bilinmemekle birlikte birçok araştırmacı Sati'nin nasıl meydana geldiği hakkında çeşitli teoriler ortaya koymuştur. Eşleri vefat eden kadınları kocalarının cenaze ateşinde yakma geleneği eski bir HindoGermanik âdetidir. Benzer uygulamalar Avrupa'da, özellikle İskandinav kültürlerde, eski Mısır, Yunan ve Bali'de oldukça yaygındı. Ancak dinsel bir ritüel olarak gelişen satinin kökeni büyük olasılıkla Hindulara dayanır. [3, s. 365] Hinduizm'e göre kocasının ölümü, kadının görevini düzgün bir biçimde yerine getiremediğine, kadının başarısızlığına işaret etmektedir. Genel inanışa göre Sati uygulamaya karar veren kadın, yalnız ailesi tarafından değil, yaşadığı bölgede de itibar görmektedir. Sati uygulamasını

gerçekleştiren kadın kendi dini başta olmak üzere, hem ailesi hem de yakın çevresince tanrıçalaştırılmaktadır. [10, s. 66] Y. Hikmet Bayur'a göre Sati, "Kocası ölen bir kadının dul kalıp çevredeki olumsuz davranışlardan etkilenmemesi düşüncesiyle yüksek Kastlar'da kadının kendini, isteğile, diri diri yakması uygun kabul edilir ve onu buna özendirmek için üzerinde manevi hatta bazen de maddi baskı uygulanır." [11, s. 15] Hindistan'da kadınların ateşe girerek hayatlarına son verdikleri başka bir uygulamaya ise Cauhar adı verilmektedir. Cauhar, eşleri savaşa giden kadınların düşmanlarından gelebilecek saldırılara karşı kendilerini korumak için yakılan kutsal ateşe toplu bir şekilde atlamalarıdır. Bu davranış iffetini korumak isteyen kadınların zehir içerek yahut kendilerini asmalarına göre daha makul bir yöntem olduğuna inanılır. [3, s. 37] Sati hakkında tarihsel ve resmi bir kanıt mevcut değil. Diğer yandan Sati'nin gönüllü olarak yapıldığı meselesi en önemli tartışmalardan birisidir. Fisch, bu geleneğin kökeni hakkında iki hipotez ileri sürmektedir. Ona göre Sati, Aryan öncesi kültürün içerisinde başlamış yahut Aryanlar tarafından Hindistan'a getirilmiş ve buraya adapte edilmiştir. Diğer taraftan Sati'nin Bengal'de meydana çıkmış olabileceği ileri sürülmüş, bununla dış güçlerin istilası esnasında Hindu ve Hint geleneklerini korunmasının sağlandığı da belirtilmiştir. Bir başka anlatıma göre ise Datta isimli araştırmacı Sati'nin, krallar, savaşçılar ve üst sınıf insanlar tarafından ortaya çıktığını ileri sürmüştür. [10, s. 153] Hinduizm'e göre eşi ölen bir kadının kendini kocasının cenaze ateşine atmaktan başka daha üstün bir sorumluluğu mevcut değildir. En eski Hint-Avrupa'nın yazılı kaynakları olan Règ Veda'da Sati geleneği ile ilgili veya eşleri ölen kadınların yakılmasıyla ilgili net bir anlatım bulunmamaktadır. Fakat Règ Veda, X. 18: 7'de dul kadınlarla ilgili imada bulunulmuştur. "Şu dul bırakılmamış kadınlar soylu kocalarıyla birlikte hoş kokular ve merhemler sürünsünler. Kederden uzak olan, hiç ağlamayan parlak mücevherlerle süslü kadınlar ilk önce onun bulunduğu yere çıksınlar." [3, s. 366]

Sati Ritüelinin Meseleleri

Britanya yönetimi Hindistan'da siyasi istikrarı sağladıktan sonra Hindistan'da kültürel çalışmalara ağırlık verdi. Hint medeniyetini tanımak ve bu kültürün sözlü ve yazılı tarihinin inceleme alanını geliştirmek için çeşitli çalışmalar ortaya koyuldu. Bu dönemde, Hindistan'da sosyo-kültürel çalışmalar bilimsel olarak temellendi ve yeni bir disiplin alanı oluştu. Klasik Sanskrit Edebiyatı eserlerinde Sati uygulamasından sıkça bahsedilmiştir. Brahmapuràna'nın (MS 900-1350) Gautamãmàhàtmya bölümündeki anlatım şöyledir: [3, s. 368]

"Kocasının ölümünden sonra kendini de ölüme adayan kadın, kocasıyla birlikte cennette yaşar. Kocasıyla beraber eğlenceli vakit geçirir ve mutlu olur. Ayrıca kişi eğer bir Brahmanı ya da arkadaşını öldürmüşse onun bu günahından kurtulması için karısının da kendisinin cenaze ateşine girerek ölmesi gerekir. Kocasının cenaze ateşinde yanan kadın kocasının bütün büyük günahlarını temizler. Bu kefareti ödemeyen kadın bir dahaki dünyaya gelişinde de kadın olmaktan kurtulamaz".

Hintlilerin klasik dramlarından biri olan Şudraka'nın Mriççhakatika adlı eserindeki anlatımına değineceğiz. Eserde, kocasının ölüm haberini alan Dhatà, bu haberi duymaya dayanamaz. Daha eşinin cenazesi gelmeden kendini ateşe atarak ölmek ister. Ancak ermişler, Brahman kadınlarının kocalarının cenazeleri olmadan kendilerini ateşe atmalarının günah olduğunu söylerler. Bunun üzerine beklemeye başlayan Dhatà, eşinin çıkıp gelmesiyle kendini ateşe atmaktan vazgeçer. Bu anlatımda sati uygulamak isteyen bir kadının, eşinin cenaze ateşinin dışında bir ateşe atlayarak da bu adeti gerçekleştirebileceğini görüyoruz. [3, s. 369] Ateşin gücü Hintlilerin ulusal destanlarından Ràmàyana'da benzer biçimde işlenmiştir. İfrit Ràvana tarafından kaçırılan Sità, eşi Ràma tarafından kurtarıldıktan sonra masumiyetini kanıtlamak için ateşe atlamış, ancak ateş ona zarar vermeden kutsamıştır. Zira ateş erdemli kadına zarar vermez aksine yüceltir. [3, s. 373] Bir başka görüşe göre ise Vedalar Sati'ye atıfta bulunmazlar ve onu tavsiye etmezler. Sati eleştirisi de, genellikle tahmin edildiği gibi, ilk kez sömürge Hindistan'ında ortaya çıkmadı. Sömürge öncesi zamanlarda da buna yönelik yeterli eleştiri vardı. Ünlü yazar Bana, 7.yüzyılda sati'ye güçlü bir eleştiride bulunmuştur. Bunu cahillerin aptalca bir hatası olarak nitelendiriyor. [12, s.1] Bu uygulama dul kadını cennete göndermez, tam tersine intihar günahını işlediği için cehenneme gönderir. 10. yüzyıl bilgini Medhatithi, sati'nin Shastralara ve Dharma'ya karşı olduğunu söylüyor. Virata geleneği yasaklar ve ondan alıntı yapar, 12. yüzyılda Aparaka da onu eleştirir ve dul kadının intihar etme günahını yineler. Güney Hindistan'dan Devanabhatta, bunun yetersiz bir uygulama olduğunu söylüyor ve hiç tavsiye etmiyor. [12, s. 2] Sita Agarwal Sati'nin Hindu kutsal kitaplarında yer alan ve asırlarca uygulanan bir gelenek olduğunu anlatmıştır. Bu kız çocuğu öldürme geleneği, Hindistan'ı işgal eden Vedik Aryan kabileleri tarafından yaygın olarak uygulandı. Vedalar, kadınlara yönelik yoğun bir nefreti emreder ve göçebe Aryan ataerkil görüşünde kız çocukları son derece istenmeyen olarak kabul edilirdi. [13, s. 6] Güney Hindistan'ın Sudric uluslarının Aryan fethini takiben, Aryan Brahminler, Dravidyan ırkının asimilasyonu için çeşitli yollar kullandılar. Yerli Dravidleri bastırmak için hicret, sati, Vedik apartheid, Vedik insan kurban etme (purushamedha) ve kız bebek katli gibi uygulamalar kullanıldı. Kitlelerde kadınlara karşı nefretin aşılanması, yaptırımların doğrudan sonucuydu. [13, s. 11] Aryan Hindu karısı, en önemsiz koşullar için her an yakılabilirdi. Britannica Ansiklopedisi, günümüzde bir Hindu kocanın karısını nasıl her an sadakatsizlikle suçlayabileceğini anlatıyor. Karısının masumiyetini protesto etmesi durumunda, köyün yaşlıları konseyi ateşle çile emri verir. Sanık eşin alev alev yanan bir alevin içinden geçmesi gerekecekti. Sadece ölüm değil, herhangi bir yanık belirtisi de bir suçluluk kanıtı olarak alınacak ve o zaman eşin sadakatsizlik cezasına çarptırılması gerekecekti. Yani, köpekler tarafından herkesin gözü önünde yutulmalıdır. Her iki durumda da kadın, uygunsuzluk şüphesi ölür. Bu gelenek için ideal rol model, Ram'ın karısı Sita'ydı. "Hindular"ın "ideal kocası" olan eşi, kocasının onun sadakatsizliğinden "şüphelendiği" için Sri Lanka'dan döndükten sonra ateş çilesinden geçmesini istedi. Brahmanik Ramayana, Sita'nın yakılmak yerine Dünya tarafından 'yutulduğunu' iddia ediyor! Brahman olmayanları manipüle edecek her şey söylenebilir ve aldatmak için tasarlanmış herhangi bir çarpıtma Hinduizm inancında yasaldır. [13, s. 21] XV. yüzyılın sonlarına doğru Sikh'lerin ilk gurusu olan Guru Nanak da söylemlerinde Sati'ye karşı olduğunu belirtmiştir. "XVI. yüzyılda Sikh Guru Amar Das (1552-1574) bu uygulamayı kınayarak, 'Sati ölen kocaların ardından kadınların kendilerini de yok etmeleri anlamına gelmez. Gerçek Sati ölen eşlerin ardından tutulan gerçek yastır diyerek bu geleneğin uygulanmasına karşı çıkmıştır. [3, s. 370] İngiliz yönetiminin Hindistan'ı işgalinden sonra ilk olarak Sir C. Malet ve Jonathan Ducan bu tarz bir

uygulamanın yanlışlığına dikkat çekmiş ve Wilson'un da desteğini alarak Sati uygulamasını engellemeye çalışmışlarsa da başarılı olamamışlardır. 1817 yılında yalnızca Bengal'de yedi yüz dul kadına Sati uygulanmıştır. 1827 yılında ise Hindistan genel valisi olan William Bentick'in ilk reformu Sati'yi yasaklamak olmuştur ve uygulamaya devam eden kişilerin ise katil olarak yargılanacağını ilan etmiştir. [3, s. 370]

Sati eylemi insanlık dışı kabul edildi ve bilim adamları onu çeşitli bakış açılarından tartıştılar. 19. yüzyılda, Raja Ram Mohun Roy tarafından uygulamaya karşı güçlü bir hareket önderlik etti ve 1829'da Hindistan Genel Valisi Lord William Bentinck tarafından uygulamaya karşı yasa çıkarılmasına yol açtı. Bugün sati, büyük oranda işlerliğini yitirse de yinede bazı kırsal bölgelerde hala uygulanmaktadır. Hindistan'ın bağımsızlığını kazanmasından itibaren resmi olarak 40 sati olayı rapor edilmiştir. [1, s. 17] Mahabharata'da Sati'ye bazı dağınık referanslarımız var ve MÖ 4. yüzyılda Megasthenes, İskender'in fethettiği Gandhara bölgesinde kaynağı belirsiz bir olaya atıfta bulunuyor. Geleneksel olarak, yaygın inanış, dul kadının isteyerek kendini yaktığı ve ateşin ona soğuk geldiği yönündeydi. Kurban edildikten sonra, onun için bir anıt taş ve genellikle bir türbe dikildi ve ona bir Tanrıça olarak ibadet edildi. Orta Hindistan'daki Andhra kıyılarından ve Madhya Pradesh'in bazı bölümlerinden, çoğunlukla MS 14. yüzyıldaki Vijayanagar dönemine ait bu tür sati taşlarımız var. [12, s. 2]

Günümüze gelindiğinde ise Sati ritüeli iki tartışmayı gündeme getirmektedir. Birincisi bu uygulamanın Hindistan'ın kadim geçmişinden buyana var olduğudur. İkincisi ise uygulamanın yasaklanmasına rağmen günümüzde iktidar olan kesim tarafından bu uygulama, dini ve kültürel gereklilik olarak görülmektedir. Koyu milliyetçi bir parti olan Bharatiya Janata Partisi (BJP) geleneklerin devamlılığı için Sati'nin şekil değiştirmiş halini desteklemektedir. Partinin arka planın da ise Hindu milliyetçiliğinin en büyük destekçisi Hindutva yer almaktadır. Hindutva, Hindistan'daki Hindu milliyetçiliğinin baskın biçimidir. Siyasi bir ideoloji olarak Hindutva terimi, 1923'te Vinayak Damodar Savarkar tarafından dile getirildi. Rashtriya Swayamsevak Sangh (RSS), Vishva Hindu Parishad (VHP), Bharatiya Janata Partisi (BJP) ve diğer kuruluşlar tarafından toplu olarak kullanılır. Topluca Sangh Parivar olarak adlandırılır. Hindutva hareketi, homojenleştirilmiş çoğunluk ve kültürel hegemonya kavramına bağlı kalarak, "aşırı sağcılığın" bir çeşidi ve "klasik anlamda neredeyse faşist" olarak tanımlanmıştır. Bazı analistler Hindutva'nın faşizmle özdeşleştirilmesine karşı çıkıyorlar ve Hindutva'nın muhafazakarlığın ya da "etnik mutlakiyetçiliğin aşırı bir biçimi olduğunu öne sürüyorlar. [14, s. 1]

Sonuç

Hint kültürünün kimliğini, gelenekleri ve ritüelleri oluşturmuştur. Çeşitlilik söz konusu olduğunda Hindistan akla gelmektedir. Çeşitli dinler, dini inanış biçimleri, farklı milletler ve kültürler Hindistan coğrafyasında var olmuştur. Toplumları özgün kılan gelenekler, batıl inançlar, mitoljik öğeler, tarih, din ve destanlar gibi kültürel unsurlardır. Hint toplumunun kimlik inşasında bu unsurlar belirgindir. Hindistan'ın kültürel zenginliği pozitif ve insancıl ritüel ve uygulamaları bünyesinde toladığı gibi negatif ve insanlık dışı uygulamaları da bünyesinde barındırmaktadır. Gelenekler ulusların varlığının kuşaklara taşınmasına aracılık eder. Lakin her tolumunun kendi karanlık yanı mevcuttur. Hindistan tarihinin ve kültürünün karanlık tarafı ise Sati ritüelinin uygulanmasıdır. Sati eşi ölen kadının kendini ölen kocasının yakıldığı ateşe atarak yanması ritüelidir. Bazı gelenekler, ritüeller, dini inanış biçimleri Hindistan'da belirli tartışmaları meydana getirmiştir. Yukarıda karanlık yan olarak adlandırdığımız Sati geleneği makalenin odak noktası olarak değerlendirildi. Bugün ki tartışmaların merkezinde bulunan geleneklerden birisi Sati'dir. Ayrıştırıcı diye nitelendirebileceğimiz Sati uygulaması tarihi çok eskiye dayanmaktadır. İlk tartışmalar Hindistan'ın yerel halkı Dravitler ve sonradan Hint kıtasına gelen Aryanların mı bu uygulamanın ortaya çıkışında ve uygulanmasında rolü üzerinedir. Yerel araştırmacılar tarafından Hint kıtası var olduğu zamandan bugüne kadar bu ritüelin var olduğu üzerine yapılan tartışmaların olduğuda çalışmada verilmiştir. Aynı zamanda, Hindistan'ı işgal eden yönetimlerin bu ritüeli algılamaları üzerinde ortaya çıkan görüşler, ilk Sanskrit tercümeleri yapıldığında kutsal kitapların tercümelerinin yanlış algılandığına dair süre gelen görüşlerde mevcuttur. Son olarakta günümüzde Hindistan'da eğemen olan partinin milliyetçi idolojisi çerçevesinde dini-politik bir zemin merkezine Hint kültürünün bu öğelerini oturtarak yeni kimlik inşası çabasıdır. Özellikle pandemi döneminde ulusal kanallardan tekrarlanarak Mahabarata ve Ramayana gibi diziler ve filimler gösterilmiştir. Buradan hareketle, bu epik eserlerin televizyon kanalında gösterilmesinin nedeni, milliyetçi ve gelenekçi Hint kültürünün Hindutva tarafından yeniden canladırılmak istenmesidir. Ayrıca, Hindutva milliyetçiliği Sati'nin fiziksel anlamda uygulamasını değil fakat şekil değiştirmiş halini desteklemektedir. Dini ve mitolojik öğeler aracılığıyla bu zeminin sağlamlaştırıldığı makalede verilmiştir.

KAYNAKÇA

1. Emine Ersöz, "Manu Kanunnamesi'ne Göre Hinduizm", Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Felsefe Ve Din Bilimleri Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2007, s. 21.

2. https://en.wikipedia.org/wiki/Sati_(practice) erişim tarihi14.04.2022 Perşembe.

3. Yalçın Kayalı, "Eski Bir Hint Geleneği: Sati", Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, 53(1), 2013, s. 370.

4. H. Hilal Çağlayan, "Ekber Şah Döneminde Hindistan" (1542-1605), T.C Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Genel Türk Tarihi) Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2005, s. 98.

5. D. Metcalf ve R. Metcalf. (2018). Modern Hindistan'ın Kısa Tarihi. Z. Hale. (Çev), Boğaziçi Üniversitesi Yayınevi istanbul, s.72-73.

6. Muhammed Shamsuddin, "Hindistan'daki Sati Geleneğinin Kısa bir Tarihsel Arka Planı", Din ve Felsefe araştırmaları dergisi, Cilt 3, Sayı 5, Haziran 2020, s. 63.

7. https://shorturl.ae/HXs6W Erişim Tarihi (20/02/2022) Pazar.

8.https://stringfixer.com/tr/Sati_(goddess)(Erişim (15.04.2022) Cuma.

9. Sophie Gilmartin, "The Sati, the Bride, And the Widow: Sacrificial Woman in the Nineteenth Century", Cambridge University, Victorian Literature and Culture, USA 1997, s. 142.

10. H.Hilal Şahin, Hindistan'da Dul Olmak "Sati Uğruna Diri Diri Yakılan Kadınlar" KSBD, Sonbahar 2017, Cilt 9,

Kadın Özel Sayısı, s. 65.

11. Y. Hikmet Bayur, Hindistan Tarihi, Cilt 1, 2. Baskı, İlk çağlardan gürkanlı devletinin kuruluşuna kadar 1526 Atatürk Kültür Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1987, s. 15.

12. http://epgp.inflibnet.ac.in/epgpdata/uploads/epgp_content/women_studies/gender_studies/03._women_and_history/22.1_sati_in_19th_century_india/et/8274_et_et_22.pdf Erişim Tarihi, (15.04.2022) Cuma.

13. Sita Agarwal, Genocide of Women in Hinduism, 1999

14. https://en.wikipedia.org/wiki/Hindutva#:~:text=According%20to%20Merriam-Webster's%20Encyclopedia,this%20'Hindu-ness'. Erişim Tarihi, (15.04.2022) Cuma.

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

УДК:811.512.132
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.51

Murat Atar,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
murat.atar@manas.edu.kg

UYGUR TÜRKÇESİNDE BİRLEŞİK FİİLLER

Özet

Türk dilinin sorunlu konularından olan birleşik fiilleri, çalışmamızda isim unsuru + yardımcı fiil ve zarf fiil + yardımcı fiil başlıkları altında tasniflenmiştir.

İsim unsuru + yardımcı fiillerle yapılan birleşik fiillere, taradığımız sözlükte 72 örnek tespit edilebilmiştir. Zarf fiil + yardımcı fillerle yapılan birleşik fiillere 54 örnek bulunmuştur. Sıfat fiillerle yapılan birleşik fiiller tespit edilememiştir. Uygur Türkçesindeki birden fazla metin taraması yapılarak birleşik filler konusunu detaylandırabilir, birçok yeni örneklerle destekleyebiliriz.

Birleşik fiilleri tek bir başlık altında toplayabiliriz. Sıfat fiillerin, zarf- fiillerin ve isim fiillerin (yani fiilimsilerin) eklendikleri fiili, yapım eki işlevinden dolayı isim yaparlar. Bu nedenle tüm birleşik fiilleri İsim + fiil ile kurulan birleşik fiillerin içerisine dâhil edebiliriz.

Anahtar Kelimeler: *birleşik fiiller, yardımcı fiiller, fiilimsiler, Türkiye Türkçesi, Uygur Türkçesi, Sıfat Fiiller, Zarf Fiiller, Problemler, sınıflandırma.*

COMPOUND VERBS IN UYGHUR TURKISH

Abstract

Compound verbs, which are one of the problematic topics in Turkish, are classified in my study under the names «noun + auxiliary verb» and «adverb + auxiliary verb».

In the dictionary I analyzed, 72 examples of compound verbs formed with the element noun + auxiliary verb were found. Fifty-four examples of compound verbs formed with adverbs + auxiliary verbs were found. Compound verbs formed with verbal verbs could not be identified. By scanning more than one text in Uyghur Turkish, I can detail the topic of compound verbs and reinforce it with many new examples.

Compound verbs can be grouped under one heading. Adjective-verbs, adverb-verbs and nouns (i.e., gerunds) become nouns due to their constructive function as suffixes. For this reason, we can include all compound verbs in compound verbs formed by the noun + verb scheme.

Key words: *Compound verbs, Turkey Turkish, Uyghur Turkish, Adjevtive verbs, adverb verbs, problamatic topics, calssified*

УЙГУР ГРАММАТИКАСЫНДАГЫ ТАТААЛ ЭТИШТЕР

Кыскача мазмуну

Түрк тилдеринин көйгөйлүү темаларынын бири болуп саналган татаал этиштер, заттык элемент +жардамчы этиш катары көрсөтүлгөн. Зат атоочтук элементтер (зат элемент) + жардамчы этиштердин жардамы менен куралган татаал этиштерге, сөздүктө 72 мисал өрнөк катары көрсөтүлгөн. Тактооч + жардамчы атоочтор аркылуу жасалган татаал этиштерге 54 өрнөк берилген.

Жардамчы атоочтордун жардамы аркылуу жасалган татаал этиштер көрсөтүлгөн эмес. Уйгур тилинин грамматикасында бир канча жолу сөздөр толугу менен маанилерине чейин изилденип, каралып чыгып, татаал этиштер боюнча деталдарына чейин иликтеп чыгууга болот. Мына ошондо бир канча жаңы мисалдар менен бош жерлерин толуктоого болот.

Татаал этиштерди бир эле темага топтосок болот. Атоочтуктарды болсо, тактоочтордун жана чакчыл этиштердин жалганышы менен жасалган этиш сөздөрдү, сөздөрдүн жасалуу ыгынан улам затка айландырышат. Мына ошол себептен бардык татаал этиштерди зат+этиш аркылуу жасалган этиштердин ичине кошсок болот

Түйүндүү сөздөр: *татаал этиштер, жардамчы этиш, герундар, Түрк тили, уйгур тили, Атоочтуктар, Тактооч этиштер, маселелер, классификация.*

Giriş

Birleşik fiiller, bir ismin veya bir fiil şeklinin üzerine bir yardımcı fiilin gelmesiyle meydana gelen sözcük gruplarıdır [1. s. 386].

Ergin, birleşik fiilleri üç başlık altında sınıflandırmıştır.

1. İsimle Birleşik Fiil yapan Yardımcı Fiiller: İsim unsuru üzerine et-, ol-, eyle- bulun- yap- yardımcı fiilleriyle oluşturulur. Örnek: Yok et-, reddet-, halt eyle-, sabreyle-, yok ol-, mahvol-, pişman ol-, müteessir bulun-, banyo yap-, spor yap-.

2. Fiille Birleşik Fiil yapan Yardımcı Fiiller: Fiil unsuru üzerine bil-, ver-, gel-, gör-, dur-, kal-, yaz-, koy-, yardımcı fiilleriyle yapılır. Örnek: gelebil-, alı ver-, kullanıla gel-, isteyi gör-, yapa dur-, baka kal-, alı koy-, gezip dur-.

3. İktidari Fiil: Eski Türkçe iktidari fiil, muktedir olmak anlamındaki u- yardımcı fiilidir. bile u-, bile uma- misallerinde olduğu gibi. Sonraki dönemlerde u- fiili unutulmuş, onun yerini bil- fiili almıştır. Yeterlilik fiilinin olumsuz şekli olan uma- arkaik şekli kullanıla gelmektedir [1. s. 388 -389].

Banguoğlu, birleşik fiilleri, Birleşik Fiil Tabanları başlığı altında üç bölümde sınıflandırmaıştır.

1. Zarf Öbeği Kalıbında Olanlar: ileri sür-, geri kal-, öne düş-, geç kal-, denk gel-, bu gruba örnek gösterilir.

2. Çekim Öbeği Kalıbında Olanlar: Kendi içersinde dört bölümde incelenir

a. Kimse Olan Adlarla: canı sıkıl-, başı dön-, dili tutul-

b. Nesne Olan Adlarla: parayı say-, kolayını bul-, kavga çıkar-

c. İsimleme Olan Adlarla: ayakta dur-, yolda kal-, elden çıkar-

d. Yardımcı Fiillerle: alt et-, yardım et-, yok ol-

3. Bağlam Öbeği Kalıbında Olanlar: sayıp dök-, yiyip iç-, yendi içildi, asıldı kesildi, alış veriş, gelen giden, biçerdöver, büyümüş küçülmüş gibi örnekler bu gruba girer [7. s. 316 - 317].

Çalışmamızda Milli Eğitim Bakanlığına bağlı okullarda okutulan Dil Anlatım ve Türkçe ders kitapları da incelenmiştir. Türkiye Türkçesinde birleşik fiiller üç başlık altında sınıflandırılmıştır.

1. İsim Unsuru + Yardımcı Fiillerle Kurulan Birleşik Fiiller: Hasta ol-, hükmet-, sabret- gibi örnekler bu gruba girmektedir. İsim + yardımcı fiil unsuru ile yapılan birleşik fiiller Milli Eğitim Bakanlığının ders kitaplarında Kurallı Birleşik Fiiller başlığı altında işlenmektedir.

2. Yardımcı Fiillerle Kurulan Birleşik Fiiller: Bu gurupta yer alan birleşik fiiller fiil + yardımcı fiil ile oluşturulmaktadır. Yeterlilik, tezlik, sürerlilik birleşik fiilleri gibi başlıklar altında sınıflandırılmaktadır. Yapabil-, koşuver-, gidedur- bu guruba giren örneklerdir.

3. Anlamca Kaynaşmış Birleşik Fiiller: Bu grupta yer alan birleşik fiiller deyimleşmiş birleşik fiiller adı altında da bilinmektedir. Örneğin etekleri zil çal-, küplere bin- burnundan kıl aldırma- dilinde tüy bit- gibi örnekler bu gruba dâhildir.

Kemal Eraslan, Uygur Türkçesinde Birleşik fiilleri yapı bakımından iki şekilde incelemektedir.

1. İsim Unsuru + Yardımcı Fiil: Yardımcı fiil olarak bol-, er-, it-, qıl-, kullanılmaktadır.

2. Zarf Fiil + Yardımcı Fiil: Bu tür birleşik filler zarf fiil halindeki bir fiille teşkil edilir.

Rıdvan Öztürk, birleşik fiilleri, Tasfiri Fiiller başlığı altında değerlendirme yoluna gitmiştir. Bu başlık altında

1. Yeterlilik: ünlü ile biten fiillere –la, -le veya –yala, -yele ekinin getirilmesiyle; ünsüz ile biten fiillere –ala, -ele ekinin getirilmesiyle yapılır.Örnek: oynila, oynayabil-, görüş ele-, görüşebil-.

2. Tezlik: ünsüz ile biten fiillere –iver-, ünlü ile biten fiillere ise –ver- şeklinin getirilmesiyle yapılır.Örnek: beriver-, veriver-, uhlaver-, uyuyuver-.

3. Süreklilik: yat- yardımcı fiilinin -a, -e zarf fiil ekinin kaynaşmasıyla ortaya çıkan –vat, -ivat- -uvat, -üvat eki ile yapılır. Örnek: kèlivatqan, gele duran; içivatsaq, içe dursak.

Buran – Alkaya, birleşik fiilleri, Yeterlilik başlığı adı altında açıklamışlardır. Uygur Türkçesinde –a, -e zarf-fiil şekliyle al- fiilinin kaynaşmasından oluşmuş –al, -el ekiyle yapılır. Ünlülerden sonra ek –yal, -yel şeklindedir. Örnek: baraldim, gidebildim; qariyalġan, bakabildi [4. s. 146].

Ahmet Bican Ercilasun editörlüğünde hazırlanmış olan Türk Lehçeleri Grameri adlı eserde Uygur Türkçesinde birleşik fiiller, Tasfiri Fiiller başlığında; yeterlilik, tezlik, süreklilik bölümleri altında inceleme yoluna gidilmiştir.

1. Yeterlilik/İktidar Şekli: ünlü ile biten fiillere –la, -le veya –yala, -yele; ünsüzle biten fiillere -ala, -ele şeklinde gelir. Örnek: sözlilaydim, söyleyebildim

2. Tezlik: ber- fiilinin –a –e zarf fiil ekini almasıyla oluşur. Ünlüyle biten fiillerden sonra –vär, ünsüzle biten fiillerden sonra –ivär şeklinde gelir. Örnek: eliväriptimän, alvermişim

3. Süreklilik: -yat fiilinin –p zarf fiil eki ile kaynaşması sonucu ortaya çıkan –vat-, -ivat-, -uvat-, üvat- eki kullanılır. Örnek: oquvatqan, okuya duran [3. s. 410].

Çalışmamızda Emir Necipoviç Necip'in yazdığı, Yrd. Doç. Dr. İklil Kurban'ın Rusçadan çevirdiği, Doç. Dr. Osman Fikri Sertkaya'nın incelemiş olduğu Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü, Uygur Türkçesindeki birleşik fiilleri taramada kaynak olarak alınmıştır.

Türk Dil Kurumunun yayınlamış olduğu Yeni Uygur Türkçesi sözlüğünde birleşik fiiller fişleme yoluyla belirlenmiştir. Fişlenen birleşik fiilleri isim unsuru + yardımcı fiil ve zarf fiil + yardımcı fiil başlıkları adı altında tasnifleme yoluna gidilmiştir. Sözlükte yer alan birleşik fiillerin sayfa numaraları parantez içerisinde verilmiştir.

1. İsim Unsuru + Yardımcı fiil: Yardımcı fiil olarak al-, ber-, bol-, kıl-, gibi fiiller kullanılır.

1.1. İsim Unsuru + al- Yardımcı Fiili ile Yapılanlar: Bu yapının Türkiye Türkçesindeki kazandığı anlam eklendiği ismi fiil haline getirirken aynı zamanda ver-, et- gibi anlamlara gelen birleşik fiiller de yapabilmektedir.

UYGUR TÜRKÇESİ	TÜRKİYE TÜRKÇESİ
Aram al- (s.15)	Dinlen-
Ataq al- (s.20)	Ün kazan-
Ar al- (s.15)	Utan-
Etivar al- (s.118)	Değer ver-

Hepske al- (s.152)	Hapset-
İnivatke al- (s.176)	İtimat et-

1.2. İsim Unsuru + ber- Yardımcı Fiili İle Yapılanlar: Uygur Türkçesindeki bu kullanıma karşılık Türkiye Türkçesinde ver- et- anlam içeriğiyle ilgili birleşik fiiller yapmaktadır.

Azar ber- (s.26)	Cebret-
Buyruk ber- (s.54)	Emret-
Ehmiyet ber-(s.110)	Önem ver-
Etivar ber- (s.118)	Önem ver-
Guvaliq ber- (s.136)	Şahitlik et-
İzah ber- (s.181)	İzah et-

1.3. İsim Unsuru + bol- Yardımcı Fiili İle Yapılanlar: Türkiye Türkçesindeki ol- fiili ile kurulan birleşik fiillere denk gelmektedir.

Ada bol- (s.3)	Gerçekleş-
Aldin bol- (s.9)	Öncü ol-
Artuq bol- (S.17)	Fazla ol-
Asan bol- (s.18)	Kolay ol-
Aşkara bol- (s.19)	Ortaya çıkar-
Aşna bol- (s.19)	Dost ol-
Avat bol- (s.22)	Memur ol-
Axmak bol- (s.5)	Ahmak ol
Bihavatir bol- (s.40)	Emin ol-
Emin bol- (s.113)	Emin ol-
Eriksiz bol- (s.115)	Esir ol-
ège bol- (s.121)	Sahip ol-
Gumanda bol- (s.1359	Şüphelen-
Ġayip bol- (s.140)	Kaybol-
Hasil bol- (s.149)	Hasıl ol-
İqrar bol- (s.174)	İtiraf et-
Muptila bol- (s.279)	Maruz kal-
Yok bol- (s.469)	Yok ol-

1.4. İsim Unsuru + qil- Yardımcı Fiili ile Yapılanlar: Türkiye Türkçesindeki et- Fiili ile kurulan birleşik fiillere denk gelmektedir.

Ada qil- (s.3)	Yerine getir-, becer-
Asan qil- (s.18)	Kolaylaştır-
Avat qil- (s.22)	Memur et-
Axmak qil- (s.5)	Ahmak et-
Axta qil- (s.6)	İğdiş et-
Bay qil- (s.32)	Zengin et-
Bivapaliq qil- (s.45)	Vefasızlık et-
Boca qil- (s.46)	Kurut-
Cahilliq qil- (s.56)	Cahillik et-
Capa qil- (s.58)	Cefa et-
Cem qil- (s.60)	Toplan-
Det qil- (s.99)	Sitem et-
Diqqet qil- (s.101)	Dikkat et-

Doq qil- (s.103)	Tehdit et-
Düşmenlik qil- (s.108)	Düşmanlık et-
Emel qil- (s.112)	Yerine getir-
Endişe qil- (s.113)	Endişe et-
Eriz qil- (s.115)	Arz et-
Evliyaliq qil- (s.119)	Evliyalık et-
Eyş qil- (s.120)	Zevklen-
Gangunluq qil- (s.131)	Pehlivan ol-
Ġavġa qil- (s.140)	Kavga et-
Ġeyret qil- (s.142)	Gayret et-
Halak qil- (s.147)	Helak et-
Hèle qil- (s.155)	Hile yap-
His qil- (s.156)	Hisset-
Höküm qil- (s.157)	Hükmet-
Hörmet qil- (s.158)	Saygı göster-
Xamçut qil- (s.160)	Farz et-
İltimas qil- (s175)	İltimas et-
İptira qil- (s.177)	İftira et-
İsrap qil- (s.178)	İsraf et-
Qeyt qil- (s.231)	Kaydet-
Qobul qil- (s.241)	Kabul et-
Qomando qil- (s.243)	Emret-
Neql qil- (s.287)	Naklet-
Peth qil- (s.320)	Fethet-
Ret qil- (s.333)	Reddet-
Secde qil- (s.344)	Secde et-
Sevir qil- (s.348)	Sabret-

1.5. İsim Unsuru + qal- Yardımcı Fiili ile Yapılanlar: Uygur Türkçesindeki qal- yardımcı fiili Türkiye Türkçesindeki et- yardımcı fiiline karşılık gelmektedir.

Heyrette qal- (s.154)	Hayret et-
èçip qal- (s.120)	Ekşi-

2. Zarf-Fiil + Yardımcı Fiillerle Oluşan Birleşik Fiiller

2.1. –ı, -i; –u, -ü Zarf Fiili + vet- Yardımcı Fiili ile Oluşanlar: Türkiye Türkçesindeki ver- yardımcı fiili ile kurulan tezlik birleşik fiilini karşılamaktadır.

Bèrivet- (s.38)	Veriver-
Boyivet- (s.49)	Boyayıver-
Buzuvet- (s.54)	Bozuver-
Çeylivet- (s.75)	Çiğneyiver-
Çiqirivet- (s.79)	Çıkarıver-
Çonaytiver- (s.85)	Büyütüver-
Çöçütüvet- (s.86)	Korkutuver-
Çörivet- (s.87)	Atıver-
èçitivet- (s.121)	Mayalandırıver-
èğitivet- (s.122)	Salıver-
ègivet- (s.122)	Eğdiriver-
Gadirmaşlaşturuver- (s.131)	Karıştırıver-

Hürkütüvet- (s.159)	Ürkütüver-
Jiğlivet- (s.182)	Ağlayıver-
Jikivet- (s.183)	Yıkıver-
Jitivet- (s.184)	Yırtıver-
Juğuruvet- (s.185)	Yoğuruver-
Juluvet- (s.186)	Yoluver-, koparıver-
Jumulaklavet- (s.186)	Yuvarlayıver-
Jumulutuvet- (s.186)	Yuvarlatıver-
Juyuvet- (s.188)	Yıkayıver-
Jürgüzüvet- (s.189)	Yürütüver-
Kèsivet- (s.199)	Kesiver-
Kèmeytivet- (s.198)	Azaltıver-
Kirlitivet- (s.200)	Kirletiver-
Qimmetlitivet- (s.236)	Pahalılaştırıver-
Qisqartivet- (s.237)	Kısaltıver-
Qiyinlaşturuvet- (239)	Zorlaştırıver-
Qizartivet- (s.240)	Kızartıver-
Qorkutuvet- (s.244)	Korkutuver-
Qoruvet- (s.244)	Kavuruver-
Qoyuvet-, qoyuver- (s.246)	Bırakıver-
Kömüvet- (s.205)	Gömüver-
Qusuvet- (s.250)	Kusuver-
Qurutuvet- (s.250)	Kurutuver-
Kürevet- (s.213)	Küreyiver-
Mixlavet- (s.272)	Çivileyiver-
Morlivet- (s.275)	Tırmalayıver-
Püdüvet- (s.328)	Üfleyiver-
Pütürüvet- (s.329)	Bitiriver-
Öçürüvet- (s.303)	Söndürüver-, siliver-
Özgertivet- (s.310)	Değiştiriver-
Sètivet- (s.351)	Satıver-

2.2. –p Zarf Fiili + al-, ket-, qal-, koy- Yardımcı Fiilleriyle Yapılanlar: Türkiye Türkçesinde -iver- tezlik birleşik fiiline denk gelmektedir.

Almaşturup qoy- (s.11)	Değiştiriver-
Çikip ket- (s.80)	Çıkıver-
èlişturup al- (s.125)	Değiştiriver-
Hürküp ketti (s.158)	Ürküverdi
Juğurup qoy- (s.1859	Yoğuruver-
Paqirap ket- (s.313)	Parıldayıver-
Örlep ketti (s.307)	Yükseliverdi

2.3. –a, -e Zarf Fiil Ekiyle al- Fiilin Kaynaşmasından Oluşmuş –al, -el Ekiyle Yapılanlar: Türkiye Türkçesinde Yeterlilik fiili olan bil- ve tezlik birleşik fiillerine denk gelmektedir.

Çikişival- (s.80)	Geçiniver-, anlaşıver-
Çişlival- (s.84)	Dişleyiver-

Çömülüval- (s.87)	Yıkanıver-
Kelalmaysen	Gelmiyorsun

Sonuç

Türk dilinin sorunlu konularından olan birleşik fiilleri, çalışmamızda isim unsuru + yardımcı fiil ve zarf fiil + yardımcı fiil başlıkları altında tasnifleme yoluna gidilmiştir.

İsim unsuru + yardımcı fiillerle yapılan birleşik fiillere, taradığımız sözlükte 72 örnek tespit edilebilmiştir. Zarf fiil + yardımcı fillerle yapılan birleşik fiillere 54 örnek bulunmuştur.

Birleşik fiilleri tek bir başlık altında toplayabiliriz. Sıfat fiillerin, zarf- fiillerin ve isim fiillerin (yani fiilimsilerin) eklendikleri fiili, yapım eki işlevinden dolayı isim yaparlar. Bu nedenle tüm birleşik fiilleri İsim + fiil ile kurulan birleşik fiillerin içerisine dâhil edebiliriz.

Uygur Türkçesindeki birden fazla metin taraması yapılarak birleşik filler konusunu detaylandırabilir, birçok yeni örneklerle destekleyebiliriz.

KAYNAKLAR

1. Ergin, M. (2000) Türk Dil Bilgisi, İstanbul: Bayrak Yayınları.

2. Eraslan, K. (2012) Eski Uygur Türkçesi Grameri, Ankara: TDK Yayınları.

3. Ercilasun, A. B. (2012) Türk Lehçeleri Grameri, Ankara: Akçağ Yayınları.

4. Buran, A. – Alkaya, E. (2001) Çağdaş Türk Lehçeleri Grameri, Ankara: Akçağ Yayınları.

5. Necipoviç, N. E. (1995) Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü, (Çeviren: İklil Kurban), Ankara.

6. Öztürk, R. (2010) Yeni Uygur Türkçesi Grameri, Ankara: TDK Yayınları.

7. Banguoğlu, T. (2011) Türkçenin Grameri, Ankara: TDK Yayınları.

8. Şen, S. (2014) Eski Uygur Türkçesi Dersleri, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları.

УДК:811.512.132
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.56

Murat Atar,
Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi,
murat.atar@manas.edu.kg

UYGUR TÜRKÇESİNDE SIFAT FİİL EKLERİYLE KALIPLAŞMIŞ ADLAR

Özet

Sıfat fiiller, geçici isimler oluşturmakla birlikte, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Uygur Türkçesinde de bazen bu özelliklerini kaybederek kalıcı isimler haline de gelebilirler. Bunun nedeni sıfat fiil eklerinin bir ölçüde yapım eki özelliği taşımlarıdır.

Sıfat fiiller eklendikleri fiilleri geçici isim haline getirir. Çalışmamızda kullanılan sıfat fiil ekleri isimleri hem kalıcı isim haline getirmiş hem de asli görevi olan geçici isimler yapmıştır. Çalışmamızda hem kalıcı isimlere hem de geçici isimlere örnekler verilmiştir.

Uygur Türkçesinde sıfat fiillerle yapılan kalıcı isimlere bakıldığında genelde günlük hayatta kullanılan, ev araç gereçleri, tarım, hayvancılık ve günlük hayatı içeren ve sık kullanılan sıfatlarla ilgili kalıcı isimler tespit edildiği görülmektedir.

Çalışmamızda –DACI, -DIK, -KAn, -GU, -KUÇİ, -mAs, -Ar, -yUk, -mIş sıfat fiil ekleri kullanılmıştır. Bu sıfat fiil ekleriyle toplamda 177 örnek tespit edilmiştir

Anahtar Kelimeler: *sıfat fiiller, Türkiye Türkçesi, Uygur Türkçesi, kalıcı isim, geçici isimler, kalıplaşmış adlar, yapım eki, örnekler.*

SIDE NAMES WITH AUXILIARY VERBS IN UIGHUR TURKISH

Abstract

Although indefinite verbs form temporary nouns, they can sometimes lose these properties and become permanent nouns in both Uyghur Turkish and Turkish. The reason for this is that adjective verb suffixes have some constructive suffixes.

Adjectives make the verbs to which they are added temporary nouns. The adjective verb suffixes used in my study made nouns both permanent nouns and temporary nouns that have a primary purpose. My study provides examples of both permanent and temporary nouns.

When we look at the permanent nouns made with adjective verbs in Uyghur Turkish, it is seen that there are permanent

names used in daily life, related to household tools and equipment, agriculture and animal husbandry.

In our study -DACI, -DIK, -KAN, -GU, -KUÇİ, -mAs, -Ar, -yUk, -mIş adjective verb suffixes were used. A total of 177 examples have been identified with these adjective verb suffixes.

Key Words: *indefinite verbs, adjectives, Turkish, Uyghur Turkish, temporary nouns, permanent nouns, side names, constructive suffixes. exemples.*

УЙГУР ТИЛИНИН ГРАММАТИКАСЫНДАГЫ АТООЧТУК МҮЧӨЛӨРҮ АРКЫЛУУ МҮЧӨЛӨРҮ АРКЫЛУУ КАЛЫПТАШКАН ЗАТТАР

Кыскача мазмуну

Атоочтуктар, туруксуз зат атоочторду пайда кылуу менен бирге түрк тилинин грамматикасында болгондой эле уйгур тилинин грамматикасында да кээ бир учурда ушул сапатын жоготуу менен бирге туруктуу сөздөргө да өтүшү ыктымал. Мунун себеби атоочтуктардын мүчөлөрү аркылуу затка өтүшү деле ыктымал Ушул ишибизде колдонулган атоочтуктардын мүчөлөрү заттарды туруктуу да, негизинен башынан кандай болсо ошондой туруксуз формасында калышы да толук ыктымал. Ушул ишибизде экөөнө тең мисалдар берилген.

Уйгур түркчөсүндө сын атооч этиштер менен жасалган туруктуу зат атоочторду караганыбызда күнүмдүк турмушта колдонулган, тиричилик шаймандары жана шаймандары, дыйканчылык жана мал чарбачылыгы менен байланышкан туруктуу аталыштар бар экени байкалат.

Биздин изилдөөбүздө -DACI, -DIK, -KAN, -GU, -KUÇİ, -mAs, -Ar, -yUk, -mIş сын атооч этиштин суффикстери колдонулган. Бул сын атооч этиштин суффикстери менен бардыгы болуп 177 мисал аныкталган.

Түйүндүү сөздөр: *Атоочтуктар, түрк тили, уйгур тили, туруксуз зат атоочторду, туруктуу аталыштар, сын атооч этиштер, мисалдар.*

Giriş

Sıfat fiiller, geçici isimler oluşturmakla birlikte, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Uygur Türkçesinde de bazen bu özelliklerini kaybederek kalıcı isimler haline de gelebilirler. Bunun nedeni sıfat fiil eklerinin bir ölçüde yapım eki özelliği taşımlarıdır [1. s. 400-448].

Sıfat fiiller, fillerin hareket vasıflarını belirten fiil şekilleridir. Fiillerin durumunu belirten nesneler olduklarına göre anlam bakımından isim cinsinden kelimeler arasına girer [2. s. 333].

Sıfat fiiller eklendikleri fiilleri geçici isim haline getirir. Fakat çalışmamızda kullanılan sıfat fiil ekleri isimleri hem kalıcı isim haline getirmiş hem de geçici isimler yapmıştır.

Çalışmamızda Necipoviç Necip, E. yazmış olduğu İklil Kurban'ın Türkçeye çevirdiği Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğündeki kelimeler baz alınmıştır [5. s. 1 - 487].

Çalışmamızda –DACI, -DIK, -KAn, -GU, -KUÇİ, -mAs, -Ar, -yUk, -mIş sıfat fiil ekleri kullanılmıştır. Bu sıfat fiil ekleriyle toplamda 177 örnek tespit edilmiştir

UYGUR TÜRKÇESİ	TÜRKİYE TÜRKÇESİ
A. –daçı, -deçi; -taçı, -teçi Sıfat-Fiil Ekiyle Yapılan Adlar	
Elig tuttaçı	Yardımcı, yardım eden
B. –duk, -dük; -tuq, -tük Sıfat-Fiil Ekiyle Yapılan Adlar	
Kösedük	Arzu, isteyen
Umduq	Umut, uman, umut eden
Qonduq	İkamet,
C. -ġan, -gen; qan, -ken Sıfat-Fiil	
Aliġan	Kuvvetli
Bomiġan	Yaramaz, beceriksiz
Bögen	Obur, pisboğaz
Bölcürgen	Böğürtlen
Börtegen	Diken (Bitki)
Çapiġan	Koşucu, koşan
Çaşqan	Sıçan, fare

Çeqilġan	Yıldırım, şimşek
Çiqan	Çıban
Domsayġan	Somurtkan, asık suratlı
Etigen	Yarın
Ettigen	Sabah
Gedeygen	Kibirli
Ġodayġan	Kibirli
Qaparġan	Nasırlı
Qapqan	Kapan, fak
Qapuġan	Sara hastalığı
Keldiġan	Gelecek
Kelişken	Güzel, yakışıklı, boylu poslu
Korġan	Kale
Kövükcigen	Tombul, yumuşak
Kumġan	El ve yüz yıkamak için kullanılan su kabı
Milyonliġan	Milyonlarca
Minliġan	Binlerce
Muzliġan	Donmuş, buzlanmış
Oquġan	Bilgili, tahsilli
Oqumiġan	Talihsiz
Onġan	Akıllı, becerikli
Onmiġan	Başarısız
Opqan	Obur, pisboğaz
Ozġan	Gezen
Öngen	Soluk, mat (renk)
Ötken	Geçmiş
Övlengen	Evli(sadece erkekler için)
Öylenmigen	Bekâr (sadece erkekler için)
Paqirġan	Parlak
Pişqan	Olgun ergin, pişmiş
Pişmiġan	Ham, olmamış
Purlaşqan	Buruşuk, ezik
Saççan	Sıçan, fare
Sapqan	Sapan, kuş lastiği
Siçqan	Sıçan, fare
Şivirġan	Kar fırtınası
Solaşqan	Solmuş
Uyuşkan	Birlik
Üdügen	Sıçan, fare
Tarbaġan	Köstebek, dağ sıçanı
Tarbuġan	Köstebek, dağ sıçanı
Tayġan	Av köpeği
Toġan	Su bendi
Tolġan	Dolmuş

Tonulġan	Bildik, tanıdık
Toşqan	Tavşan
Tuşqan	Tavşan
Yalġan	Yalan, sahte
Yaratqan	Yaratıcı
Yetilgen	Olgun, erişkin
Yetilmigen	Ham, olgunlaşmamış
D. –ġu, -gü; -qu, -kü Sıfat-Fiil Ekleriyle Yapılan Adlar	
Acralġu	Ayrılık
Atalġu	Terim
Atqu	Atış talimi
Bıçġu	Bıçkı
Çalġu	Müzik aleti
Çapqu	Keser
Çeçilangu	Dikkatsiz, dalgın
ezitqu	İblis, şeytan, cin
Jiġlänġu	Gözü sulu, çok ağlayan
Qalgu	Başak kalıntısı
Qaranġu	Karanlık
Qiyanqu	Yaramaz, afacan
Qonalgu	Konak
Sezgü	Sezgi
Süygü	Sevgi
Terilgu	Ekim
Tuygu	Duygu, his
E. –ġuçi (-güçi, -quçi, -küçi) Sıfat Fiil Ekleriyle Yapılan Adlar	
Aklġuçi	Avukat
Anliguçi	Dinleyen
Atquçi	Hallaç
Azdurguçi	Kışkırtıcı, ayartan
Bağliġuçi	Bağlaç, edat
Baqquçi	Çoban
Basquçi	Matbaacı
başkurġuçi	Şef, yönetici
Başliġuçi	Öncü, rehber
Belgiliġuçi	Tayin eden, belirten
Besivalġuçi	İstilacı
Bölüngüçi	Bölünen
Burġuçi	Sondajcı
Buzġuçi	Bozguncu
Cazaliġuçi	Cezalandırıcı
Cebirligüçi	Zalim
Cemligüçi	Toplayıcı

Çalġuçi	Çalgıcı, müzisyen
Egengüçi	Öğrenci
emitküçi	Sütana
eyiplengüçi	Sanık
eyipliguçi	Davacı
Ezgüçi	Zalim
Ġoġuçi	Kavgacı
Haydiġuçi	Sürücü
Xetligüçi	Yazan, not eden
Jiqquçi	Toplayıcı
Kaşatliġuçi	Peltek
Keliştirgüçi	Aracı
Küreşküçi	Savaşçı, savaşan
Kezgüçi	Gezgin, gezen
Qatnaşquçi	Katılımcı, iştirakçi, katılan
Qerişquçi	İnatçı, aksi
Qirġuçi	Avcı uçağı
Qoġdiġuçi	Muhafız, bekçi
Quraşturġuçi	Montajcı, montaj yapan
Qurġuçi	Kurucu, kuran
Qutqazġuçi	Kurtarıcı, kurtaran
Qutratquçi	Kışkırtıcı, kışkırtan
Ogurliġuçi	Hırsız, çalan
Oquġuçi	Öğrenci, öğrenen
Oqutquçi	Öğretmen, öğreten
Ögetqüçi	Öğretmen, öğreten
Öltürgüçi	Katil, öldüren
Örtigüçi	Kundakçı
Örügüçi	Tercüman
Planliguçi	Planlayıcı
Partlatquçi	Patlayıcı
Pütküçi	Katip, yazan
Rendiligüçi	Rende, rendeleyici
Retligüçi	Düzenleyici, düzenleyen
Sakliġuçi	Koruyucu, koruyan
Satquçi	Satıcı, satan
Sayliġuçi	Seçmen, seçen
Sazliġuçi	Kurucu, kuran
Sizġuçi	Desinator, tasarlayıcı, planlayıcı, tasarlayan
Şunġuçi	Pike bombardıman uçağı
Taliġuçi	Yağmacı, soyguncu
Tarqatquçi	Dağıtıcı, dağıtan
Taziliguçi	Temizlikçi, temizleyen
Tepküçi	Harman makinesi
Tikküçi	Terzi

Toquġuçi	Dokumacı, dokuyan
Toldurġuçi	Tümleç (gramer)
Tüpligüçi	Ciltçi
Tüzgüçi	Derleyici, derleyen
Uçquçi	Pilot
Uyuşturġuçi	Kurucu, kuran
Yalġançi	Yalancı
Yalliġuçi	Kiracı
Yaraşturġuçi	Arabulucu, barıştırıcı
Yazguçi	Yazar, yazıcı, yazan
Yengüçi	Galip, yenen
Yetiligüçi	Lider, yönetici
Zeherligüçi	Zehirleyici
F. –mas, -mes Sıfat Fil Ekleriyle Yapılmış Adlar	
Bermes	Cimri
Bekinmes	Dik başlı, boyun eğmez
Çidimas	Sabırsız
Erzimes	Önemsiz
Kelişmes	Çirkin
Qolaşmas	Hantal
Onmas	Talihsiz
Ötmes	Geçmez, geçersiz
Özgermes	Değişmez
Serimes	Mülayim, yumuşak
Tuġmas	Kısır
Tutmas	Felçli
Tügümes	Tükenmez, bitmez
Ünçiqmas	Sesiz, suskun
Ündimas	Sessiz
Huşyaqmas	Tembel
G. –r, -ar, -er, -ur, -ür Sıfat Fiil Ekiyle Yapılan Adlar	
Elgizer	Gezgin
Sever	Sevimli
Uçar	Uçucu
H. –yuk, -yük Sıfat Fiil Ekiyle Yapılan Adlar	
Bulġanyuq	Bulanık
Sıyuq	Enkaz
I. –miş Sıfat Fiil Eki İle Yapılan Adlar	
Ötmiş	Geçmiş
Ögmiş	Övgü

Sonuç

Çalışmamızda –DACI, -DIK, -KAn, -GU, -KUÇİ, -mAs, -Ar, -yUk, -mIş sıfat fiil ekleri kullanılmıştır. Bu sıfat fiil ekleriyle toplamda 177 örnek tespit edilmiştir.

Uygur Türkçesinde –DACI sıfat fiil ekiyle yapılan kalıcı isimlere 1 örnek tespit edilmiş olup anlam açısından Türkiye Türkçesindeki tam karşılığı bulunmaktadır.

-DIK sıfat fiil ekiyle yapılanlara 3 örnek tespit edilmiştir.

Geçmiş zamanlı sıfat filler yapar. Anlam açısından Türkiye Türkçesindeki karşılığı bulunmaktadır.

-KAn ekiyle yapılan sıfat fiillere 58 örnek tespit edilmiş olup anlam açısından Türkiye Türkçesindeki karşılıkları bulunmaktadır. Geniş, geçmiş ve şimdiki zamanda sıfatlar yapar [3. s. 411]. Çalışmamızda –KAn sıfat fiil eki Uygur Türkçesinde –KUÇİ sıfat fiil ekinden sonra en fazla kalıcı isim yapan ikinci ektir diyebiliriz.

-GU sıfat-fiil ekleriyle yapılan adlara 17 örnek tespit edilmiştir. İyelik ekleriyle kullanımı yaygındır. [3. s. 411] Anlam açısından birebir karşılıkları Türkiye Türkçesinde yaygın bir şekilde kullanılmaktadır.

-KUÇİ sıfat fiil ekiyle yapılan kalıcı isimlere Uygur Türkçesinde 75 örnek tespit edilmiş olup Türkiye Türkçesindeki anlam karşılığı bulunmaktadır. Bu sıfat fiil eki Uygur Türkçesinde en fazla kalıcı isim yapan çok sık kullanılan ektir [4. s. 155].

-mAs sıfat fiil ekiyle yapılan kalıcı isimlere 16 örnek tespit edilmiş olup Türkiye Türkçesindeki anlam karşılıkları bulunmaktadır. Geniş zamanın olumsuzu anlamında sıfatlar yapar. Türkiye Türkçesindeki anlamlar çoğunlukla olumsuz anlam içeren kalıcı isimlerdir.

-Ar sıfat fiil ekiyle yapılan kalıcı isimlere 3 örnek tespit edilmiş olup Türkiye Türkçesindeki anlam karşılıkları bulunmaktadır.

-yUk sıfat fiil ekiyle yapılan kalıcı isimlere 2 örnek tespit edilmiş olup Türkiye Türkçesindeki anlam karşılıkları bulunan kalıcı isimler yapmıştır.

-mIş sıfat fiil ekiyle yapılan kalıcı isimlere 2 örnek tespit edilmiş olup Türkiye Türkçesindeki anlam karşılıkları bulunmaktadır. Çok nadir kullanılan bir ektir.

Uygur Türkçesinde sıfat fiillerle yapılan kalıcı isimlere bakıldığında genelde günlük hayatta kullanılan, ev araç gereçleri, tarım, hayvancılık, günlük hayatı içeren kelimeler ve sık kullanılan sıfatlar, meslek adları ilgili kalıcı isimler yaptığı tespit edilmiştir.

KAYNAKLAR

1.Eraslan, K.(2012) Eski Uygur Türkçesi Grameri, Ankara: TDK Yayınları.

2.Ergin, M.(2000) Türk Dil Bilgisi, İstanbul: Bayrak Yayınları.

3. Ercilasun, A. B. (2012) Türk Lehçeleri Grameri, Ankara: Akçağ Yayınları.

4. Buran, A. – Alkaya, E. (2001) Çağdaş Türk Lehçeleri Grameri, Ankara: Akçağ Yayınları.

5. Necipoviç Necip, E. - (Çeviren: İklil Kurban), (1995) Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü, Ankara.

6. Banguoğlu, T. (2011) Türkçenin Grameri, Ankara: TDK Yayınları.

УДК: 347.167.1:26.652
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.62

Эгембердиева У. П.,
БГУ имени К. Карасаева

Джаркинбаева Н. Б.,
БГУ имени К. Карасаева

TRANSLATION OF NAMES IN RELIGIOUS CONTEXT

Abstract

This study is focused on translating proper names, in particular, names in the religious context. There are Russian and English names that have a common origin or analogues with a similar sound. This is due to the fact that the spread of Christianity got Russian analogues for biblical names adapted to Slavonic phonetics around 990. The investigation is narrowed by considering names from the perspective of the biblical or religious context. Comparing the source text of The Brothers Karamazov by F. M. Dostoevsky with the target one done by Constance Garnett there were some findings that were worthwhile to share and served as an object for investigation.

Key words: *analogue, proper noun, proper name, biblical name, source text, target text, translation, peculiarity, transliteration, transcription.*

ПЕРЕВОД ИМЕН В РЕЛИГИОЗНОМ КОНТЕКСТЕ

Аннотация

Данное исследование посвящено переводу имен собственных, в частности, имен в религиозном контексте. Существуют русские и английские имена, имеющие общее происхождение или аналоги с похожим звучанием. Это связано с тем, что с распространением христианства русские аналоги библейских имен были адаптированы к славянской

фонетике приблизительно в 990-е годы. Исследование более узкого круга вопросов осуществляется путем рассмотрения имен с точки зрения библейского или религиозного контекста. Сравнение исходного текста " Братья Карамазовы" Ф. М. Достоевского с текстом перевода, выполненного Констанс Гарнетт, позволило сделать некоторые выводы, которые заслуживают внимания и послужили объектом для исследования.

Ключевые слова: *аналог, имя собственное, библейское имя, исходный текст, переводимый текст, перевод, особенность, транслитерация, транскрипция*

ЫСЫМДАРДЫН ДИН КОНТЕКСТИНДЕ КОТОРМОСУ

Кыскача мазмуну

Бул изилдөө энчилүү аттарды, атап айтканда, диний контексттеги ысымдарды которууга арналган. Орус жана англис тилдеринде жалпы келип чыгышы же окшош тыбыштары бар аналогдор бар. Бул христиан дининин жайылышы менен библиялык аталыштардын орусча аналогдору болжол менен 990-жылдары славян фонетикасына ыңгайлаштырылганына байланыштуу. Маселелердин тар чөйрөсүн изилдөө библиялык же диний контексттин көз карашынан аттарды кароо аркылуу ишке ашырылат. Ф.М.Достоевскийдин «Бир туугандар Карамазовдор» түпнуска текстин Констанс Гарнеттин котормосунун тексти менен салыштыруу көңүл бурууга арзырлык жана изилдөөнүн объектиси катары кызмат кылган кээ бир тыянактарды чыгарууга мүмкүндүк берди.

Түйүндүү сөздөр: *аналогия, энчилүү аты, ысым, библиялык аты, түпнуска текст, которулган текст, котормо, өзгөчөлүк, транслитерация, транскрипция*

Proper names constitute the most important part of the verbal composition of the language and represent various aspects of its study for scientists. A whole science arose - onomastics, which studies the names of people, their origin and functioning.

Many people think that there is nothing difficult in translating proper names. However, it is not. Of course, translation, as a general process is not an easy task, as it can be problematic, ambiguous and carried out in a particular cultural context. Translation of proper names is one of the problems that a translator faces.

This article is devoted to the translation of proper names, in particular, names in a religious context. There are Russian and English names that have a common origin or analogues with a similar sound. The authors of the article attribute this to the fact that with the spread of Christianity, Russian analogues of biblical names were adapted to Slavic phonetics around the 990s. The study of a narrower range of issues is carried out by considering the names from the point of view of the biblical or religious context.

This article considers personal names as a subgroup of proper names. Here are some definitions of the terms to avoid possible confusion.

The definition given in Wikipedia meets the specific of this paper more precisely. It distinguishes personal name: “A name is a term used for identification by an external observer. A personal name identifies, not necessarily uniquely, a specific individual human. A personal name is an identifying word or words by which an individual is intimately known or designated.” [6]

As we see common features in the terms proper noun and personal name we can conclude that they are interchangeable. But the preference is given to personal name inasmuch as the specific of the article is to consider names of people / persons.

Relevance is one of the criteria of good translation. Relevant translation of proper names influences on the relevance of the entire translation of the original text. Relevance provides an adequate perception of the translated text by readers. “Окурмандын кабыл алуусуна жараша кабыл алуучу маданияттын каражаттарын пайдаланса оң болуп адекватттуулукка жакындайбыз” Depending on the perception of the reader, we will be more likely to approach the adequacy of the use of the means of perceptual culture. (authors’ translation) [4, p. 188]

Reading and books have a social role. Books have knowledge to give us, develop our personality in a better way. Knowledge of foreign languages and ability to read text in the original language broadens personality’s mind. Translations contribute to reading, make more information accessible for readers. This increases the role of good relevant translation in society. “Перевод выполняет определенную функцию в обществе, т.е. имеет свое общественное предназначение. Общественное предназначение профессиональной деятельности является важнейшей характеристикой, самым непосредственным образом определяющей ее сущность.” Translation performs a certain function in society, i.e. has a public purpose. The social purpose of professional activity is the most important characteristic that most directly determines its essence. (authors’ translation) [3, p. 216]

Going deeper into translation issues we find rendering of proper names is more specific than we expect. A translator should consider many factors like adequacy of translation, historical period or context, traditional way of rendering names then and now. Research material: comparison of the original text of "The Brothers Karamazov" by F. M. Dostoevsky with the text of the translation made by Constance Garnett allowed the authors to draw some conclusions that deserve attention and served as the object of research.

Examples

1. «Прочти, как потом братья приезжали за хлебом в Египет, и Иосиф, уже царедворец великий, ими не узнанный, мучил их, …» [5, p. 367] – “Let him read them how the brothers afterwards journeyed into Egypt for corn, and Joseph, already a great ruler, unrecognised by them, tormented them, …” [1, p. 369]

“Joseph” is a personal name of a biblical protagonist. The Russian ‘Иосиф’ and English ‘Joseph’ are analogues. They denote one and the same person.

2. “О любопытнейшей их статье толкуем, – произ-

нес иеромонах Иосиф. [5 p. 78] We are discussing this gentleman's most interesting article," said Father Iosif." [1, p. 70]

The name Иосиф is changed into Iosif in the English text. It keeps phonic image. In this context, "Joseph" is a literary character, a fictitious monk. For this reason, the interpreter preferred to transcribe this name though it is Christian and has an analogue. Thus by using transcription the interpreter preserved the Russian origin the person and differentiates the biblical Joseph and a fictitious monk from Dostoevsky's novel.

There is a world known historic figure with the name of Iosif – Joseph Stalin. In Russian full name is Иосиф Виссарионович Сталин – Iosif Vissarionovich Stalin. In English they prefer to use its accustomed analogue 'Joseph'. 'Владимир' can be only transliterated into English because: it is of Slavic origin; it doesn't have analogues in English.

3. "А видел ли раба моего Иова? [5, p. 361] And hast thou considered my servant Job?" [1, p. 367] – This utterance is about a biblical person – Job. The interpreter uses the English analogue for the name of the Biblical character. 'Иов' and 'Job' are analogues. 'Иов' is not a common secular name in Russian culture. It is given at the tonsure as a monk and is a common church name among religious figures.

4. "Старец Варсонофий действительно казался иногда как бы юродивым, но много рассказывают и глупостей. [5, p. 50] - The elder Varsonofy did sometimes seem rather strange, but a great deal that's told is foolishness. [1, p. 41]" The name of the elder Varsonofy has its analogue - Barsanuphius. A famous figure with such name is Barsanuphius also known as Barsanuphius of Palestine, was a Christian hermit and writer of the sixth century. As in the example of 'Joseph' 'Varsonofy' is Dostoevsky's fictitious person; the interpreter preferred to render this name into the target language through transcription to keep the cultural connotation of the source text. Could using its analogue spoil the content in the target language? We should ask English readers' perception on it.

5. "… задержал брата Вениамина, [5, p. 367] - kept his brother Benjamin. [1, p. 369]" - the interpreter transfers the biblical name through its analogue. The only four examples above makes us to conclude that if the sentence were about a common character, the name would be transliterated – Veniamin. But this is a citation from the Bible and the name is rendered through its biblical analogue. There are many Russian celebrities with the name of Вениамин: Вениамин Каверин – Veniamin Kaverin, a Soviet writer associated with the early 1920s movement of the Serapion Brothers; his best-known novel "The Two Captains" (1938–44); Вениамин Смехов – Veniamin Smekhov, a Soviet and Russian actor of stage and screen; Вениамин Шумейко - Veniamin Shumeyko - a Kyrgyzstani professional footballer [7]. All these celebrities are mentioned in Wikipedia in English. They are our contemporaries Their names will be transliterated into English. According to Peter Newmark: "Normally, people's first and surnames are transferred, thus preserving their nationality, and assuming that their names have no connotations in the text." [2, p.214]. Using analogues is not appropriate. There are special elaborated charts of rendering the Cyrillic alphabet into Latin.

Other biblical names mentioned in 'The Brothers Karamazov' and their analogues

Russian	**Biblical name**	**Secular name**
Male names		
Авраам	Abraham	Авраам
Иаков	Jacob	Яков
Иов	Job	
Иона	Jonah	
Исаак	Isaac	Айзек
Лаван	Laban	
Лука	St. Luke	
Савл	St. Paul	Павел
Female names		
Вастия	Vashti	
Ревекка	Rebecca	Ребекка
Сарра	Sarah	Сара
Эсфирь	Esther	Эстер

Conclusion

Once teaching a lesson we encountered the name of Joseph. I asked my students (future translators): Are you familiar with the Biblical Joseph? Students said: No, we are Muslims. According to Wikipedia ninety percent of Kyrgyzstan's population are Muslim. Then there was a need for a tirade like "Broaden your mind. This is not a religious agitation, but a desire to expand your horizons and to improve your professional training. The more you know the better your translation is. Most English speakers are Christians. One day you may encounter religious content for translation. Why not know something about the religion of the English-speaking countries?" Our students learn Business English, and legal translation; they are happy to exchange cards on Valentine's Day which is losing its religious content and is almost secular. They like to celebrate Christmas but they were not ready to know Biblical names. The idea is that when translating names, we should consider religious context and

know analogues of the names. Students are forgivable but really professional translators must not limit themselves by saying: we are Muslim.

In many textbooks, transliteration and transcription are the most recommended techniques to translate names. When getting a visa transliteration is strongly recommended. There are even charts for rendering Russian sounds and letters. But translators should not always use only these two strategies for the translation of all proper names in all kinds of texts. In the religious context, translators have to be able to identify secular are biblical names and know the analogues of the last.

The influence of literature into personality development is undisputed. But to make the development more positive translation of books must be adequate and relevant. Considering translation of names with context is a very specific feature of translation which makes the translation of the whole source text more adequate and relevant.

Resources

1. Dostoyevsky F. The Brothers Karamazov Translated by Garnett C. The Lowell Press New York 2009

2. Peter Newmark A TEXTBOOK OF TRANSLATION, 1988 p.214

3. Абдуллаева С. Перевод как деятельность его общественное предназначение. / Абдуллаева С. - Вестник БГУ №2 (22) 2012, стр. 216,

4. Асылбекова А. Т. Котормодогу маданий релеванттуулуктун ролу. // Асылбекова А. Т. - Вестник БГУ №1(27) 2014, стр 188,

5. Достоевский Ф. М. «Братья Карамазовы», Государственное издательство художественной литературы, Москва 1958, том 9.

6. https://en.wikipedia.org/wiki/Name

7. https://en.wikipedia.org/wiki/Kyrgyzstan

УДК: 811.111:821(575.2)(04)
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.65

Туйтеева Н. Б.,
КНУ им. Ж. Баласагына

ПОНЯТИЕ КОНЦЕПТА В НАУЧНОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Аннотация

Термин концепт иногда считается эквивалентным термину понятие, потому что слово концепт этимологически происходит от латинского слова conceptus, что означает понятие. Из-за большого количества интерпретируемых различных анализов среди исследователей родились разные мнения о значение термина «концепт». Первоначально термин «концепт» был синонимом слова «понятие».

Значимость выполненной статьи заключается в том, что ее результаты могут найти применение в теоретических курсах английского лексикологии, стилистики и интерпретации текста, в спецкурсах по лингвокультурологии и межкультурной коммуникации, а также на занятиях по английскому и кыргызскому языкам как иностранным.

Значимость данной статьи заключается в том, что она отвечает на актуальнейшие вопросы, решение которых позволит более практично и рационально подготовить специалистов, не только понимающих язык, а и владеющих им на более высоком уровне, что позволит им быть правильно понятыми при презентации бизнеса либо других переговорах различного уровня.

Ключевые слова: *концепт, лингвокультурные концепты, коммуникативная среда, коммуникативное сознание, межкультурной коммуникации, научная литература.*

ИЛИМИЙ АДАБИЯТТАРДАГЫ КОНЦЕПТТИН МААНИСИ

Кыскача мазмуну

Концепт термини кээде түшүнүк терминине эквивалент катары да каралып жүрөт, себеби концепт сөзү этимологиялык жактан латын тилиндеги түшүнүктү билдирген conceptus сөзүнөн келип чыккан. «Концепт» терминин маанисин чечмелеген ар кыл талдоолор көп болгондуктан, изилдөөчүлөр арасында түрлүү пикирлер туулган. Алгач «концепт» термини «түшүнүк» сөзүнүн синоними катары кабыл алынчу.

Аткарылган макаланын маанилүүлүгү анын натыйжалары англис лексикологиясы, стилистикасы теориялык курстарында жана текстти интерпретациялоодо, лингвомаданият таануу жана маданияттар аралык коммуникациялар боюнча атайын курстарда, ошондой эле англис тили менен чет тили катарындагы кыргыз тили сабактарында колдонулушу мүмкүн экендигинде.

Бул макаланын маанилүүлүгү тилди түшүнүп гана тим болбостон, аны кыйла жогору деңгээлде билген адистерди көбүрөөк тажрыйбалуу жана рационалдуу даярдоого мүмкүндүк берүүчү маселелерди чечүүгө жооп бере турганында, бул маселелердин чечилиши адистерге бизнести тааныштырууда же дагы башка ар түрдүү деңгээлдеги сүйлөшүүлөрдү жүргүзүүдө аларды туура түшүнүүгө мүмүкүндүк берет.

Түйүндүү сөздөр: *концепт, лингвомаданий концептилер, коммуникативдик чөйрө, коммуникативдик аңсезим, маданият аралык байланыш, илимий адабият.*

VIEWS OF THE NOTION IN THE SCIENTIFIC LITERATURE

Abstract

The term concept is sometimes considered equivalent to the term notion, because the word concept is etymologically derived from the Latin word conceptus, which means notion. Due to the large number of different analyzes being interpreted, different opinions have been born among researchers about the meaning of the term "concept". Initially, the term "concept" was synonymous with the word "понятие".

In connection with a new stage in the development of closer economic, cultural and social relations between our country and the world community, the need arose for a slightly different attitude to the study of English and Kyrgyz as a connecting link of interethnic communication.

The significance of this article lies in the fact that it answers the most pressing questions, the solution of which will allow more practical and rational training of specialists who not only understand the language, but also speak it at a higher level, which will allow them to be correctly understood during business presentations or other negotiations at various levels.

Key words: *concept, linguocultural concepts, communicative environment, communicative consciousness, intercultural communication, scientific literature.*

Cognitive linguistics is one of the most interesting and controversial branches of linguistics that studies thought processes and their linguistic reflection in people's daily lives. In this science, the main attention is paid to the language as a communicative unit, which differs not only from the point of view of peoples and cultures, but also one person from another. Each person has his own communicative goal and linguistic pragmatic features that reflect his picture of the world, which is formed in the process of synthesis in his mind of everything around him.

The processes of obtaining, processing and systematizing knowledge that help a person to exist and navigate in a world ordered by the forces of his consciousness are commonly called categorization and conceptualization. Categorization is understood as the process of ordering the acquired knowledge, that is, the distribution of new knowledge according to certain headings that exist in the mind of a person, and often given categories of the language of which this person is a native speaker. . Conceptualization is the process of determining a set of cognitive features (including categorical) of a phenomenon of the real or imaginary world, allowing a person to have, remember and supplement with new information some emerging concept and idea about this phenomenon and distinguish it from other phenomena. [1, p. 193]

Language is a specific human cognitive ability, but the cognitive processes responsible for storing and retrieving linguistic and non-linguistic knowledge are basically the same. Language opens a window into cognitive function, providing insight into the nature, structure, and organization of thoughts and ideas. Thus, the most important difference of cognitive linguistics from other approaches to the study of language is that language reflects certain fundamental properties and characteristics of the human mind. [2, c. 55]

“Cognitive linguistics is the study of language in its cognitive function, where cognitive activity is related to the decisive role of intermediate information structures in our encounters with the world. Cognitive linguistics… [suggests] that our interaction with the world is mediated by information structures. However, it is more specific than cognitive psychology because it focuses on natural language as a means of organizing, processing and communicating this information. "What unites the various forms of cognitive linguistics is the belief that linguistic knowledge includes not only knowledge of language, but also knowledge of our experience of the world as mediated by language." [3, c. 75]

For cognitive linguistics, meaning is a central issue, the meaning of words as well as the meaning of sentences; in other words, the meaning of any language expression.

The term "concept" was used for the first time by S.A. Askoldov-Alekseev in 1928. The scientist defined the concept as a mental formation that replaces in the process of thought an indefinite set of objects, actions, mental functions of the same kind (the concepts of "plant", "justice", "mathematical concepts"), "The question of the nature of general concepts or concepts - according to the medieval terminology of universals - an old question, long standing in line, but almost untouched in its central point. The general concept, as the content of an act of consciousness, still remains a very mysterious quantity ... and the nature of concepts still remains sufficiently mysterious. [4, c. 155]

Concept - a term that serves to explain the units of mental resources of our consciousness and the information structure that reflects the knowledge and experience of a person; a unit of random access memory, a mental lexicon, a holistic picture of the world, reflected in human psychology. The concept corresponds to the idea of the meanings that a person operates in the process of thinking and which reflect the content of experience and knowledge. The content of all human activity is poured into the processes of cognition of the world in the form of certain "quanta" of knowledge. The concept is understood as a global mental unit, which is a

quantum of structured knowledge.

Concepts can be classified as ideal entities that are formed in the human mind:

1) from his direct sensory experience during the perception of reality by the senses;

2) from the direct operations of a person with objects, from his objective activity;

3) from the mental operations of a person with other concepts already existing in his mind - such operations can lead to the emergence of new concepts;

4) from linguistic communication (a concept can be communicated, explained to a person in a linguistic form, for example, in the learning process, in the educational process);

5) from independent knowledge of the meanings of language units (example: a child asks what democracy is, an adult looks up the meaning of an unknown word in the dictionary and through it gets acquainted with the corresponding concept). “The national concept is the most general, maximally abstract, but specifically representative (linguistic) consciousness, subjected to cognitive processing, the idea of “the subject in the totality of all valence connections marked by national and cultural features.” [5, c. 131]

The concept was defined as a unit designed to link together scientific research in the field of culture, consciousness and language, since it belongs to consciousness, is determined by culture, and is objectified in language. Cultural entities in their internal diversity demonstrate that the concept of the modern world cannot be understood outside the analysis of cultures as structures of identity.

The concepts that arise in the minds of people are based not only on the meanings of words taken from dictionaries, but also on the basis of individual, national, cultural and historical experience, and the richer the experience, the wider the boundaries of the concept, the greater the possibility of an emotional aura of the word, which is reflected in all aspects of the concept. Here we fully agree with the author Likhachev.

There are different classifications of concepts. For example, concepts can be divided into artistic and non-artistic. It seems to be possible to say:

1) about a communicative, “non-artistic” concept, which is universal, common to all native speakers and their cultures through a mental construct, explicated in the process of communication;

2) about the artistic concept, reflecting both general artistic and individual author's understanding of common mental entities, expressed in original ways of verbalization based on an individual system of assessments and associations (for example, "Rose" in Western European poetry in general or "God" in the poetry of M. Tsvetaeva)

The concept-universal is a mental-linguistic complex that can include both verbal and non-verbal explications in its content. This complex has a basically stable ratio of the core and periphery of the associative-semantic field, representing a concept oriented towards pragmatic information and generally similarly presented in the linguistic picture of the world of any linguistic personality.

Speaking about the artistic concept, we draw attention to the fact that in recent years it has attracted increasing interest from researchers. Linguists have long been trying to create a typology of both non-artistic and artistic concepts. [6, c. 28]

Also, concepts can be divided into macro concepts and micro concepts. Microconcepts are understood as concepts of a smaller volume of meaning, capable of fully or partially becoming a component of the concept of a general volume. Macroconcepts are understood as concepts of the ultimate wide creation, capable of including other concepts (in whole or in part) in their associative-semantic field, which, in comparison with the micro concept, is more voluminous and complexly structured. For example, in the language picture of the world of the religious philosophers of the school of unity S. Yesenin, the macroconcepts "Motherland", which includes the microconcepts "Nature", "Love", "Faith", etc. and "Love", and micro-concepts - "Nature", "Man", "Fire-Light", etc. [7, p. 35]

Concepts can be distinguished as universal macroconcepts and universal microconcepts, as well as artistic macro concepts and artistic micro concepts. In addition, universal concepts according to the predominant content component can be divided into:

1) Emotive concepts, in the content of which the emotional layer is the most significant (“Joy”, “Boredom”, “Longing”, “Fear”);

2) Axiological concepts, in the content of which value meanings are especially obvious (“Good”, “Evil”, “Lie”, “Truth”);

3) Logically constructed concepts are concepts in the associative-semantic field, which are clearly dominated by subject-logical rational information (“Life”, “Death”, “Time”,);

4) Cultural, or culturally determined concepts, in the associative-semantic field of which the most important content components are inextricably linked with the cultural and "civilizational specifics" of society ("State", "Money", "Man");

5) Mythological concepts - in the associative-semantic field, they occupy fantastic elements associated with the mythology of any nationality. Fantastic elements can also be included in the linguistic picture of the world of another nationality (“Brownie”, “Mermaid”, “Ghost”), thereby determining similarities and differences;

6) Figurative or aesthetic concepts, in the content of which the content components associated with the figurative and (or) aesthetic meanings of their verbal words ("Fire", "Water") are of fundamental importance for the linguistic picture of the world of all native speakers. [8, c. 115]

Such a classification, in principle, can be applied to an artistic concept, but in relation to it there is no main meaning, first of all, since it is not always possible to single out the predominant content component. It is important to classify artistic concepts according to the degree of displacement of the components of the associative-semantic field, i.e., in essence, according to the degree of individuality of the content, since this is what determines the specifics of the artistic concept: [9]

1) a general artistic concept or mental construct, the content and explicants of which basically coincide in various literary texts (“Rose”, “Nightmare”);

2) individual-author's concept - information integrity, the content and verbalization of which are inherent in the work of only one author ("war", in the work of N. Gumilyov - see Bespalov 2002, "Flight" in A. Blok's cycle "Poems about the Beautiful Lady".

References

1. Askoldov S.A. Concept and word. // Russian literature.

Anthology. Moscow: Academia, 1997. - 271 p.

2. Babushkin A.P. Types of concepts in the lexical and phraseological semantics of the language / A.P. Babushkin. Voronezh: Publishing house Voronezh, state. un-ta, 2006. - 103 p.

3. Doina, D., Calin, F., Elena-Adriana, T., & Anisoara, P. (2011). The Concept of Cultural and Traditional Archetype. Procedia—Social and Behavioral Sciences, 15, 1493-1496.

4. Dirk Geeraerts and Herbert Cuyckens, eds., The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics. OxfordUniversityPress, 2007

5. Krasnykh, V. V. (2016). Vocabulary and Grammar: Fundamentals of Psycholinguistics (496 p.). Moscow: L Gnosis.

6. Kubryakova, E. S. (1994). The Initial Stages of the Formation of Cognitivism: Linguistics, Psychology Cognitive Science. Questions of Linguistics, 4, 34-47.

7. Ovchinnikov V.V. Sakura and oak - Mn., 1987

8. Vyvyan Evans and Melanie Green, Cognitive Linguistics: An Introduction. Routledge, 2006

9. Туйтеева Н. Б. The notion of "Punctuality" in English and Kyrgyz linguistic view of the world. // Туйтеева Н. Б., Вестник БГУ №1 (59) 2022.

ЛИТЕРАТУРА

УДК:821.512.161
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.69

Мусаева Ж.К.,
К. Карасаев атындагы БМУ

ТҮРК ЖАЗУУЧУСУ ЯШАР КЕМАЛДЫН ЧЫГАРМАЛАРЫНДАГЫ ФОЛЬКЛОРДУК МОТИВДЕР

Кыскача мазмуну

Көркөм чыгарманын чагылдыруу обьектиси бай жана ар түрдүү. Адам мүнөзүн анын турмуштук жана социалдык ордун ачуу искусство чыгармаларынын максаты экени байыртадан белгилүү. Искусствонун башка түрлөрүнөн айырмаланган көркөм чыгарманын татаалдыгы жана өзгөчөлүгү болуп, кайсы чыгарма болбосун автордун кандайдыр бир ой-максатын ачып берүү ошол аркылуу окурмандын аң-сезимине жеткирүү болуп саналат. Чыгармачыл инсандар бул милдетти көркөм чыгармада ар кандай ыкма менен ишке ашыра алат. Алардын бири фольклорго кайрылуу.

Түрк адабиятынын көрүнүктүү өкүлдөрдүн бири Яшар Кемал түрк адабиятында "фольклорист жазуучу" деп бааланат. Макалада жазуучунун чыгармачылык жолунун өсүп өнүгүшүнө тийгизген элдик оозеки адабият ошондой эле роман, аңгемелеринде орун алган фольклорлук мотивдер тууралуу сөз болот.

Түйүндүү сөздөр: *түрк адабияты, фольклор, маданият, адабият таануу, мотив, уламыш, сюжет, элдик ырлар, этномаданият, коом.*

ФОЛЬКЛОРНЫЕ МОТИВЫ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ ТУРЕЦКОГО ПИСАТЕЛЯ ЯШАРА КЕМАЛЯ

Аннотация

Объект изображения художественного произведения богат и разнообразен. Давно известно, что цель произведений искусства — раскрыть природу человека, его жизненное и социальное место. Сложность и уникальность художественного произведения, отличающая его от других видов искусства, состоит в том, что любое произведение раскрывает авторский замысел, а тем самым доносит его до читательского сознания. Творческие личности могут выполнить эту задачу любым способом в произведении искусства. Одна из них — отсылка к фольклору.

Яшар Кемаль, один из самых выдающихся деятелей турецкой литературы, считается в турецкой литературе «писателем-фольклористом». В статье рассматривается фольклор, повлиявший на становление и развитие творчества писателя, а также фольклорные мотивы в романах и рассказах.

Ключевые слова: *турецкая литература, фольклор, культура, литературоведение, мотив, легенда, сюжет, народные песни, этнокультура, общество.*

FOLKLORE MOTIVES IN THE OF WRITER YASHAR KEMAL

Abstract

The object representation of a work of art is rich and varied. It well known that the purpose of works of art is to reveal the nature of man, his life and social place. The complexity and uniqueness of a work of art, which distinguishes it from other types of art, lies in the fact that any work reveals the author's intention, and thereby conveys it to the reader's consciousness. Creative individuals can accomplish this task in any way in a work of art. One of them is a reference to folklore.

Yashar Kemal, one of the most prominent figures in Turkish literature, is considered as a «folklorist writer» in Turkish literature. The article discusses folklore that influenced the formation and development of the writer's work, as well as folklore motifs in novels and stories.

Key words: *Turkish literature, folklore, culture, literary criticism, motive, legend, plot, folk songs, ethnoculture, society.*

Жазма адабият менен фольклордун ортосундагы карым-катыш жана айырмачылыктар тууралуу бардык элдердин адабият таануу илиминде колго алынып, алгылыктуу излдөөлөр жүргүзүлүп келет. Ошондой эле фольклордук чыгармалардын жазма адабиятта колдонулушу, алардын кайрадан иштелип чыгышы туралуу сөз болгондо белгилүү бир акындын же жазуучунун чыгармачылыгы иликтенет эмеспи. Албетте, чыгармачыл адам элдик оозеки адабияттан таасирленбей койбойт, өз чыгармачылыгында фольклорго кайрылуу, чыгарманын сюжетин түзүүдө аларды орду менен пайдалана билүү бул ар бир акын-жазуучунун чыгармачылык чеберчилиги катары бааланат. Жазма адабияттын фольклор менен болгон генетикалык байланышын изилдөөгө багыт алып

жатып К.Асаналиев адабий процесс дегенибиздин өзү дегеле түз сызык боюнча өнүгүп өсүүдө болушу мүмкүн эмес экендигине токтолот. «Жаңы эстетикалык баскычка көтөрүлүү кечеги токтолгон «ашуудан» ашып, андан ары түз жөнөп кетүү мүмкүн эмес. Зарыл учурда артка кайрылуу, ал турмак эң байыркы көркөм аң сезимдин жагымдуу, жандуу өкүмдөрүн «сиңирип» туруу көркөм процесстин менчиктүү сапатына жатат», - дейт сынчы. [1, 6-бет]

Түрк адабиятында да акын-жазуучулар фольклордук чыгармаларга кайрылбай койгон эмес. Оозеки адабиятка өзгөчө баа берген жазуучулардын бири – Яшар Кемал. Яшар Кемалдын белгилүү «İnce Memed» (“Инже Мемед”) романынан тартып, «Sarı Sıcak» («Сары Сыжак») аңгемелерине чейин бир топ тилдерге которулуп, чет элдик окурмандарга да сунушталган. «Yer demir gök bakır», «Alagiyik», «Yılanı öldürseler» ж.б.романдарынын негизинде кино тасмалар тартылып, театрда сахналаштырылган. Ар бир чыгармасында актуалдуу маселелерди чагылдыргандыктан Түркия мамлекетинде «Мазмундуу роман», «Орхан Кемал атындагы адабий сыйлык», «Сөз эркиндиги» аттуу бир канча мамлекеттик сыйлыктарга жана Франция мамлекети тарабынан «Эң мыкты китеп», «Эң мыкты роман» ж.б. чет элдик сыйлыктарга да ээ болгон.

Жазуучунун чыгармаларындагы фольклордук сюжеттер жана алардын орду тууралуу сөз боло турган болсо, алгач анын элдик оозеки чыгармачылык менен болгон карым-катышы, мамилеси тууралуу сөз болбой койбойт. Ата-энесинен эрте ажырап калган Яшар Кемал кичине кезинен эле эл аралап, эски буюмдарды сатып, күн көргөн. Ошол учурларда айыл аксакалдарынан нускалуу сөздөрдү, кызыктуу уламыш, жомокторду угуп жан дүйнөсүн байытып, таалим-тарбиянын башатын да оозеки чыгармалардан алат. Элдик ырларды, дастандарды, кошокторду жатка айтып, саз (түрктөрдүн музыкалык аспабы) чертип, ал тургай жамактатып төгүп жибере турган өнөргө да ээ болуп, төкмө акындар менен айтышып, эл арасына «акын Кемал» деген ат менен таанылат. Ал кичине кезинде атасынын өлүмүн көрүп калгандыктан кекеч оорусуна чалдыгат, адабиятка, ырга болгон шыгы жана аракетчилдигинин натыйжасында бул оорудан айыккандыгын өзүнүн эскерүүлөрүндө баяндаган. [6. 24-б]

Чыгармачылык жолу алгач ыр менен башталып, 1946-жылы «Adana ağıtları» («Адана кошоктору») аттуу ырлар жыйнагы жарык көрөт. Аталган жыйнагындагы ырлары оозеки адабияттагы элдик ырлардын мотивинде болуп, темасы да «кошоктор» деп аталып, башынан өткөргөн оор учурлар сүрөттөлөт. Жашоо шарттын айынан ар кайсы жерде баш калкалаган жазуучу гезит-журналдарда ар кыл кызматтарды аркалайт. Ошондой эле эл арасында айтылган уламыш, жомок, элдик ырларды топтоп кагаз бетине түшүргөн фольклор жыйноочу да болгон. Яшар Кемалдын ошол учурдагы белгилүү журналист Абидин Дино менен таанышуусу адабиятка болгон шыгын андан ары арттырууга түрткү болот да, дүйнөлүк адабият менен таныша баштайт. Абидин Дино жазуучуну мындайча эскерет: «Маңдайымда териси сөөгүнө жабышкан айылдык бала турду. Аты Кемал Садык Гөчели экен. Бырышкан, саргарган эски кагаз бетине элдик ырларды, уламыш, дастандарды, миф, кошок ж.б. баарын түшүрүп алыптыр». [3, 15-б]

Демек, жалпы адабиятка болгон ынтызарлыгы, кызыгуусу элдик оозеки чыгармалар аркылуу башталып, анын сөз чеберчилигин, айлана-чөйрөгө болгон ой жүгүртүүсүн байышына, чыгармачылыгынын такшалышына басма сөз булактарында кызмат кылышы да чоң түрткү берет. Алгач ыр жазган акын катары таанылса кийин кара сөз түрүндөгү чыгармалары менен таанылат.

Көлөмдүү «İnce Memed» (“Инже Мемед”) романындагы элдик ырлар Мемед сыяктуу баатыр каармандардын образын ачуу максатында колдонулган:

Yüce dağ başına bir ulu kartal
Açmış kanadını dünyayı örter
Bazı yiğit vardır ölümden korkar
Ben korkmam ölümden, er geç yolumdur

(Мааниси бийик тоонун чокусундагы чоң бүркүт канатын ачып дүйнө кыдырат, өлүмдөн корккон кээ бир жигиттер бар, а мен корпойм өлүмдөн, акыры бир күн ал жолго да түшөм). Элдик оозеки чыгармачылыктагы жоокерлерге, баатырларга арналган ырлар мекенди сүйүүгө, коргоого тарбиялоодо зор роль ойногон.

«Көроглу», «Каражаоглан», «Алагийик» деген чыгармаларын бириктирип 1967-жылы «Үч Анадолу уламышы» деген аталышта жарыялайт. Аталган аңгемелеринде эл арасында айтылган уламыштын варианттарына салыштырмалуу кеңейтилип берилет. «Көроглу» аңгемесинде «Үч көбүк» уламышы сүрөттөлөт. Мында сууда көбүктөр агып келип токтогон жерге көл пайда болуп, бир түп чынар өсүп чыгат, ал көлдүн суусун ичкенде көрбөгөн адамдын көзү көрөт. Жазуучунун чыгармасында Көроглу атасына алып келе жаткан суунун бардык тамчыларын өзү ичип түгөтөт. Жазуучу муну менен адамдын терс мүнөзү болгон өзүмчүлдүктү ачып берет.

«Каражаогланда» эл арасында айтылган уламышты кайрадан иштеп чыгат. Жалпысынан Каражаогландын өмүрү, сүйүүсү, акындык өнөрү тууралуу баяндалат. Оозеки адабиятта кыска берилсе, Яшар Кемалда окуялар биринин артынан бири уланып, көркөмдөштүрүлгөн. Каражаоглан жана анын сүйүктүүсү Элиф жөнүндөгү элдик ырлардын мисалында окуяларды тизмектеп берген. Ошондой эле Каражаогландын ата тегин да санжыра кептер менен чечмелеп берет. Бул аңгемеде түрк фольклорунда кездешкен «Кырк үңкүр» уламышы да баяндалат. Чыгармада Каражаоглан кийикке айланып, ушул үңкүргө барып жашап калат. Бир-бирине ашык болуп, бирок махабатына жетпей калган элдик мотив аркылуу баяндалат.

«Алагийикде» сүйүү темасы жана табият менен болгон байланыш оозеки адабияттын үлгүсүндө чечмеленет. Чыгарманын башкы каарманы Халил көзгө атаар мерген болуп, аңчылык менен күн кечирет. Халил менен Зейнептин ортосундагы ашык, аларды бири-биринен ажыратууну көздөгөн Каржа Али Халилге кас болот. Чыгарманын соңунда терс каарман өз жазасын алат, ал эми эки Халил менен Зейнеп бир жерде көз жумат. Мында элдик оозеки чыгармалардын белгилүү үлгүсүндө жазылганын баамдасак болот.

“Filler sultanı ile kırmızı sakallı topal karınca” повестинде оозеки адабияттагы жомок аллегориялык методдо берилип эзүүчүлөр менен эзилгендердин ортосундагы мамиле көркөм сүрөттөлөт.

Жазуучу Яшар Кемал элдик оозеки чыгармаларга жогору баа берип, чыгармаларында окуянын сүрөттөлүшүн, өнүгүшүн, каармандардын мүнөзүн ачууда ички маселелерди тереңдетип берүүдө көп эле колдон-

гон. Жалпылап айтканда, жазуучунун чыгармачылыгында элдик оозеки чыгармачылыктын орду чоң. Фольклорду өзүнүн чыгармачылыгынын бардык этабында пайдаланган. Ал жөнүндө дагы да айтылчу сөз алдыда демекчибиз.

Адабияттар

1. Асаналиев К. Өрдөн өргө – Ф.: 1977. 6-б

2. Бобулов К. Фольклор жана адабият – Ф.: 1980. 136 б

3. Muzaffer Uygyner. Yaşar Kemal Sanatı Yapıtlarının seçmeler, İstanbul, 1995. 15-б

4. Yaşar Kemal. İnce Memed II cilt. İstanbul, 1969

5. Yaşar Kemal. Uç Anadolu efsanesi. İstanbul, 2004

6. Yaşar Kemal. Yaşamı,sanatı, yapıtlarından seçmeler. İstanbul, 1995 24-б

ПОЛИТОЛОГИЯ

УДК: 339.9
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.72

Канатбеков Э. К.,
БГУ имени К. Карасаева,
аспирант

ПЕРСПЕКТИВЫ ВЗАИМООТНОШЕНИЙ СТРАН-УЧАСТНИЦ ЕАЭС В НАУЧНО-ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ КОНТЕКСТЕ

Аннотация

Взаимоотношение между странами как с ранних, так и в современное время занимает существенное место в жизни каждого государства и общества. Как показывает современная практика, становление различных государственных и социальных институтов, создание союзов, технического прогресса мировой экономической системы, тесно связаны с процессами «глобализации» и «интеграции». В связи с чем важным становится вопрос о углубленной интеграции на пространстве ЕАЭС в рамках научно-образовательном контексте. В статье обращается внимание на создание единого научного, образовательного, культурного, информационного пространства в рамках «Евразийского экономического сообщества», которое послужит основой для формирования единого рынка труда и будет способствовать подготовке практико-квалифицированных специалистов. Повышение качества в образовательных секторах имеющие фундаментальную основу. И «синхронизация» научного и образовательного сотрудничество, взаимопомощь в организационных процессах.

Ключевые слова: *интеграция, образовательное пространство, научно-технический, синхронизация, глобализация, Евразийский экономический союз, человеческий капитал, взаимодействие, интеллектуальный ресурс, модернизация*

ИЛИМИЙ БИЛИМ БЕРҮҮ ТАРМАГЫНДА ЕАЭБге КАТЫШКАН ӨЛКӨЛӨРДҮН ӨЗ АРА МАМИЛЕЛЕРИНИН КЕЛЕЧЕГИ

Кыскача мазмуну

Мамлекеттер аралык байланыштар эзелтеден бери, ошондой эле азыркы заманбап учурда ар бир мамлекеттин жана коомдун жашоосунда орчунду ордун ээлеп келет. Ар түрдүү мамлекеттердин жана социалдык институттардын торолушу жана түзүлүшү, заманбап практикада, дүйнөлүк экономикалык системанын техникалык прогрессине, "глобалдаштыруу" жана "интеграция" процесси менен тыгыз байланышта экендигин көрсөтүп турат. Буга байланыштуу ЕАЭК чегинде илимий-билим берүү контекстинин аймагында интеграциянын терең маселесине байланыштуу суроо маанилүү болуп калат. Статьяда белгиленгендей, "Евразиялык экономикалык шериктештиктин" чегинде бирдиктүү илимий, билим берүү, маданий, маалыматтык аймакты түзүүгө, ал бирдиктүү эмгек рыногун түзүүгө жана практикалык-квалификациялуу адистерди даярдоого негиз болуп калат. Фундаменталдуу негизи бар билим берүү секторунун сапаты жогорулайт. Илимий жана билим берүү кызматташтыгында уюштуруу процессине "синхрондоштуруу" өз ара жардамдашуу болуп эсептелет.

Түйүндүү сөздөр: *интеграция, билим берүү мейкиндиги, илимий-техникалык, синхронизация, ааламдашуу, Евразиялык экономикалык биримдик, адам капиталы, өз ара аракеттенүү, интеллектуалдык ресурс, модернизация*

PROSPECTS FOR THE RELATIONSHIP OF EEU MEMBER STATES IN THE SCIENTIFIC AND EDUCATIONAL CONTEXT

Abstract

The relationship between countries, both from the early and modern times, occupies an essential place in the life of every state and society. As modern practice shows, the formation of various state and social institutions, creation of unions, technical progress of the world economic system, are closely connected with the processes of «globalization» and «integration». In this regard, the issue of deeper integration in the EAEU space within the scientific and educational context becomes important. The article draws attention to the creation of a unified scientific, educational, and cultural, information space within the «Eurasian Economic Community», which will serve as the basis for the formation of a single labor market and will contribute to the training of practically qualified specialists. Improving the quality in the educational sectors with a fundamental basis. And «synchronization» of scientific and educational cooperation, mutual assistance in organizational processes.

Key words: *integration, educational space, scientific and technical, synchronization, globalization, Eurasian Economic Union, human capital, interaction, intellectual resource, modernization*

Перспективные взаимоотношения занимают существенно важное место в жизни каждого государства и общества. Как показывает современная практика, становление государственных и социальных институтов, создание союзов, дипломатических контактов, развитие науки, технический прогресс мировой коммуникационной системы тесно связаны с процессами глобализации и интеграции.

Обобщающим последствием и выражением всех этих процессов является возрастание взаимозависимости мира. Страны и регионы хотят они этого, или нет оказываются «взаимно переплетены в плотную сеть» многообразных взаимодействий, влияющих на характер отношений, глобального и регионального масштаба, производства, цены на них, на ценности и идеалы государство, общество и людей. И какое-то малозаметное событие, происшедшее где-то на краю земли, неожиданным образом оказывает свое воздействие на процессы мирового характера.

Отталкиваясь от теории взаимозависимости справедливо замечает А.Дононбаев, «глобальное взаимодействие можно разделить на четыре основных типа»: 1) сообщения, движение информации, включая передачу верований, идей и доктрин; 2) транспорт, передвижение материальных объектов, включая военное снаряжение, частную собственность и товары; 3) финансы, передвижение денег и кредитов; 4) путешествия, передвижение людей». [1. с.301.]

В связи с чем крайне актуальной становится вопрос о созидательном процессе интеграции на пространстве ЕАЭС с последующим эволюцией для благо всех государств участников и общества.

Основная миссия государств «Евразийский экономический союза» заключается в том, чтобы вырабатывать новые интеграционные практики и активно их транслировать уже на евразийские интеграционные процессы. Ведь глобальная архитектура радикально меняется, и задача состоит в том, чтобы создать «человеческий капитал». Готовый присоединиться к новым процессам. Исходя из такого направления странам участникам требуется расширять формат сотрудничество.

Важнейшим аспектом сотрудничества и перехода к новым форматам взаимодействия на пространстве ЕАЭС является обмен в научно-технической и научно-образовательной сфере. Так как, «существование изолированного друг от друга, за годы независимости, национальные системы образования, сегодня уже не в состоянии удовлетворить современные требования». [2. с.4.]

Проблемы сферы образования и науки непосредственно влияет на развитие государство и членов общества. Вполне обосновано суждение о том к проблемам образования надо уделять больше внимания, поскольку важнейшие социальные проблемы, занятости населения, успешность личности, социально-экономическая стабильность в стране решается посредством образованного, духовного человека. Еще Ф. Бэкон сказал: «знание - сила», где по смыслу и на самом деле сила – это «власть». Образование – интеллектуальный ресурс для модернизации общества и «лифт» для индивидуальной восходящей социальной мобильности». [3] Образовательная повестка: с одной стороны, качественные трудовые ресурсы для развития экономики и создания единого рынка труда, учебные заведения, с другой стороны согласно категории «Экономики знаний» без опоры на передовые достижения науки и образования экономика не может обрести инновационный характер.

В связи с чем как отмечает, Председатель ассоциации высших учебных заведений КР А.И.Мусаев «образование является одним из ключевых факторов сохранения государства и нации в целом, так как именно от него будет зависеть будущее общества. Охват сферы образования в любом государстве достаточно широкий, а в нашем случае составляет более одной трети населения Кыргызстана». [4]

«В условиях глобализационных процессов, индустриального, цифрового развития прогресса. Образование как основа развития человечества выходит на передний план. Важно отметить также и то, что образ современного человека, сложившийся в общественном сознании, в первую очередь представляет собой образ человека образованного». [5. с.424.]

Для дальнейшего развития ЕАЭС необходимо обратить внимание на создание единого научного, образовательного, культурного, информационного пространства в рамках «Евразийского экономического сообщества», которое послужит основой для формирования единого рынка труда и будет способствовать подготовке практико-квалифицированных специалистов. Сегодня, в контексте становления информационного общества, стало ясно, что место и роль любого государства, его конкурентоспособность на мировом рынке зависят, прежде всего, от качества обучения и кадров. Как никогда актуальна необходимость пополнения государства высококвалифицированными специалистами.

Так, двигаясь по такой траектории 26 мая 2022 г. в городе Бишкеке состоялась Евразийский экономический форум с тематикой «Евразийская экономическая интеграция в эпоху глобальных изменений. Новые возможности инвестиционной активности». В качестве одного из мероприятий Форума была панельная сессии «Развития сетевых форм взаимодействия при реализации образовательных программ высшего образования».

В рамках сессии были обсуждены вопросы:

- Создания Евразийского сетевого университета и формирования межвузовских консорциумов в рамках ЕАЭС;
- Развития дистанционного образования (обучения) при реализации профессиональных образовательных программ в государствах – членах ЕАЭС;
- Совместной разработки образовательных онлайн-программ и возможности межгосударственного дистанционного профессионального обучения;
- Профессиональной подготовки и повышения квалификации трудовых ресурсов;
- Перспективы формирования единого образовательного пространства на основе права ЕАЭС.

Нужно заметить, что в этом плане у Кыргызстана есть значительный наработанный опыт, имеется ввиду, сетевые университеты СНГ и ШОС, что дает нам возможность перенять передовые практики этих объединений. Достаточно успешно развивается консорциум технических вузов, в состав которого с кыргызской стороны входит Кыргызский государственный технический университет им. И. Раззакова. Еще одним примером эффективного партнерства может служить Евразийская ассоциация университетов, возглавляемая уважаемым

академиком Садовничим Виктор Антоновичем, которая вносит весомый вклад в укрепление и углубление интеграционных процессов в Евразийском пространстве.

Немаловажное значение в этом плане играют и проведение международных форумов ректоров высших учебных заведений стран участниц ЕАЭС.

Так, например, 27 марта 2019 году в Бишкеке в рамках государственного визита Бишкек Президента Российской Федерации В.В.Путина «состоялся Первый форум ректоров Кыргызской Республики и Российской Федерации на тему: «Развитие науки и образования – инвестиции в будущее». Главная цель Форума – содействие расширению научно-образовательного сотрудничества двух стран, сохранение единого гуманитарного пространства. В пленарном докладе президент Российского Союза ректоров, ректор МГУ им. М.В.Ломоносова В.А.Садовничий подробно рассказал об истории сотрудничества российских и кыргызских ученых, заложивших основы научных связей двух стран». [6. с.25.] По окончании Форума президент Российского Союза ректоров В.А.Садовничий и председатель Ассоциации высших учебных заведений КР А.И.Мусаев в присутствии руководителей двух стран РФ и КР подписали Соглашение о сотрудничестве, направленное на представление интересов университетов России и Кыргызстана на международной арене и было принята резолюция форума.

22 ноября 2021 года в Бишкеке состоялся Первый университетский форум ректоров Кыргызской Республики и Республики Казахстан на тему: «Трансформация современного высшего образования: основные тренды и траектории интеграции». Как отметил ректор ЕНУ им. Л.Н.Гумилева, председатель Совета ректоров РК, академик Э.С.Батташев «необходимо формирования центрально-азиатского образовательного пространства, которое позволит вузам вести совместную деятельность по многим векторам сотрудничества: создавать качественные образовательные программы, открывать филиалы вузов, вести совместную работу по образовательным и научным проектам и др.». По словам председателя Ассоциации высших учебных заведений КР, ректора БГУ им. К.Карасаева А.И.Мусаева «необходимо совершенствования нормативно-правовых актов, регулирующих отношения сфере высшего образования, правового и организационного обеспечения взаимного признания и эквивалентности документов об образовании, том числе «двойных дипломов», ученых степеней и ученых званий, создать систему оценивания деятельности университетов, на основе центрально-азиатских критериев рейтинга вузов». [6. с.4.]

А также, 26 мая 2022 года входе официального визита Президента Казахстана К.Ж.Токаева в Кыргызстан «посетил открытие филиала Казахского Национального Университета им. Ал-Фараби в г. Бишкек. В будущем планируется создать научную лабораторию коллективного использования и Технологичный парк. В филиале будут обучаться граждане Кыргызстана и Казахстана, а также других стран». [7]

Кроме того, в рамках проведения 9-ой кыргызско-российской межрегиональной конференции 8-9 июня 2022 года в г.Екатеринбург (РФ) планируется провести Второй форум ректоров вузов Кыргызстана и России.

Резюмируя, основной целью интеграций является повышение качества в секторах имеющие фундаментальную основу. И «синхронизация» научного и образовательного сотрудничество, взаимопомощь в организационных процессах. Инвестиции в образование являются перспективной политикой развитых государств.

Очевидно, что сегодня существует множество различий, действующих в регионах Евразийского сообщества, и они зависят от принципов организации. Поэтому крайне актуально создать единые государственные стандарты и программы, а также разработать соответствующее нормативное обеспечение, которое позволит эффективно использовать экономический и интеллектуальный потенциал государств для повышения уровня жизни государства и народов. Что касается перспективы синхронизации научно-образовательного пространства, то, помимо экономической интеграции страны ЕАЭС имеют общую историю, используют русский язык, существующие проблемы схожи. Необходимо в условиях глобализации создание межкультурной площадки для диалога.

Существует ряд объективных аргументов в пользу интеграции образования и науки в рамках ЕАЭС – это единое научное, образовательное и деловое пространство и множество аспектов социально-экономической направленности. Исходя из этого, интеграция образования и науки в рамках Евразийского союза является традицией сотрудничества в едином языковом пространстве, а также взаимовыгодного инновационного развития различных отраслей стран-участниц союза.

На данном этапе процесс евразийской экономической интеграции достиг стадии зрелости. Сегодня евразийские интеграционные объединения приносят конкретную практическую пользу с точки зрения роста ВВП и взаимной торговли. Таким образом, «евразийская интеграция стала в 2017 году настоящим драйвером экономического роста, обеспечив восстановление экономик государств-членов ЕАЭС».

Таким образом, евразийская экономическая интеграция – это один из способов развития и защиты от влиянии мировой глобализации и рынка, к тому же расширение формата сотрудничества в рамках ЕАЭС путем интеграции и синтеза образовательного, научного обмена информациями и знаниями является одним из основных способов создания перспективного интеллектуального потенциала, человеческого ресурса и выработки единой кадровой политики на евразийском пространстве. Ведь евразийская взаимодействие может выступать гарантом добрососедства и сотрудничества.

Литература

1. Дононбаев А.Д. Международные отношения. Теория и Практика: учебник. Часть 1. Бишкек: Изд-во КРСУ, 2015. С.301.

2. Мусаев А.И. Актуальные проблемы современного высшего образования в контексте глобальных вызовов. / А.И.Мусаев // Вестник БГУ им.К.Карасаева. – Б., 2021. - №4(58). – С.4.

3. Багдасарьян Н.Г. Ценность образования модернизирующемся обществе или Ценность знания в обществе незнания. / Н.Г. Багдасарьян. Режим доступа http://ecsocman.hse.ru/data/215/626/1219/cennostznania.pdf (дата обращения 05.02.2022)

4. Мусаев А.И. COVID-19: Образование проходит испытание на прочность. Режим доступа: https://mnenie.akipress.org/unews/un_post:17021/?from=mnenie&place=

search&sth=abe41657b53176cbcaf34a396b9a234d (дата обращения 06.02.2022)

5. Беляков С. А. Новые лекции по экономике образования. – М.: МАКС Пресс, 2007. С. 424.

6. Международный форум ректоров вузов Кыргызстана и Казахстана / Вестник Ассоциации высших учебных заведений КР. Бишкек. 2021, №4. С.25.

7. В Бишкеке открыт филиал Казахского Национального Университета им. Ал-Фараби. https://www.ktrk.kg/ru/news/s/70401

II. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

ЭКОНОМИКА

УДК: 338.124.4:63
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.76

Абдыкадыр кызы Г.,
К. Карасаев атындагы БМУ,
аспирант

МАМЛЕКЕТТИК АГРАРДЫК ИШ АЛЫП БАРУУНУ ЖӨНГӨ САЛУУНУН ДҮЙНӨЛҮК ТАЖРЫЙБАСЫ

Кыскача мазмуну

Бул илимий изил агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуунун дүйнөлүк тажрыйбасынын негизги өзгөчөлүктөрү жана алардын натыйжалуулуктары каралган. Изилдөө негизинен чет өлкөлүк окумуштуулардын фундаменталдык эмгектерине негизделип агардык секторду мамлекеттин кийлигишүүсү менен жөнгө салуунун механизмдерин аныктайт. Өнүккөн чет өлкөлөрдүн тажрыйбасы айыл чарба өндүрүшүн жөнгө салуу зарыл экендигин маалымдайт. Рыноктун «көрүнбөгөн колу» агроөнөр жай комплексиндеги ишканалардын толук кандуу иштеши үчүн керектүү шарттарды түзө албайт, ошондуктан айыл чарбасын колдоого жана аны андан ары өнүктүрүүгө жумшалуучу улуттук кирешенин олуттуу бөлүгүн бөлүштүрүүгө мамлекеттин максаттуу саясатынын болуусу зарыл.

Изилдөөлөр көрсөткөндөй, айыл чарба секторунун жогорку деңгээлдеги өнүгүүсү бар экономикалык жактан өнүккөн өлкөлөрдө дагы айыл чарба секторунун өнүгүүсү мамлекеттин катышуусусуз камсыз кылынган өлкөлөр жок.

Түйүндүү сөздөр: *агрардык сектор, айыл чарба, тамак аш, компенсациялык өбөлгөлөр, мамлекеттик колдоо, азык-түлүк, агрардык базар, айыл чарба өндүрүшү, субсидиялоо, экономикалык жөнгө салуу.*

МИРОВОЙ ОПЫТ РЕГУЛИРОВАНИЯ ГОСУДАРСТВЕННОЙ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Аннотация

В данном исследовании рассматриваются основные особенности мирового опыта государственного регулирования аграрной отрасли и их эффективность. Исследование в основном базируется на фундаментальных работах зарубежных ученых и выявляет механизмы регулирования аграрного сектора с вмешательством государства. Опыт развитых стран показывает необходимость регулирования сельскохозяйственного производства. «Невидимая рука» рынка не может создать необходимых условий для полноценной работы предприятий аграрного сектора, поэтому необходима целенаправленная государственная политика по распределению значительной части национального дохода на поддержку сельского хозяйства и его дальнейшее развитие.

Исследования показывают, что даже в экономически развитых странах с высоким уровнем развития аграрного сектора нет стран, где развитие аграрного сектора обеспечивается без участия государства.

Ключевые слова: *аграрный сектор, сельское хозяйство, продукты питания, компенсация, предпосылки, государственная поддержка, продукты питания, сельскохозяйственный рынок, сельскохозяйственное производство, субсидии, экономическое регулирование*

WORLD EXPERIENCE IN REGULATING STATE AGRICULTURAL ACTIVITIES

Abstract

This research examines the main features of the world experience of state regulation of the agricultural sector and their effectiveness. The study is mainly based on the fundamental work of foreign scientists and identifies mechanisms for regulating the agricultural sector with government intervention. The experience of developed countries shows the need to regulate agricultural production. The «invisible hand» of the market can not create the necessary conditions for the full operation of enterprises in the agricultural sector, so it is necessary to have a targeted government policy to distribute a significant part of national income to support agriculture and its further development.

Studies show that even in economically developed countries with a high level of development of the agricultural sector,

there are no countries where the development of the agricultural sector is ensured without state participation.

Key words: *agricultural sector, agriculture, food, compensation, prerequisites, government support, food, agricultural market, agricultural production, subsidies, economic regulation.*

Чет өлкөдө агрардык секторду мамлекеттик жөнгө салуу – бул агрардык секторду өнүктүрүү үчүн туруктуу экономикалык, укуктук жана социалдык шарттарды түзүү, калктын социалдык-алгылыктуу баада сапаттуу тамак-аш азыктарына болгон муктаждыгын канааттандыруу, айлана-чөйрөнү коргоо максатында, өз ичине фермерлердин кирешелерине таасир этүү каражаттарын, айыл чарба өндүрүшүнүн түзүмүн, агрардык базарды, айылдын социалдык түзүмүн, тармактар аралык жана чарбалар аралык мамилелерди өзүнө камтыган татаал механизм. [1]

Мамлекеттин экономикалык саясаты айыл чарба өндүрүшүн пропорционалдуу өнүктүрүү жана азык-түлүк рыногун жөнгө салуу үчүн экономикалык өбөлгөлөрдү түзүүгө багытталган.

Бул өлкөлөрдө агрардык секторду экономикалык жөнгө салуу системасында өндүрүүчүлөрдүн кирешелеринин туруктуулугун камсыз кылган баалардын белгилүү бир деңгээлин кармап туруу негизги ролду ойнойт. [2]

Мамлекет айыл чарба продукцияларын өндүрүүчүлөргө рыноктук баадан четтегендиги үчүн, аныкталган кирешенин деңгээлинде алардын ишмердиги үчүн зарыл болгон өлчөмдө компенсация төлөйт.

Азыркы учурда, экономикалык жактан өнүккөн көпчүлүк өлкөлөрдүн агрардык саясатынын негизги мазмуну ар кандай субсидиялар, дотациялар жана жеңилдиктер аркылуу айыл чарба тармагын мамлекеттик колдоо болуп саналат. Айрым өлкөлөрдө айыл чарбасына мамлекеттик финансылык салымдар анын продукциясынын базар баасынан 1,5-2 эсе ашып түшөт. Айыл чарбасын жана тамак-аш өнөр жайын мамлекеттик колдоо, азыркы учурда айыл чарба продукциясынын ири экспортерлору болгон Америка Кошмо Штаттарында, Канадада, Европа биримдигине кирген өлкөлөрдө азык-түлүктү өндүрүүнүн кескин жогорулашында негизги ролду ойногон. [3]

Чет өлкөлөрдө көп колдонулуучу агрардык секторго мамлекеттик колдоо көрсөтүү чараларынын ичинен тикелей жана кыйыр мамлекеттик субсидиялоо чараларын белгилөөгө болот. Тикелей мамлекеттик субсидиялоо чараларына айыл чарба продукцияларын өндүрүүчүлөрдүн кирешелерине колдоо көрсөтүү кирет, ал төмөнкүлөрдө чагылдырылган:

- тикелей мамлекеттик компенсациялык төлөмдөр;
- табигый кырсыктан зыян тарткандагы төлөмдөр;
- өндүрүштү кайра уюштурууга байланыштуу келтирилген зыян үчүн төлөмдөр (айдоо аянттарын кыкартуу, малды аргасыз союу үчүн төлөмдөр ж.б.). [4]

Өнүккөн өлкөлөрдө агрардык сектор азык-түлүктү ашыра өндүрүүнүн шартында иштейт, мунун өзү бүткүл мамлекеттик жөнгө салуу механизмине тескери таасирин тийгизери шексиз. Иш жүзүндө ал эки багытта аракеттенет:

• азык-түлүктүн импортун жана экспортун жөнгө салуу, ушул тармактарда өзүнүн өндүрүүчүлөрүн коргоо;

• агрардык секторду өнүктүрүүгө социалдык багыт берген ички агрардык саясат.

Ушул эки багытта тең жөнгө салуу чаралары экономикалык да, административдик да мүнөздө болушу мүмкүн. Аларда айыл чарба өндүрүүчүлөрүнүн продукциясына баалардын зарыл болгон деңгээлин кармап туруу маанилүү ролду ойнойт. [5]

Агроөнөр жай комплексинин инфраструктурасындагы функционалдык максатка ылайык, эки негизги багытты бөлүп караого болот: айыл чарбасынын өзүн тейлөө чөйрөсү (айыл чарба кызматы) жана керектөөчүгө продукцияны жайылтууну камсыз кылган чөйрө. Агроөнөр жай комплексинин инфраструктурасынын биринчи чөйрөсүнө машиналарды оңдоо жана техникалык жактан тейлөө, транспорт, мелиорация, суу менен камсыздоо, агротехникалык, ветеринардык жана башка кызмат көрсөтүүлөр, илимий-маалыматтык камсыздоо, жол тутуму, байланыш, материалдык-техникалык камсыздоо жана электрлештирүү кирсе. Экинчи багыты дайындоо, таңгактоо, сактоо, муздатуу чарбаны ж.б. тутумун камтыйт [6].

Ошентип, агроөнөр жай комплекси биринчи кезекте туруктуу тармактар аралык байланыштар тутуму болуп саналат жана бул байланыштардын өнүгүү даражасы инфраструктуралык элементтер тарабынан алдын-ала аныкталат. Инфраструктуранын ар кандай мүнөзү алардын агроөнөр жай комплексинин блоктору менен ар кандай байланышын аныктайт.

Бир топ агроөнөр жай комплексинин үч блогун тең тейлеген инфраструктура секторлорунан турат, аларды жалпысынан комплекстин инфраструктурасы деп атоого болот. Бул тармактарга автомобиль транспорту тутуму, байланыш, электрлештирүү, маалымат, логистика кирет. [7]

Дагы бир топту тармактар көрсөтүшөт, алардын иштеши тамак-аш комплекси жана анын инфраструктурасы деп аталган агроөнөр жай комплексинин экинчи жана үчүнчү блоктору менен байланышкан.

Тармактык инфраструктураны өнүктүрүү тийиштүү деңгээлге коюлбаса, өндүрүш каражаттары өндүрүлгөн агроөнөр жай комплексинин биринчи чөйрөсү дагы, экинчиси - айыл чарбасы өзү дагы, үчүнчүсү дагы жеткиликтүү иш жүргүзө албайт.

Адабияттар

1. Коваленко Н.Я. Айыл чарбасынын экономикасы. Айыл чарба базарларынын негиздери. Лекция курсу. - М.: Авторлор жана Басмаканалар Ассоциациясы ТАНДЕМ.: ЭКМОС Басмаканасы, 1999. - 448 б.

2. Нечаев, V. I. Айыл чарбасынын экономикасы: окуу китеби / В. И. Нечаев, Э. И. Артемова, Л. А.Белова. - М .: Колос С, 2010 .-- 383 б. - (ЖОЖдордун студенттери үчүн окуу китептери жана окуу куралдары). - ISBN 978-5-9532-0759-1

3. Семенов В. Агрардык саясаттын жаңы курсу // Экономист. - - № 1. - С. 12-18.

4. Немченко А.В., Дугина Т.А. Инновациялык өнүгүү айыл чарба өндүрүшүндөгү тышкы кыйынчылыктарды

жеңүүнүн жолу катары // Экономика жана ишкердик. - 2015. - No 3 (56). - 666-668 б.

5. Михневич С.В. Айыл чарбасынын көп функциялуулугу жана анын дүйнөлүк сооданы либералдаштырууга тийгизген таасири // Экономика проблемалары. - 2003.- No 1.- 117-127 б.

6. Закиров А.З. Базар экономикасында Кыргызстандын агроөнөр жай комплексин өнүктүрүү проблемалары. - Ош, 2007 .- 455 б.

7. Абдыкадыр кызы Г. Мамлекеттин экономикасында айыл чарбанын баалуулугу жана өзгөчөлүктөрү / Абдыкадыр кызы Г. // Вестник Бишкекского государственного университета. – Б.,2021, №2-3 (56-57), 3-б.

УДК:338.43(575.2)
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.78

Абдыкадыр кызы Г.,
К. Карасаев атындагы БМУ,
аспирант

КЫРГЫЗ РЕСПУБЛИКАСЫНЫН АГРА-ЧАРБА СЕКТОРУН МАМЛЕКЕТТИК ЖӨНГӨ САЛУУ РОЛУ ЖАНА МААНИСИ

Кыскача мазмуну

Ата мекендик айыл чарбасын өнүктүрүүдө мамлекеттин ролу көрсөтүлөт. Анда дүйнөлүк тажрыйбаны эске алуу менен Кыргызстандын агроөнөр жай комплексин мамлекеттик жөнгө салуу системасын өркүндөтүү, айылды социалдык өнүктүрүүгө, өндүрүштүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн жогорулатууга, азык-түлүктү импортту алмаштырууга жана дүйнөгө интеграциялоого басым жасоо зарылчылыгы баса белгиленет. Экономикада айыл чарбасын мамлекеттик жөнгө салуу бир нече багыттар боюнча монополияга каршы жөнгө салуу саясаты каралат, салык, бюджет жана антикризистик план аркылуу ишке ашырылат, ошондой эле кредиттик жана баа маселелерине, социалдык жөнгө салууга, мамлекеттик максаттуу программаларды, буйруктарды киргизүүгө жана иштеп чыгууга көңүл бурат. Экономикалык жана экологиялык маселелер жана башкаруу маселелери жер мамилелери эске алынат.

Түйүндүү сөздөр: *адистер, коопсуздук, көйгөй, импорт, экпорт, эффективдүүлүк, саясат, методдор, интеграция, ресурс.*

РОЛЬ И ЗНАЧЕНИЕ ГОСУДАРСТВЕННОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ АГРАРНОГО СЕКТОРА В КЫРГЫЗСКОЙ РЕСПБЛИКЕ

Аннотация

Выделена роль государства в развитии отечественного сельского хозяйства. Подчеркивается необходимость совершенствования системы государственного регулирования агропромышленного комплекса Кыргызстана с учетом мирового опыта, ориентации на социальное развитие села, повышение конкурентоспособности производства, импорт замещение и глобальную интеграцию. Государственное регулирование сельского хозяйства в экономике рассматривается по нескольким направлениям антимонопольной политики, реализуемой через налоговые, бюджетные и антикризисные планы, а также вопросы кредита и ценообразования, социального регулирования, введения и разработки государственных целевых программ, заказов. В земельных отношениях учитываются экономические и экологические вопросы и вопросы управления. Вопрос правового регулирования земельных отношений остро стоит среди земельных юристов, специалистов, экономистов и политиков, и эта проблема не теряет своей актуальности, но требует постоянного общественного интереса.

Ключевые слова: *эксперты, безопасность, проблема, импорт, экспорт, эффективность, политика, методы, интеграция, ресурс.*

ROLE AND SIGNIFICANCE OF STATE AGRICULTURAL SECTOR REGULATION IN THE KYRGYZ REPUBLIC

Abstract

The role of the state in the development of domestic agriculture. Emphasizes the need to improve the system of state regulation of the agro-industrial complex of Kyrgyzstan with the account of world experience, orientation to the social development of the village, increasing the competitiveness of production, production and production. State regulation of agriculture in the economy is considered in several areas of antitrust policy, implemented through tax, budgetary and anti-crisis plans, as well as the issues of regulating credit, pricing, pricing and pricing. In land relations, economic and environmental issues and management issues are studied.

Keywords: *experts, security, problem, import, export, efficiency, policy, methods, integration, resource.*

Кыргыз Республикасындагы терең социалдык-саясий жана экономикалык толкундоонун натыйжасы калктын жашоо деңгээлинин байкаларлык төмөндөшү болду. Алсак, 2018-жылы 1,5 миллионго жакын адам же жалпы калктын 22,4% жакырчылыктын чегинде жашашкан, алардын дээрлик 66%ы айылдык калктуу конуштардын тургундары болгон.

Жакырчылыктын деңгээлин эсептөө үчүн калктын кирешесине түздөн-түз көз каранды болгон керектөө наркы колдонулат. Калктын жан башына эсептегенде колдогу акчалай кире ше 2018-жылы айына 5337,3 сомду түздү жана өткөн жылга салыштырмалуу 12,6%га өстү, бул абсолюттук мааниде 597,9 сомду түзүп, алардын реалдуу өсүшү 112%ды түздү. [1]

Мындай кырдаалда өлкө жетекчилигинин алдында өлкөнүн келечектеги өнүгүүсү жана өнүгүүдө туруктуу позицияга жетүү үчүн бардык резервдерди жана ресурстарды мобилизациялоо жана сарамжалдуу пайдалануу зарылчылыгы, анын ичинде адамдык, табигый, финансылык жана башка маселелер турат.

Кыргызстан үчүн жакырчылыктын деңгээли жогору, өзгөчө айыл жеринде, табигый жана финансылык ресурстары чектелүү өлкө катары бүгүнкү күндө туруктуу өнүгүү багыты логикалык жана саясий жактан негизделген тандоо болуп көрүнөт. [2]

Кыргызстан агрардык өлкө экенин эске алсак, республиканын азык-түлүк коопсуздугун жана калкты иш менен камсыз кылууда айыл чарбасы жана анын тармактары эң маанилүү бойдон калууда. Айыл чарба тармагынын, өзгөчө кайра иштетүү өнөр жайынын ролун дайыма күчөтүү керек.

Кыргыз Республикасында айылдын социалдык-экономикалык өнүгүүсүнүн негизги көйгөйлөрү жыл сайын заманбап ата мекендик коом үчүн маанилүү болуп, өлкөбүздүн көз карандысыздыгына жана коопсуздугуна түздөн-түз таасирин тийгизүүдө. [3] Ошого ылайык, айылды өнүктүрүүдө мамлекеттин агрардык саясатына олуттуу роль таандык, ал айыл чарба өндүрүшүнүн процессинде келип чыгуучу тиешелүү экономикалык жана социалдык мамилелерди мамлекеттик жөнгө салуу аркылуу, жашоонун өзгөчөлүктөрүн эске алуу менен ишке ашырылат. Мамлекеттин агрардык саясатында мамлекеттик жөнгө салуу ички мыйзамдарда тикелей бекитиле элек жана жалпы теориялык жактан алганда бул терминдерге экономикалык илимдин алкагында бир топ көңүл бурулат. Бул көбүнчө агрардык мамилелерди жөнгө салуу чөйрөсүндө бирдиктүү комплекстүү ченемдик укуктук актыны кабыл алуунун көптөн бери кечиктирилгис зарылдыгы менен шартталган, ал «Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын өнүктүрүү жөнүндө» 2009-жылдын 26-майындагы № 200 Мыйзамы болууга тийиш.

Өлкөнүн экономикасын турукташтыруу жана көтөрүү, жакырчылыкты жоюу жана калктын бакубаттуулугун жогорулатуу үчүн биринчи кезекте калктын 65%ы топтолгон агрардык секторду башкаруунун ыраттуу системасын иштеп чыгуу зарыл, 455 жергиликтүү өз алдынча башкаруу органдары иштеп, калктын 80% жакыны агроөнөр жай комплексинде иштешет. [4]

Кыргыз Республикасынын айыл чарба сектору жакынкы келечекте да, негизги позицияны ээлеп келген жана ээлей берет.

Кыргызстандын айыл чарбасы республиканын эл чарба комплексинин жетекчи тармагы болуу менен жыл сайын республикада өндүрүлгөн ички дүң продукциянын болжол менен 33-46%ын берет. Демек, агроөнөр жай комплексин (АӨК) өнүктүрүүнү мамлекеттик жөнгө салуу азыркы Кыргызстандын экономикасын өнүктүрүүнүн стратегиялык милдети болуп саналат [5].

Мамлекет агроөнөр жай комплексине жөнгө салуу саясатын эки багытта жүргүзөт:

1. Администрация, директивалык форма жана пландаштыруу сыяктуу бир катар чараларды камтыган түз таасир.

2. Баа саясаты, финансылык, салыктык жана инвестициялык чаралар аркылуу кыйыр таасир этет. [6]

Айыл чарбасын мамлекеттик жөнгө салуу бир нече багыттар боюнча монополияга каршы жөнгө салуу саясаты, салык, бюджет жана антикризистик план аркылуу ишке ашырылат, ошондой эле кредиттик жана баа маселелерине, социалдык жөнгө салууга, мамлекеттик максаттуу программаларды, буйруктарды киргизүүгө жана иштеп чыгууга көңүл бурат. экономикалык жана экологиялык маселелер жана башкаруу маселелери жер мамилелери эске алынат.

Жер мамилелерин укуктук башкаруу маселеси жер-укуктук юристтер, адистер, экономисттер, саясатчылар арасында курч турат жана бул көйгөйдүн актуалдуулугу жоголбойт, тескерисинче, коомчулуктун дайыма кызыгуусун талап кылат. [7]

Жер мыйзамдарынын көйгөйлөрү жана жер мамилелерин жөнгө салуу процесси мамлекеттин көз карашында болууга тийиш, мамлекет жер мамилелери маселесинде бүтүндүктүн жана мыйзамдуулуктун гаранты катары чыгат.

Айыл чарбасы улуттук экономиканын стратегиялык маанилүү тармагы, мамлекет анын финансылык

туруктуулугун, төлөөгө жөндөмдүүлүгүн, ошондой эле тармактын кредиттик жөндөмдүүлүгүн камсыздоо маселелерин чечүүгө тийиш. Кирешелүү эмес ишканалар үчүн тышкы башкаруу процедурасын, кризиске каршы башкаруу программасын киргизүү, кайра уюштурууну киргизүү, өндүрүш фондун оптималдаштыруу, жаңы рынокторду издөө, кызматкерлердин жана жетекчилердин квалификациясын жогорулатуу зарыл [8].

Натыйжалуулук үчүн айыл чарбанын жетектөөчү кадрларынын компетенттүүлүгүн жана рынок шартында натыйжалуу иштөө жөндөмдүүлүгүн аныктоо үчүн аларды мамлекеттик аттестациялоо системасын киргизүү зарыл.

Тышкы экономикалык ишти өнүктүрүү жана жөнгө салуу үчүн мамлекет өзгөчө көңүл бурушу керек, ал эми ата мекендик өндүрүүчүлөр үчүн ички азык-түлүк рыногунда продукциянын ашыкча импортунан натыйжалуу коргоо механизмин, айыл чарба продукциясын экспорттоо үчүн тиешелүү шарттарды түзүүгө тийиш. [9] Дүйнөлүк экономикага интеграциялоонун мамлекеттик стратегиялык программалары ата мекендик экспортту колдоонун мамлекеттик программасын, тышкы экономикалык ишмердүүлүктө жогорку квалификациялуу кадрларды даярдоонун, кайра даярдоонун кемчиликсиз системасын жана чет өлкөлүк инвесторлордун катышуусу менен биргелешкен ишканаларды уюштурууну камтууга тийиш.

Өлкөнү туруктуу өнүктүрүү стратегиясын иштеп чыгууда агроөнөр жай комплекси жагынан алдыңкы чет мамлекеттердин экономикасынын агрардык секторун мамлекеттик жөнгө салуу жана колдоо тажрыйбасы чоң мааниге ээ.

Кыргызстандын агроөнөр жай комплексинин агрардык секторун мамлекеттик жөнгө салууда белгилүү проблемалар бар деген тыянак чыгарууга болот. Биринчиси - ырааттуулуктун жоктугу, экинчиси - пландаштырылган иш-чаралардын толук эместиги, үчүнчүсү - мамлекеттик жөнгө салуунун эффективдүүлүгүн кескин төмөндөтүүчү кандайдыр бир чечимдерди кабыл алууну кечеңдетүү. Ошондой эле агроөнөр жай комплексин колдоонун мүмкүнчүлүктөрүн жана көлөмүн чектеген экономиканын финансылык абалынын татаалдыгын эске алуу зарыл, агрардык саясатка кыйыр гана эмес, тикелей таасир этүүнү да күчөтүүнү, экономиканы өнүктүрүүнүн ыкмаларын өркүндөтүүнү талап кылат.

Белгилей кетсек, дүйнөлүк экономиканын ааламдашуу шартында агроөнөр жай комплексинин атаандаштыкка жөндөмдүүлүгүн ички рынокто да, тышкы рынокто да жогорулатууда мамлекеттин ролу өсүп жатат [10].

Агрардык экономиканы мамлекеттик жөнгө салуунун эффективдүүлүгүн аныктоо өтө маанилүү, аны белгиленген социалдык-экономикалык максатты минималдаштыруу максатка ылайыктуу болгон айрым агрардык чыгымдар менен салыштыруу катары аныктоого болот.

Мамлекеттик жөнгө салуу мамлекеттик башкаруунун аппаратынын иштешине көз каранды, мында алардын жөнгө салуу милдети айылды жана өнөр жайды өнүктүрүү боюнча социалдык-экономикалык, маданий-агартуу саясатынын маселелерин камтыганын түшүнүү маанилүү, алар даярдалган менеджерлер, экономисттер, юристтер ж.б.

Айыл чарбасын өнүктүрүүдө мамлекеттин ролу стратегиялык мааниге ээ. Мамлекет экономикалык мамилелерди өнүктүрүү үчүн негиз түзөт, айыл чарба бизнесин монополиялаштыруу жаатында укуктук кепилдиктерди берет, протекционисттик чараларды көрөт, азык-түлүк коопсуздугун камсыздайт, ошону менен импортко көз карандылыкты азайтат, коңшу мамлекеттер менен соода-сатык мамилелерин жүргүзүүгө мүмкүндүк берет. , жана дүйнөлүк экономикага интеграциялоо саясатын жүргүзүү. [11]

Агроөнөр жай комплексин мамлекеттик жөнгө салуу саясаты бүтүндөй айыл чарба тармагында терең ойлонулган мамлекеттик саясатты камтууга тийиш деп эсептейбиз, агроөнөр жай комплексин толук масштабдуу изилдөө, айыл чарба рыногуна мониторинг жүргүзүү, муктаждыктарын, керектүү продукцияга мамлекеттик заказдарды аткарууга көңүл бурууну, айыл чарба продукциясынын инфраструктурасын кеңейтүүнү, логистикалык борборлорду, лабораторияларды, айыл чарба продукциясын кайра иштетүү, сактоо жана сатуу пункттарын куруу. [12]

Адабияттар

1. "Кыргыз Республикасынын айыл чарбасын өнүктүрүү жөнүндө" Мыйзамы 2009-жылдын 26-майындагы № 166 (КР 2016-жылдын 6-июлундагы № 99, 2019-жылдын 16-январындагы № 7 Мыйзамдарынын редакцияларына ылайык.

2. Батырканов Ж.М., Канаева И.Б. Кыргыз Республикасында мамлекеттик жана жергиликтүү өз алдынча башкарууну кайра уюштуруудагы инновациялар. // КУУ-Бишкек, 2003.

3. Моисеев В.В., Постоль М.Е., Муртазаева Ю.Л. Банкроттук жана анын алдын алуу чаралары // Экономикалык өнүгүүнүн актуалдуу көйгөйлөрү: Илимий конференциянын материалдары. Краснодар: КубГАУ, 2015. С. 62-67.

4. Бородин І. Айыл чарбасын мамлекеттик колдоону баалоо методдорун өркүндөтүү // Эл аралык айыл чарба журналы. 2013. № 3. С. 14-16.

5. Андреев С.Ю., Гаспарян Б.А. Улуттук экономиканы өнүктүрүүдө атаандаштыктын ролу // Россиядагы жана дүйнөдөгү экономика, уюштуруу жана башкаруу маселелери. Прага, Чехия. 2013. С. 58-60.

6. Коваленко Н.Я. Айыл чарбасынын экономикасы. Айыл чарба базарларынын негиздери. Лекция курсу. - М.: Авторлор жана Басмаканалар Ассоциациясы ТАНДЕМ.: ЭКМОС Басмаканасы, 1999. - 448 б.

7. Нечаев, V. I. Айыл чарбасынын экономикасы: окуу китеби / В. И. Нечаев, Э. И. Артемова, Л. А.Белова. - М .: Колос С, 2010 .-- 383 б. - (ЖОЖдордун студенттери үчүн окуу китептери жана окуу куралдары). - ISBN 978-5-9532-0759-1

8. Семенов В. Агрардык саясаттын жаңы курсу // Экономист. - - № 1. - С. 12-18.

9. Немченко А.В., Дугина Т.А. Инновациялык өнүгүү айыл чарба өндүрүшүндөгү тышкы кыйынчылыктарды жеңүүнүн жолу катары // Экономика жана ишкердик. - 2015. - No 3 (56). - 666-668 б.

10. Михневич С.В. Айыл чарбасынын көп функциялуулугу жана анын дүйнөлүк сооданы либералдаштырууга тийгизген таасири // Экономика проблемалары. - 2003.- No 1.- 117-127 б.

11. Закиров А.З. Базар экономикасында Кыргызстан-

дын агроөнөр жай комплексин өнүктүрүү проблемалары. - Ош, 2007 .- 455 б.

12. Абдыкадыр кызы Г. Мамлекеттин экономикасында айыл чарбанын баалуулугу жана өзгөчөлүктөрү / Абдыкадыр кызы Г. // Вестник Бишкекского государственного университета. – Б.,2021, №2-3 (56-57), 3-б.

УДК: 339.94(575.2+510)
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.81

Инь Лэ,
БГУ имени К. Карасаева,
аспирант

НАУЧНО-ТЕХНИЧЕСКИЕ И ФИНАНСОВО ИНВЕСТИЦИОННО-ИННОВАЦИОННЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ СОТРУДНИЧЕСТВА КЫРГЫЗСТАНА И КИТАЯ

Аннотация

За последние годы возрастает значимость Китая как крупнейшего игрока в международных отношениях для Кыргызстана. Прямые инвестиции Китая в Кыргызстан расширяются, и двустороннее экономическое и технологическое сотрудничество между Китаем и Кыргызстаном достигло замечательных результатов. Сформировалось сотрудничество между Китаем и Кыргызстаном в области транспорта, электроэнергетики, разработки минеральных ресурсов и телекоммуникаций, играющих важную роль в экономическом развитии Кыргызстана и улучшении жизни людей. В данной статье рассматривается развитие экономических отношений на современном этапе между Китаем и Кыргызстаном, где возникает потребность в привлечении прямых иностранных инвестиций из Китая, который в последние годы занимает удельный вес в Кыргызстане по потоку иностранных инвестиций для крупнейших проектов на территории Кыргызской Республики.

Ключевые слова: *инвестиции, внешний генератор, национальная экономика, финансовая деятельность, торговая деятельность, экономический рост, удельный вес, торговая политика, прямые инностранные инвестиции, инвестиционный проект.*

КЫРГЫЗСТАН МЕНЕН КЫТАЙ ОРТОСУНДАГЫ КЫЗМАТТАШТЫКТЫН ИЛИМИЙ-ТЕХНИКАЛЫК ЖАНА ИНВЕСТИЦИЯЛЫК ЖАНА ИННОВАЦИЯЛЫК ТАРМАКТАРЫ

Кыскача мазмуну

Акыркы жылдары Кыргызстан үчүн эл аралык мамилелердеги эң ири оюнчу катары Кытайдын мааниси өсүүдө. Кытайдын Кыргызстанга тикелей инвестициясы кеңейип, Кытай менен Кыргызстандын эки тараптуу экономикалык жана технологиялык кызматташтыгы көрүнүктүү натыйжаларга жетишти. Кытай менен Кыргызстандын ортосунда Кыргызстандын экономикасын өнүктүрүүдө жана элдин турмушун жакшыртууда маанилүү роль ойногон транспорт, электр энергетикасы, кен байлыктарын иштетүү жана телекоммуникация тармагында кызматташуу түзүлдү. Бул макалада Кытай менен Кыргызстандын ортосундагы азыркы этапта экономикалык мамилелердин өнүгүүсү талкууланат, мында акыркы жылдарда Кыргызстанга чет элдик инвестициялардын агымы боюнча өзгөчө салмакты ээлеп келген Кытайдан тике чет өлкөлүк инвестицияларды тартуу зарылчылыгы бар. Кыргыз Республикасынын аймагындагы эң ири долбоорлор.

Түйүндүү сөздөр: *воретропскэ ичадыв воретропскэ инвестиция, тышкы генератор, улуттук экономика, финансылык ишмердүүлүк, соода активдүүлүгү, экономикалык өсүш, үлүш, соода саясаты, тике чет өлкөлүк инвестиция, инвестициялык долбоор.*

SCIENTIFIC AND TECHNICAL AND INVESTMENT AND INNOVATION AREAS OF COOPERATION BETWEEN KYRGYZSTAN AND CHINA

Abstract

In recent years, the importance of China as the largest player in international relations for Kyrgyzstan has increased.

China's direct investment in Kyrgyzstan is expanding, and bilateral economic and technological cooperation between China and Kyrgyzstan has achieved remarkable results. Cooperation has been formed between China and Kyrgyzstan in the field of transport, electricity, mineral resource development and telecommunications, which play an important role in the economic development of Kyrgyzstan and the improvement of people's lives. This article discusses the development of economic relations at the present stage between China and Kyrgyzstan, where there is a need to attract foreign direct investment from China, which in recent years has occupied a specific weight in Kyrgyzstan in terms of the flow of foreign investment for the largest projects on the territory of the Kyrgyz Republic.

Key words: *investment, external generator, national economy, financial activity, trading activity, economic growth, share, trade policy, foreign direct investment, investment project.*

Привлечение и мобилизация иностранных инвестиций является насущной потребностью Кыргызской Республики. Современная тенденция такова, что развитие различных внешнегосударственных отношений во многом определяется структурой инвестиционных связей. В зависимости от уровня состояния экономики, необходимость динамики зарубежных финансовых, материальных, трудовых и иных ресурсов познают все мировые страны. При этом формируется потребность во внешнем генераторе привлечения иностранных инвестиций.

Для Кыргызской Республики поиска привлечение и использование внешних инвестиционных ресурсов является довольно сложной, хотя и приоритетной, задачей, требующей не только трансформации структуры национальной экономики, но и приложения значительных усилий со стороны государственной власти и кыргызского общества для повышения благоприятности инвестиционного климата в стране.

Следует отметить, что географическая картина прямых иностранных инвестиций в республику со временем изменилась. Если в 1995 году самым крупным инвестором являлась Канада (96,2%), то удельный вес Китайской Народной Республики составлял меньше трети процента от общего объема ПИИ (0,2%). Постепенно поступления инвестиций из КНР сравнялись с канадскими, и в 2018 году Китай стал крупнейшим инвестором кыргызской экономики (48,5% от общего объема направленных ПИИ основными странами-инвесторами) (табл. 1).

Таблица 1 – Удельный вес Китая в общем объеме ПИИ в Кыргызстан за 2012-2016 гг. (в процентах к итогу) [6]

	2017	2018	2019	2020	2021
Всего прямых иностранных инвестиций, в т.ч.	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**
Китай	**23,9**	**48,5**	**30,5**	**31,7**	**37,8**
Страны СНГ	**10,1**	**12,9**	**12,5**	**36,7**	**38,7**
Из стран вне СНГ	**66,0**	**38,6**	**57,0**	**33,1**	**24,3**

В 2020 году в результате осуществления российским «Газпромом» краткосрочной инвестиционной программы (2017-2021 гг.), предусматривающей инвестирование в нашу республику 35 млрд. росс. руб [4, с. 115]. в целях модернизации газораспределительных сетей КР и строительства новых проводящих путей с севера на юг страны, Китай был потеснен Россией с лидирующих позиций в ряду крупнейших инвесторов Кыргызстана (китайская и российская доли составили, соответственно, 31,7% и 34,4%). Однако уже в 2021 году удельный вес КНР общем объеме ПИИ показал 37,8%, Российской Федерации – 36,6%.

В целом, начиная с 2001 года по 2021 год суммарные поступления прямых инвестиций из Китая в Кыргызскую Республику составили 2 млрд. долларов США, что дает 20,4% от общего притока ПИИ за указанный период[5]. Основная часть прямых иностранных инвестиций, поступивших в республику с 1995 года, направлялась в обрабатывающую промышленность, недвижимость, развитие финансовой и торговой деятельности. Удельный вес инвестиций в строительство, занимавший более 15% от общего объема ПИИ в 1998 году, в 2018 году сократился до 3,1%. Наиболее привлекательными сферами для ПИИ в 2020-2021 гг. явились обрабатывающая промышленность, энергетика, финансовое посредничество и страхование, а также профессиональная, научная и техническая деятельность [6].

Вместе с тем согласно данным таблице 1 объемы поступления инвестиций из КНР сократились в 2021 году в 1,6 раза, при этом, в сравнении с 2017 годом их объемы увеличились в 2,1 раза. Можно предположить, что снижение поступлений китайских инвестиций в кыргызскую экономику детерминировано рядом обстоятельств. Среди них следует отметить:

- завершение крупных инвестиционных проектов на территории Кыргызской Республики;
- последствия демонтажа реэкспортной модели экономики Кыргызстана и следование в фарватере протекционистской торговой политики России и Казахстана;
- определенное замедление экономического роста

КНР. Правительство Китая, в качестве источника роста национальной экономики, определило сферу потребительских расходов и предоставление услуг, отодвигая на второе место инвестиции и производство (обусловливающие рост задолженности);

- сосредоточение интереса Китая на Азиатско-тихоокеанском регионе.

Следует отметить наиболее крупные инвестпроекты Кыргызстана, реализованные на кредитные средства, предоставленные Китаем, как то: строительство линии электропередачи «Датка-Кемин» (389 млн долл. США), реконструкция ТЭЦ г. Бишкек КНР (386 млн долл. США), строительство нефтеперерабатывающего завода «Джунда» (300 млн долл. США) и пр [2, с. 87].

К примеру, совместное предприятие «Алтынкен», принадлежащее на 40% ОАО «Кыргызалтын» (100% акций правительства КР) и на 60% – китайской компании «Superb Pacific Limited», которая является дочерней компанией «Zijin Mining», крупнейшего в КНР разработчика недр, недавно, в 2015 году, начала работы на одном из крупнейших месторождений Талды-Булак Левобережный (запасы золота оцениваются в 78 тонн). Общий объем инвестиций из Поднебесной в осуществление проекта превышает 200 млн. долларов США.

После визита в Китай бывшего премьер-министра КР Т. Сариева, в январе 2016 года, были сформулированы три основных направления кыргызско-китайского экономического сотрудничества, а именно:

- проекты строительства кольцевой автодороги вокруг озера Иссык-Куль;

- строительства железнодорожной магистрали Китай-Кыргызстан-Узбекистан (ККУЖД);

- перенос избыточных производственных мощностей из КНР в Кыргызстан.

Два проекта из трех находятся в процессе обсуждения, строительство кольцевой автодороги вокруг озера Иссык-Куль, которое началось в 2017 году, приостановлено из-за финансовых проблем.

Обсуждение проекта ККУЖД происходит уже более 15 лет. В свое время Китай предложил собственную версию строительства железнодорожной магистрали, где указывались 268 км путей через Кыргызскую Республику, в то время как проект кыргызской стороны включал трассу на 112 км длиннее. Отечественные проектировщики поясняют увеличение дорожного пути необходимостью огибать горный рельеф с тем, чтобы не возводить дополнительные туннели, что существенно снижает затраты на строительство.

По истечении некоторого времени, КНР представила ещё один проект дороги, однако, в последнем указывалась та ширина железнодорожной колеи в 1435 мм, которая используется в Китае (международный стандарт). В Кыргызстане же существует ширина полотна в 1520 мм (советский стандарт), поэтому новый китайский проект не устроил кыргызскую сторону. После этого данный вопрос пока не рассматривался [3, с.81].

В 2016 году кыргызская сторона предложила перенести избыточное производство из Китая в Кыргызстан для 44 простаивающих промышленных предприятий нашей республики в рамках реализации проекта «Экономического пояса Шелкового пути». Министерством экономики КР был составлен список таких объектов по всем регионам страны, 20 из которых относятся к перерабатывающим, а 22 – к другим промышленным сферам. После представления Минэкономики КР данного проекта китайским партерам, последние приступили к изучению данного вопроса.

Перенос избыточных производств являет собой, на самом деле, прямые иностранные инвестиции, так как будет осуществляться либо путем поставки нового оборудования, либо уже действовавшего. При этом в любом случае объекты не будут возводиться с нуля. Как считает руководство Министерства экономики КР, указанный проект может нести для Кыргызстана ряд положительных последствий, как то: увеличение занятости населения, особенно в регионах, рост экспортного объёма в другие страны СНГ, увеличение поступлений налогов в бюджеты республики.

Необходимо сказать, что мнения в экспертной среде по данным вопросам расходятся, особенно это касается перевода избыточных производственных мощностей из Китая на территорию Кыргызской Республики.

Следует отдать должное, что активная позиция КНР в инвестиционном плане способствует осуществлению наиболее значимых задач социально-экономического развития Кыргызстана. Полномасштабная реализация инвестиционных проектов в энергетической и транспортной сфере нашей республики детерминирует обеспечение энергобезопасности страны, стабилизацию положения в национальной экономике, эффективное использование трудового и производственного потенциала, развитие отстающих регионов.

Литература

1. Глинкина, С.П. Китайская стратегия освоения постсоветского пространства и судьба Евразийского союза: Доклад [Текст] / С.П. Глинкина, М.О. Тураева, А.А. Яковлев. – М.: Институт экономики РАН, 2016. – 59 с.

2. Сманова А.Б. йенд Динамика и хынравот структура йоннад экспорта и яизнецил импорта молаицнетоп во йынвитка внешнеторговом noitazinagro обороте отсорп Кыргызской яицкудорп Республики с рудецорп Китаем/ А.Б. итсонжолс Сманова// алачанс Вестник ынагро БГУ, 2021. 2021.-№ 4 (58).- С. 86-89

3. Савин В.Е. Управленческий анализ консалтинговых услуг как элемент инфраструктуры профессиональной поддержки бизнеса [Текст] / В.Е. Савин, А.А. Молдошева // Вестник Бишкекского государственного университета – 2021. - №4 (58). - С.81.

4. Сыроежкин, К.В. Проект «Экономический пояс Шелкового пути» в сложном пространстве Центральной Азии [Текст] / К.В. Сыроежкин // Контуры глобальных трансформаций. – 2016. – № 6 (Том. 9). – С. 104-121.

5. http://cbd.minjust.gov.kg/act/view/ru-ru/857

6. Национальный статистический комитет Кыргызской Республики [Электронный ресурс]: офиц. сайт: электрон. текстовые данные. – Бишкек, 2018. – Режим доступа: http://stat.kg/ru/statistics/investicii/.

УДК: 339.94:658.8
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.84

Ню Дайсюань,
БГУ имени К. Карасаева,
аспирант

ПОВЫШЕНИЕ ЭФФЕКТИВНОСТИ УПРАВЛЕНИЯ МАРКЕТИНГОМ В КОМПАНИИ «APPLE» В УСЛОВИЯХ ЭКОНОМИЧЕСКИХ РИСКОВ

Аннотация

Каждая крупная международная компания или новый проект неизбежно сталкивается на своем пути с определенными трудностями, угрожающими его существованию. Для предпринимателя очень важно уметь предвидеть подобные трудности и заранее разработать повышение эффективности компании на региональных рынках в условиях неопределенности. Необходимо оценить степень риска и выявить те проблемы, с которыми может столкнуться бизнес. В данной статье нами предложены пути совершенствования эффективности управления крупными компаниями в условиях экономической неопределенности, где успех в мире бизнеса решающим образом зависит от правильности и обоснованности выбранной стратегии предпринимательской деятельности. При этом должны учитываться вероятности критических ситуаций. Было бы в высшей степени наивным считать возможной предпринимательскую деятельность без риска.

Ключевые слова: *Apple, маркетинг продуктов, мобильные телефоны, массовый пользователь, простота использования, исполнительное руководство, уровень цен, персональный компьютер, маркетинговая стратегия, V.I.P. клиенты.*

ЭКОНОМИКАЛЫК ТОКУКТУУЛУК АСТЫНДА «APPLE» КОМПАНИЯСЫНДА МАРКЕТИНГТИ БАШКАРУУНУН НАТЫЙЖАЛУУЛУГУН ЖОГОРУЛАТУУ

Кыскача мазмуну

Ар бир ири эл аралык компания же жаңы долбоор сөзсүз түрдө анын жашоосуна коркунуч тудурган белгилүү бир кыйынчылыктарга туш болот. Ишкер үчүн мындай кыйынчылыктарды алдын ала көрө билүү жана белгисиздиктин шарттарында аймактык рыноктордо компаниянын натыйжалуулугун кантип жогорулатууну алдын ала иштеп чыгуу абдан маанилүү. Бул тобокелдик даражасын баалоо жана бизнес дуушар болушу мүмкүн болгон көйгөйлөрдү аныктоо зарыл. Бул макалада биз бизнес дүйнөсүндөгү ийгилик тандалган бизнес стратегиясынын тууралыгына жана негиздүүлүгүнө абдан көз каранды болгон экономикалык белгисиздиктин шарттарында ири компанияларды башкаруунун натыйжалуулугун жогорулатуу жолдорун сунуш кылдык. Бул учурда оор кырдаалдардын ыктымалдуулугун эске алуу керек. Тобокелчиликсиз ишкердикти жүргүзүү мүмкүн деп ойлош өтө жөнөкөйлүк болмок.

Түйүндүү сөздөр: *Apple, продукт маркетинги, уюлдук телефондор, массалык колдонуучу, колдонуунун жөнөкөйлүгү, аткаруучу менеджмент, баа деңгээли, жеке компьютер, маркетинг стратегиясы, V.I.P. кардарлар.*

INCREASING THE EFFICIENCY OF MARKETING MANAGEMENT IN «APPLE» COMPANY UNDER ECONOMIC RISKS

Abstract

Every large international company or new project inevitably faces certain difficulties along its way that threaten its existence. It is very important for an entrepreneur to be able to anticipate such difficulties and develop in advance how to increase the company's efficiency in regional markets under conditions of uncertainty. It is necessary to assess the degree of risk and identify the problems that the business may face. In this article, we have proposed ways to improve the efficiency of managing large companies in conditions of economic uncertainty, where success in the business world is crucially dependent on the correctness and validity of the chosen business strategy. In this case, the probabilities of critical situations should be taken into account. It would be highly naive to think that entrepreneurial activity without risk is possible.

Key words: *Apple, product marketing, mobile phones, mass user, ease of use, executive management, price level, personal computer, marketing strategy, V.I.P. clients*

Apple Computer Incorporated (Эппл Компьютер Инкорпорейтед) является американской корпорацией, занимающейся разработкой и производством персональных компьютеров и портативных музыкальных проигрывателей.Относительно недавно она занялась также производством мобильных телефонов [5].

Прежде всего, ее продукция ориентирована на массового пользователя, ее отличает экономичность и простота использования. Штаб-квартира компании расположена в Купертино, в Калифорнии. Характеризует компьютеры от Apple, прежде всего то, что стоят они особняком от широко ныне распространенной IBM-совместимой, то

есть семейства x86 компьютерной техники. Невзирая на присущий ей более высокий уровень цен, у продукции Apple Computer большие потенциальные возможности, в связи с этим она получила заслуженное признание от высококвалифицированных пользователей, имеющих персональные компьютеры во всем мире. Во многом этому способствовала грамотная рекламная и PR политика, которую проводит компания по всему миру. Эту компанию основали в 1977 году Стивен Джобс и Стивен Возняк в Пало-Альто, в штате Калифорния, США [2, с.23].

Управление компанией и обучение перспективных сотрудников осуществляется в Apple по принципу «сверху вниз». Инициатива изначально исходит от генерального директора, советниками которого являются члены высшего исполнительного руководства – в стенах компании его именуют просто ИР (ET, Executive Team). ИР – это группа из десяти человек. Помимо генерального директора туда входят руководители, отвечающие за маркетинг продуктов, производство аппаратного и программного обеспечения, операционную деятельность, интернет-услуги и дизайн, то есть все, кто имеет отношение к созданию продукта Apple, плюс главы финансового и юридического отделов. Несмотря на то что компания организована «сверху вниз», формат работы исполнительного руководства предполагает коммуникацию по восходящей линии. Итак, коммуникация осущес твляется по восходящей линии, управление – по нисходящей, и в результате процесс принятия решений в Apple быстрый и прозрачный [4, с. 163].

Выбор той или иной маркетинговой стратегии зависит от сочетания и взаимодействия многих факторов, важнейшими из которых являются: характеристики и степень новизны продукта или услуги, относительная исключительность по сравнению с другими; условия конкуренции; особенности рынка сбыта; издержки и величина ожидаемой прибыли; прочие факторы, касающиеся деятельности предприятия на рынке.

APPLE необходимо использовать несколько ценовых стратегий: стратегию цены сегмента рынка и стратегию престижных цен.

Стратегия цены сегмента рынка поможет предприятию в наиболее полном приспособлении к заранее определенным различиям в спросе, то есть учитывая реальные ожидания и запросы потребителей, а также их желание и возможность уплатить определенную сумму за услуги или товары. Применение стратегии престижных цен поможет привлекать потребителей, которые обеспокоены качеством продукта, его уникальностью или статусом, чем ценой. В этом случае APPLE будет предлагать высокие цены, предназначенные для V.I.P. клиентов [1, с. 131].

Корпорации «Apple Inc.» необходимо сделать упор на повышение не только технических, но и эстетических характеристик продукта. В 2016 году компания выпустила две обновленные модели линейного ряда - «IPhone 7» и «IPhone 7 Plus». В отличие от предыдущих вариаций, размеры представленных моделей значительно отличались от предпочитаемых существующей целевой аудиторией. Увеличение размера в основном повлияло на расширение потенциальной целевой аудитории, а не на сохранение существующей. Положительным аспектом этого фактора является завоевание небольшого сегмента целевой аудитории приверженцев смартфонов линейного ряда «Samsung». При этом отрицательное влияние сказалось на свою собственную потребительскую базу, так как значительное количество приверженцев уникального стиля предыдущих моделей не поменяли имеющиеся модели «IPhone 5s» и «IPhone 5c» на обновленные «IPhone 7» и «IPhone 7 Plus». Таким образом, на установленной стадии жизненного цикла корпорации «Apple Inc.» имеет смысл обратиться к размерным характеристикам предыдущих вариаций линейного ряда, для укрепления существующей целевой аудитории путем сохранения уникальности торговой марки [4, с. 22].

Разрабатывая рекомендации по управлению структурой продаж конкретно линейного ряда «IPhone» компании «Apple Inc.», и ориентируясь на существующую рыночную ситуацию на сегодняшний день, наиболее актуальной выступает стратегия оптимизации маркетинговой политики компании «Apple Inc.» в отношении эргономических и эстетических характеристик будущих вариаций линейного ряда «IPhone». Данная стратегия подразумевает два возможных варианта маркетинговых решений при разработке последующих вариаций линейного ряда [1, с. 112]:

а) Разработка новой модели «IPhone» с улучшенными техническими характеристиками, но с возвратом к исходным размерным характеристикам, не превышающими привычные для уже сформировавшейся целевой аудитории габариты. Другими словами, смартфон, переходящий в планшетный компьютер, не подходит для среднестатистического пользователя сотовых телефонов. Функционал данного устройства обладает очень высокими показателями, но вместе с тем практически полностью теряются эргономические и эстетические характеристики, свойственные простому сотовому телефону. Потеря эргономических и эстетических свойств, или уникальности стиля, может привести к понижению заинтересованности к линейному ряду исследуемого товара, а впоследствии и к потере существенной доли потребительской аудитории, что в значительной степени отрицательно отразится на финансовой устойчивости корпорации «Apple Inc.». Недостаточный акцент на данный фактор может не только значительно понизить уровень дохода корпорации, но и привести весь линейный ряд «IPhone» на стадию спада своего жизненного цикла, в силу первостепенности значимости доходов от его реализации [4, с. 22].

б) Разработка и выпуск одновременно двух обновленных вариаций линейного ряда «IPhone», с улучшенными техническими характеристиками, при этом: размерные характеристики одной модели должны отвечать современным стандартам новизны на настоящий момент, для усиления конкурентоспособности линейного ряда в целом. На данный момент смартфоны компании «Samsung» обладают достаточно значительными габаритами, и, для ужесточения конкурентной борьбы и возможности завоевания дополнительной целевой аудитории как среди приверженцев смартфонов «Samsung», так и среди новых потребителей, корпорации «Apple Inc.» необходима разработка и выпуск максимально конкурентоспособного устройства. Вторая вариация линейного ряда «IPhone» должна соответствовать всем технологическим обновлениям одновременно выпущенной модели, то есть быть идентичной по функционалу. Но, для сохранения уникальности стиля, заинтересованности целевой ауди-

тории, а также эргономических и эстетических свойств товара, разработанная модель «IPhone» должна обладать исходными размерными характеристиками. Наиболее практичными, как показывает анализ доли проданных моделей линейного ряда, являются размерные характеристики моделей «IPhone 5» и «IPhone 5S».

Наиболее рациональной в сложившейся ситуации выступает вторая стратегия, а именно разработка и выпуск двух вариаций линейного ряда с идентичными техническими характеристиками, но кардинально отличающиеся друг от друга по габаритному соотношению [6, с. 81]. В этом случае уровень конкурентоспособности линейного ряда не понизится, но в то же время и не произойдет отклонения от уникального стиля моделей, то есть данная стратегия позволит корпорации «Apple Inc.» как сохранить имеющуюся целевую аудиторию, так и привлечь новых потребителей. При этом ценовая категория второй вариации должна быть существенно ниже, чем у последних представителей исследуемого линейного ряда.

Таким образом, внедрение разработанной стратегии позволит корпорации «Apple Inc.» оптимизировать маркетинговую политику в отношении линейного ряда «IPhone», сохранить финансовую устойчивость на предельно высоком уровне за счет охвата новой целевой аудитории и значительного роста спроса на товар, а также максимально продлить стадию зрелости жизненного цикла товара «IPhone» , что, в свою очередь, обеспечит корпорации «Apple Inc.» устойчивый уровень реализации на протяжении всей стадии. Кроме того, дифференцирование цен на новую модель позволит значительно сократить риск снижения спроса на продукцию Apple в результате колебаний валютных курсов.

Литература

1. Домащенко Д.В. Управление рисками в условиях финансовой нестабильности / Д.В. Домащенко, Ю.Ю. Финогенова. - М.: Магистр, ИНФРА- М, 2017. – 238 с.

2. Каз М. Управление компанией в современных условиях / М. Каз // Вопросы экономики. – № 12. – 2018. – С.22-24.

3. Крыжановский О.А. Методические подходы и способы оценки финансовых рисков на предприятии / О.А. Крыжановский, Л.К. Попова // Вопросы экономики и управления. – 2016. – №5. – С. 162-165.

4. Мирошниченко Ю.В., Надолько А.В. Управление предпринимательскими рисками в условиях нестабильности экономической среды /Ю.В. Мирошниченко, А.В. Надолько // Финансовый анализ. – 2017. – №12. – С.22.

5. Официальный сайт компании Apple [Электронный ресурс]. Режим доступа: http://www.apple.com/

6. Савин В.Е. Управленческий анализ консалтинговых услуг как элемент инфраструктуры профессиональной поддержки бизнеса [Текст] / В.Е. Савин, А.А. Молдошева // Вестник Бишкекского государственного университета – 2021. - №4 (58). - С.81.

УДК: 37:331.5
DOI: 10.35254/bhu/2022.60.86

Сманкулова Ж. Д.,
БГУ имени К. Карасаева

РОЛЬ ОБРАЗОВАНИЯ В ПОВЫШЕНИИ КОНКУРЕНТОСПОСОБНОСТИ ПЕРСОНАЛА В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Аннотация

Конкурентоспособность предприятий определяется не только современной технической базой, инновационными технологическими процессами, а прежде всего уровнем развития человеческого капитала, который прежде всего связан с образованием человека. Поэтому инвестиции в развитие человеческого капитала, то есть в повышение образовательного уровня работника в организации ведут к увеличению производительности труда, и, следовательно, к повышению эффективности организации.

В статье отмечается, что бурное развитие научно-технического прогресса вносит существенные изменения в структуры рабочих мест и работники должны быть готовы адаптироваться к изменениям. Одной из важнейших характеристик современной рабочей силы является его гибкость, которая проявляется в том, что работник должен стремиться на постоянной основе развивать профессиональной мастерство.

Ключевые слова: *конкурентоспособность страны, индекс глобальной конкурентоспособности, рейтинг инновационности, человеческий капитал, способности, рынок труда, компетенции, пожизненное образование, содержание труда, образовательный уровень.*

АЗЫРКЫ ШАРТТАРДА КАДРЛАРДЫН АТААНДАШТЫККА ЖӨНДӨМДҮҮЛҮГҮН ЖОГОРУЛАТУУДА БИЛИМ БЕРҮҮНҮН РОЛУ

Кыскача мазмуну

Ишканалардын атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү заманбап техникалык база, инновациялык технологиялык процесстер менен гана эмес, биринчи кезекте адамдык билим менен байланышкан адамдык капиталдын өнүгүү деңгээли менен аныкталат. Демек, адам капиталын өнүктүрүүгө, башкача айтканда, уюмдагы кызматкердин билим деңгээлин жогорулатууга жумшалган инвестициялар эмгек өндүрүмдүүлүгүнүн жогорулашына, демек, уюмдун натыйжалуулугун жогорулатууга алып келет.

Макалада илимий-техникалык прогресстин тез енугушу жумушчу орундарынын структурасында олуттуу езгеруу-лерду киргизип, жумушчулар езгеруулерге ыцгайлашууга даяр болууга тийиш экендиги белгиленген. Заманбап жумушчу күчүнүн эң маанилүү мүнөздөмөлөрүнүн бири анын ийкемдүүлүгү болуп саналат, ал кызматкер үзгүлтүксүз түрдө кесиптик көндүмдөрдү өнүктүрүүгө умтулушу керек экендигинен көрүнүп турат.

Түйүндүү сөздөр: *өлкөнүн атаандаштыкка жөндөмдүүлүгү, глобалдык атаандаштыкка жөндөмдүүлүк индекси, инновациялык рейтинг, адам капиталы, жөндөмдүүлүктөр, эмгек рыногу, компетенциялар, өмүр бою билим берүү, эмгектин мазмуну, билим деңгээли.*

THE ROLE OF EDUCATION IN INCREASING THE COMPETITIVENESS OF PERSONNEL IN MODERN CONDITIONS

Abstract

The competitiveness of enterprises is determined not only by the modern technical base, innovative technological processes, but above all by the level of development of human capital, which is primarily associated with human education. Therefore, investments in the development of human capital, that is, in increasing the educational level of an employee in an organization, lead to an increase in labor productivity, and, consequently, to an increase in the efficiency of the organization.

The article notes that the rapid development of scientific and technological progress makes significant changes in the structure of jobs and workers must be ready to adapt to changes. One of the most important characteristics of the modern workforce is its flexibility, which manifests itself in the fact that the employee must strive to develop professional skills on an ongoing basis.

Key words: *country's competitiveness, global competitiveness index, innovation rating, human capital, abilities, labor market, competencies, lifelong education, labor content, educational level.*

В условиях конкуренции на рынке перед руководителями организаций встает задача формирования персонала, способного обеспечивать развитие предприятия. Уровень конкурентоспособности современных предприятий определяется современной технической базой, инновационными технологическими процессами, достаточными финансовыми и информационными ресурсами, но в первую очередь именно конкурентоспособный персонал обеспечивает эффективное использование всех перечисленных ресурсов организации. Поэтому для современных организаций важное значение имеет инвестирование в развитие человеческого капитала, то есть в повышение образовательного уровня работника.

Использование в производстве новых технологий и оборудования невозможно без высококвалифицированных кадров и персонал предприятия должны имеет необходимые знания и умения, которые обеспечат эффективность производственного процесса. Это в свою очередь способствует росту производительности предприятий и к росту конкурентоспособности страны. Отсюда следует, что конкурентоспособные преимущества страны зависят в первую очередь от качества трудовых ресурсов, которое обеспечивается путем образования и постоянного повышения каждым работником своего профессионального уровня.

Конкурентоспособность страны можно оценить через индекс глобальной конкурентоспособности (Global Competitiveness Index), представляющий собой глобальное исследование, которое проводится Всемирным экономическим форумом (World Economic Forum). По результатам исследования определяются рейтинги международной конкурентоспособности государств.

В 2019 году Кыргызстан занял 96-е место из 141 стран в рейтинге международной конкурентоспособности [1]. В глобальном рейтинге инновационности, который включает в себя такие позиции как «образование», «высшее образование» и «научные исследования и разработки» в 2020 году Кыргызстан занимал 94 место среди 131 стран [2]. Кыргызстану необходимо улучшать свой имидж и стремиться к более высоким рейтингам. Здесь сценарий один – за счет совершенствования системы непрерывного образования на всех уровнях, повышения качества национальной образовательной системы, которая в свою очередь будет способствовать повышению компетенций работающего населения, производительности труда и в конечном итоге экономическому росту.

Современный рынок труда характеризуется высокими требованиями к профессиональным компетенциям и навыкам. Экономика и общество в современном мире развивается в условиях научно-технического прогресса, цифровизации и в этих условиях значение образования постоянно возрастает.

Практика показывает, что знания, полученные в колледжах и вузах устаревают достаточно быстро. В связи с этим инвестирование в образование персонала должно стать необходимым элементом стратегии каждой современной организации.

Как было сказано выше, бурное развитие научно-технического прогресса вносит существенные изменения в структуры рабочих мест и спроса на навыки. Новые технологии способствуют устранению одних профессий и появлению новых. Эксперты Международной организации труда (МОТ) прогнозируют, что автоматизация и роботизация может вытеснить в среднем 15% рабочих мест. Конечно, этот показатель будет различаться по странам. Одновременно технические и технологические изменения способствуют созданию новых профессий с новым содержанием, компетенцией и характером труда. В этих условиях работодатели будут испытывать сложности при поиске работников соответствующей квалификации, чтобы занять рабочие места, которые создаются.

По разным оценкам, 3–14 % работников в мире должны будут уйти в другие профессии [3]. Эти исследования показывают, что для того чтобы обеспечить себя рабочим местом, работники должны быть готовы адаптироваться к изменениям. Одной из важнейших характеристик современной рабочей силы является его гибкость, которая проявляется в том, что работник должен стремиться на постоянной основе развивать профессиональной мастерство.

Интенсивность изменений в структуре, характере и содержании труда различаются по отраслям, что сказывается на установке работающего населения на непрерывное профессиональное развитие. Практика показывает, что наиболее интенсивно новые технологии внедряются в такие отрасли, как информационные технологии, образование, финансовую сферу, промышленность и данная ситуация побуждает именно работников этих сфер стремиться повышать свой образовательный уровень.

Модель «пожизненного образования» стала необходимым условием социального благополучия личности – условием его социального выживания [4]. Если ещё 50–70 лет тому назад человеку достаточно было однажды получить профессиональное образование или овладеть профессией, то теперь для того чтобы подтвердить свою компетентность, диктуемых новыми техническими и технологическими требованиями, работнику необходимо постоянное совершенствование профессионализма через овладение новыми профессиональными знаниями, умениями и навыками.

Процесс непрерывного образования и самообразования человека необходим и определяется как «процесс наращивания его личностного, общекультурного и профессионального потенциала на протяжении всей жизни» [5, с. 13].

Работающему человеку не всегда удается найти время для повышения своего образовательного уровня. В этой ситуации человек начинает искать удобные для себя варианты получения конкретного знания. Развитие мультимедийных технологий позволило непрерывному образованию быть представленным различными формами и практиками, ориентироваться на людей разного возраста, профессий, социального положения, интересов и проч. [6].

Наиболее применимым вариантом для занятого человека становится дистанционная форма образования, которая дает возможность получить знания в удобное время, с выбором оптимального темпа обучения.

В завершении, хотелось бы отметить, что система непрерывного образования положительно скажется на повышении отдачи от человеческого капитала, экономическом развитии страны и в конечном счете на улучшении благосостояния наших граждан.

В завершении, хотелось бы отметить, что развитие профессиональной компетентности персонала должно стать необходимым элементом стратегии каждой организации, так как система непрерывного образования положительно скажется на повышении конкурентоспособности персонала, а следовательно, на повышении конкурентоспособности самой организации.

Литература

1. Global Competitiveness Index 2019. The Kyrgyzstan. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://gtmarket.ru/ratings/global-competitiveness-index.

2. Global innovation index 2020. The Kyrgyzstan. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: https://nonews.co/directory/lists/countries/global-innovation-index.

3. Влияние технологии на качество и количество рабочих мест. Аналитический материал № 6. Материал подготовлен для второго заседания Глобальной комиссии по вопросам будущего сферы труда 15–17 февраля 2018 г. [Электронный ресурс] / International Labour Organization. – Электрон. текстовые дан. - Genève: [б. н.], 2018.

4. Лобанов Н. А. Основной социальный закон развития непрерывного образования /Образование через всю жизнь: непрерывное образование для устойчивого развития // Материалы докладов участников 4-й международной конференции «Образование через всю жизнь: непрерывное образование для устойчивого развития» (Санкт-Петербург, 2-3 июня 2006 г.). Под науч. ред. Н. А. Лобанова и В. Н. Скворцова; составитель Н. А. Лобанов. – СПб.: Издательский дом «Петрополис», 2005, с. 144-152.

5. Вербицкий А. А. Новая образовательная парадигма и контекстное обучение: монография. – М. : Исследовательский центр проблем качества подготовки специалистов, 1999. – 75 с.

6. Архипова О. В. Непрерывное образование как персональная стратегия и стиль жизни в условиях цифровой культуры / Образование через всю жизнь: непрерывное образование для устойчивого развития / Материалы XVII международной конференции. (Санкт-Петербург, 26–28 сентября 2019 г.)

СОДЕРЖАНИЕ

I. ОБЩЕСТВЕННО-ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Асаналиева А.Д. Реализация образовательного процесса обучения истории русской литературы XX века в вузе в условиях электронного обучения 3
Жумаева Г. З. «Коркут Ата китебинин» философиялык жана дидактикалык маанилери 6

ПЕДАГОГИКА

Айтиева М. А., Айтиева Г. А. Бала тарбиялоодо бешик ырларынын таасири 9
Айтиева Г. А., Айтиева М. А. Жусуп Баласагындын «Кут алчу билим» поэмасындагы дүйнө таанууга болгон көз караштар 12
Ажыгулова Д.Б., Калмырзаева А.А. Педагогдун профессионалдык компетенциясынын структурасы 15
Калмырзаева А.А., Ажыгулова Д. К. Педадогдун кесиптик компетенттүүлүгүнүн теориялык негиздери 17
Касмалиева Э.Т., Турусбекова А.С. Жогорку окуу жайларында англис тилинин окутуунун заманбап ыкмалары 21
Турусбекова А.С., Касмалиева Э.Т. Англис тили сабагында сын атоочторду окутуу 23
Кенжешев К. Д. Этнопедагогика жана жогорку класстарда адабий чыгармаларды талдоо жумуштары 26
Кенжешев К. Д. Этнопедагогика жана жогорку класстарда адабий чыгармаларды талдоону инсанга багыттоо 30
Жекшеналы кызы А. Орто мектептин жогорку класстарында кыргыз адабиятын окутууда долбоорлоо-чыгармачыл компетенцияларын өнүктүрүү 34

СОЦИОЛОГИЯ

Orçan M., Karaeva S. Bişkek'teki cani konuşlar ve sorunlari 37

ЖУРНАЛИСТИКА

Абдыкеримова А.Т., Жаныбаева А.Ш. Создание электронной библиотеки с помощью программы Javascript 42

ФОЛЬКЛОРИСТИКА

Yunus Emre GÜRBÜZ, Özlem GÜL Sati ritüeline yeni bakiş 46

ЯЗЫКОЗНАНИЕ

Murat Atar Uygur türkçesinde birleşik fiiller 51
Murat Atar Uygur türkçesinde sifat fiil ekleriyle kaliplaşmiş adlar 56
Эгембердиева У. П., Джаркинбаева Н. Б. Translation of names in religious context 62
Туйтеева Н. Б. Понятие концепта в научной литературе 65

ЛИТЕРАТУРА

Мусаева Ж.К. Түрк жазуучусу Яшар Кемалдын чыгармаларындагы фольклордук мотивдер 69

ПОЛИТОЛОГИЯ

Канатбеков Э. К. Перспективы взаимоотношений стран-участниц ЕАЭС в научно-образовательном контексте 72

II. ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ

ЭКОНОМИКА

Абдыкадыр кызы Г. Мамлекеттик агрардык иш алып барууну жөнгө салуунун дүйнөлүк тажрыйбасы 76
Абдыкадыр кызы Г. Кыргыз Республикасынын агра-чарба секторун мамлекеттик жөнгө салуу ролу жана мааниси 78
Инь Лэ Научно-технические и финансово инвестиционно-инновационные направления сотрудничества Кыргызстана и Китая 81
Ню Дайсюань Повышение эффективности управления маркетингом в компании «Apple» в условиях экономических рисков 84
Сманкулова Ж. Д. Роль образования в повышении конкурентоспособности персонала в современных условиях 86

ЖУРНАЛГА ЖАРЫЯЛАНУУЧУ МАТЕРИАЛДАРГА КОЮЛУУЧУ ТАЛАПТАР

Редакция Word тексттик редакторунда терилген макалаларды кабыл алат, макалалар электрондук түрдө берилиши керек. Иллюстрациялар (фигуралар, таблицалар, графиктер, схемалар ж.б.) кошумча турде автордун электрондук папкасына тиркелген өзүнчө файлдарда берилет. Бардык чиймелер ак-кара тусте жарыяланат.
Жогору сол бурчта, макаланын башында, Жалпы ондук классификациясы (УДК) боюнча номер көрсөтүлөт.

Жогорку оң бурчта:

- Авторлордун фамилиялары, инициалдары ат атоочто жазылышы керек(фамилия аты-женунун инициалдарына чейин көрсөтүлүш керек: Ташматов П.С., Петров С.И., Кадыров И.П; шрифт коюу эмес, он жакка тегизделиши керек); иштеген орду жана ээлеген кызмат ат атоочто көрсөтүлүшү керек. Эгерде макаланы жазууга ар кандай мекемелердин авторлору катышкан болсо, анда алардын ар бири жөнүндө маалымат өз кезегинде бирдей тартипте берилиши керек (калың эмес, оң жакка тегизделген).
- Борбордо макаланын аталышы үч тилде: кыргыз, орус, англис. (макаланын аталышы чон тамгалар менен басылып, калын, борборлоштурулган болушу керек). Аталышы биринчи макала жазылган тилде жазылат.
- Аннотация. Times New Roman 12 тилкесинде, 1 интервал менен, «Аннотация» сөзү калың шрифт менен, аннотациянын тексти калың эмес шрифт менен жазылышы керек. Сездерду ташымалдоого болбойт. Тиешелүү тилде макаланын аталышынан кийин жайгаштырышат. Аннотация (100 сөз), 3 тилде: кыргыз, орус, англис тилдеринде жазылышы керек.
- Ачкыч сездер 10 сезден же сез айкашынан турушу керек. «Ачкыч сөздөр» деген сөздөр орточо калың шрифт менен, ачкыч сөздөр калың эмес шрифт менен жазылат. Аннотация текстинен кийин тийиштүү тилде жайгаштырышат. Сөздөрдү ташымалдоого болбойт. Сөздөр үтүр менен ажыратылышы керек.
- Макаланын тексти үч тилдин биринде берилиши керек.
- Макалада колдонулган адабияттардын тизмеси камтылышы керек. Сөздөрдү ташымалдоого болбойт.
- Макала электрондук вариантта Times New Roman №12деги тексттин көчүрмөсү менен, компьютер аралыгы 1,5 интервал, абзацтын чегинүүсү 1,25;
- Чектери: сол, оң, өйдө, ылдый - 2 см.
- Шилтемелер [5, б. 67] түрүндө болушу керек, б.а. адабияттардын тизмесиндеги булактын номери жана ушул булактагы баракчанын номери көрсөтүлүшү керек.
- Кол жазманын жалпы көлөмү, анын ичинде адабияттар, таблицалар жана иллюстрациялар 5 беттен 12 бетке чейин болушу керек.

Ар бир макала Антиплагиат тарабынан текшерилет, уникалдуулугу 75%дан кем эмес болушу керек.

Колдонулган адабияттар макаланын аягында келтирилген ирээтинде жазылышы керек. Колдонулган адабияттардын тизмеси макаланын текстинен кийин жайгаштырышат жана макаланын текстинде эскерүү же цитаталоо иретинде түзүлөт (алфавиттик иретте эмес!). Колдонулган адабияттар - 5тен кем эмес жана 15тен ашык эмес булак болушу керек. Редакция макалаларды кыскартууга жана редакциялоого укуктуу.
Толук маалымат «https://www.bhu.kg/vestnik»
email:vestnik@bhu.kg

ТРЕБОВАНИЯ К СТАТЬЯМ

Редакция принимает статьи, набранные в текстовом редакторе Word, статьи должны быть представлены в электронном виде. Иллюстрации (рисунки, таблицы, графики, диаграммы и т.п.) дополнительно предоставляются в отдельных файлах, вложенных в авторскую электронную папку. Все рисунки публикуются в черно-белой гамме.

В левом верхнем углу, в начале статьи, указывается номер по Универсальной десятичной классификации (УДК).

В правом верхнем углу приводятся:

- Фамилии, инициалы авторов в именительном падеже (фамилию следует указывать до инициалов имени и отчества: Ташматов П. С., Петров С. И., Кадыров И. П.; шрифт не жирный, выравнивание справа); указание места работы и занимаемой должности в именительном падеже. Если в написании статьи принимали участие авторы из разных учреждений, информацию о каждом из них следует представлять в том же порядке по очереди (шрифт не жирный, выравнивание справа).
- По центру название статьи на трех языках: кырг., русск.. англ. (название статьи нужно печатать заглавными буквами, шрифт жирный, выравнивание по центру). Название пишется первым на том языке, на котором написана статья.
- Аннотация. Пишется шрифтом Times New Roman 12, через 1 интервал, слово «Аннотация» -полужирным шрифтом, текст аннотации - нежирным шрифтом. Не допускается перенос слов. Размещаются после названия статьи на соответствующем языке. Аннотация (100 слов), пишется на 3-х языках: кырг., русс., англ.;
- Ключевые слова должны составлять 10 слов или словосочетаний. Слова «Ключевые слова» пишутся полужирным шрифтом, сами ключевые слова - нежирным шрифтом. Размещаются непосредственно после текста аннотации на соответствующем языке. Не допускается перенос слов. Слова следует перечислять через запятую.
- Текст статьи представляется на одном из трех языков.
- Статья должна содержать список литературы. Не допускается перенос слов.
- Статья представляется в электронном варианте с распечаткой текста шрифтом Times New Roman №12, компьютерный 1,5 интервала, абзацный отступ 1,25;
- Поля: слева, справа, верх, низ - 2 см.
- Ссылки должны иметь вид [5, с. 67], т.е. указывается номер источника в списке литературы и номер страницы в этом источнике.
- Общий объем рукописи, включая литературу, таблицы и иллюстрации - от 5 до 12 страниц.

Каждая статья проходит проверку через Антиплагиат, уникальность должна составлять не менее 75%.

Цитируемая литература приводится в конце статьи в порядке цитирования. Список литературы располагается после текста статьи и оформляется в порядке упоминания или цитирования в тексте статьи (не в алфавитном порядке!). Список литературы - не менее 5 и не более 15 источников. Редакция оставляет за собой право на сокращение и редактирование статей.

Подробная информация на сайте «https;//www.bhu.kg/vestnik» email: vestnik@bhu.kg

REQUIREMENTS FOR ARTICLES

The Editorial Board accepts articles typed in the text editor Word, articles should be submitted in electronic form. Illustrations (figures, tables, graphs, diagrams, etc.) are additionally provided in separate files attached to the author's electronic folder. All figures are published in black and white.
In the upper left corner, at the beginning of the article, the Universal Decimal Classification (UDC) number is given.

In the upper right corner are:

- Surnames and initials of the authors in the nominative case (the last name should be given before the initials of the first and middle names: Tashmatov P. S., Petrov S. I., Kadyrov I. P.; font is not bold, alignment to the right); indication of the place of work and the position held in the nominative case. If authors from different institutions took part in writing the article, information about each of them should be presented in the same order in turn (non-bold font, alignment to the right).
- Center the title of the article in three languages: Kyrgyz, Russian, English (the title of the article should be typed in capital letters, bold font, center alignment). The title should be written first in the language in which the article is written.
- Abstract. An abstract should be typed in Times New Roman 12, 1 spacing, word «Abstract» in bold, text in non-bold. It is not allowed to hyphenate words. They are placed after the title of the article in the appropriate language. Abstract (100 words), should be written in 3 languages: Kyrgyz, Russian, and English;
- Key words should be 10 words or word combinations. The words «Key words» are written in bold, the key words are written in non-bold. They should be placed immediately after the text of the abstract in the appropriate language. Words may not be transposed. Words should be listed, separated by commas.
- The text of the article is presented in one of three languages.
- The article must contain a list of references. Word hyphenation isn't allowed.
- The article is submitted in electronic version with a printout of the text in Times New Roman font #12, computer 1.5 spacing, paragraph indent 1.25;
- Margins: left, right, top, bottom - 2 cm.
- References should have the form [5, p. 67], i.e. indicate the number of thesource in the list of references and page number in this source.
- The total length of the manuscript, including literature, tables and illustrations - from 5 to 12 pages.

Each article is checked through Anti-Plagiarism, the uniqueness should be not less than 75%.

The cited literature is given at the end of the article in citation order. The list of references is placed after the text of the article and is designed in the order of mentioning or citing in the text of the article (not in alphabetical order!). The list of references should be no less than 5 and no more than 15 sources. The editorial board reserves the right to reduce and edit articles.

For more information, see the «https://www.bhu.kg/vestnik» email:vestnik@bhu.kg

---

Редакция оставляет за собой право на сокращение и редактирование статей.

Редакторы: Мурзахмедова Г.М., Абдырахманов А.Д.

Тех. редактор: Абдырахманов А.Д.